

Аван
УТЛАРЫ

МАРТ № 3
1966

КАЗАН утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
ҚЫРЫҚ БИШЕНЧЕ ЕЛ ЧЫГА

Бу санда:

БӨЕК ОКТАБРЬНЫҢ 50 ЕЛЛЫГЫНА

- И. Гази. Канатланыр чак. Повесть. Башы 3
С. Баттал. Чирмешән якларында. Шигъри роман.
Дәвам 44

ОЧЕРКЛАР

- Г. Ахунов. Авыл сәхифәләре. 56

Г. БАКИРОВНЫҢ ТУУЫНА 70 ЕЛ

- Г. Бакиров. Авыл иртәсе 62

ПУБЛИЦИСТИКА

- М. Мостафин. Актаныш ашлыгы (Партиябезнә
XXIII съездына) 74
Г. Гобәй. Коръән серләре 80

МОРАЛЬ ТЕМАГА

- А. Гыйниятуллина. Тормыш баскычларын уз-
ганда. Журналист язмалары. 99

САНГАТЬ

- Д. Гыймранова. Сәхнә индивидуальеге. 104
Х. Гобәйдуллин. Сабит Яхшыбае. 111

МАРТ
1966

ҚПССНЫҢ
ТАТАРСТАН ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

С. Кальметов. Кәләш күзләгәндә. Бер пәрдаләк	
комедия	112
Б. Бикбай. Күзләр. Баллада	119
ӘДӘБИ ТӘНҚЫИЯТ	
И. Нуруллин. Шагыйрьне өйрәнү юлында	120
Г. Хужиев. Үрләргә күзем текәлгән.	128
ТӨРЛЕСЕННӘН	
И. Рәми. Мәдрәсәдән — университетка	131
КИТАП КҮЗӘТҮ	
М. Мәһдиев. Өлкән әдипнең тормыш сукмаклары	141
САТИРА ҺӘМ ЮМОР	
Р. Батуллин. Яшел пакет.	145
А. Яхин. Кыска хикәяләр.	148
УКУЧЫЛАР СҮЗЕ	
Хатлардан юллар	153
Иң-иң	155
Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары.	156

Редакциягә килгән кулъязмалар кире кайтарылмый

Редакцияның адресы: Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.
 Телефоннар: җаваплы редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-68-21,
 бүлекләр — 2-39-52.
 Хатлар өчен: Казань, почтамы, почтовый ящик 63. Редакция «Казан утлары».

Канатланыр ЧЭК

1

Кагылмалы кышкы юлдан жирән кашка әйбәт кенә юурта башлагач, чанадагы егет күздән күмелә язган шәһәргә тагын бер каерылып карады. Аппак булып жәелеп яткан кырлар өстеннән ике ала карга шәһәр ягына таба оча иде. Менә карталар селкенеп тора-тора һавада эреп юк булдылар. Шәһәр инде күренми, тик озын завод моржалары гына күмелеп бетә алмый иде әле. Ниһаять, алар да инә-инә күздән югалдылар. Чана артынан ак бушлык кына сузылып бара башлады. Егетезнең авыз почмакларына сыенган елмаю сүнде, йөзөнә монсулык сибелде.

Өс-башына карап, аның турында «авылга кайтучы студент-мазар түгелме икән?» дип тә, «изба-читальняларны тикшерергә чыгып баручы берәр инструктор кисәге микән әллә?» дип тә уйларга була иде. Жилкәсендә шәһәр пальтосы. Дөрөс, искергәнрәк. Бүреге дә шәһәрнеке. Ботинкалары идәнгә типмичә калошларына сыймый булса кирәк, калош үкчәләре тапталган. Аның каравы егетнең кашы-күзе бик килгән, йөзе чибәр... Сызылып кына кара мыек та чыгып килә.

Юк, инструктор өчен ул яшьрәк булмагае, аннары инструктор кеше арты тапталган калошлар киеп йөрмәс. Бу, мөгаен, студенттыр...

Әйе, бу егет студент иде. Моннан берничә көн генә элек Өлкә партия комитеты сонгы курсларда укучы коммунист-студентларны жыйган иде. Анда бик зур сөйләшү булды. Колхозлаштыру вакытында чамадан тыш «бөгеп» жибәргән урыннарны «турайтып» кайту өчен, авылларга кешеләр чыгарырга кирәк табылды. Егетнең кулына таныклама тоттырдылар, юлына акча бирделәр.

Калош үкчәләре тапталган булса да, егетнең хокуклары бик зур иде. Ул кирәк тапкан кешесен төрмәгә утырта ала, кирәк тапканнарын төрмәдән чыгара ала... Хәер, «турайтырга» баручыларга утырту белән бик мавыкмаска өйтеп жибәргәннәр иде.

Егет безгә таныш булып чыкмагае әле: Галиулла абзагызның уклау белән тәрәзә ватарга яраткан малае Хәлимне ишеткән булсагыз, бу шул Хәлим инде. Бүген ул жирән кашканың хужасын, чанада янәшә

утырып баручы энә шул сары туңлы түгәрәк татарны, Казанның атаклы Печән базарында печән сатып торган чагында туры китереп, биш сум акчага моннан алтмыш-житмеш километрдагы кантон үзәгенә илтеп куярга килешкән иде. Агай әллә печәннен бик юнь ычкындырганмы, әллә үзе шундый төнтәгрәк кешемә, авызына йозак салгандай, сөйләшми генә бара бирә. Ә пассажирның, юлны кыскарту өчен, берәр гәп башлап жибәрәсе, авыл хәлләрен сорашасы килә. Колхоз турында сүз кузгаткалап бакса да, агай жавап урынына бияләе белән ияген генә ышкып куя иде. Шулай да бер тапкыр телгә килеп:

— Мин пыртузганнар калхузыннан, — дип әйтеп куйды.

Хәлим, аңлап житкермичә:

— Пыртузганар? — дип кайтарып сорады, аңлап алгач, көлеп жибәрде. Йомгакны сүтеп булмасмы дип, тагын сорап-сорап караса да, агай я ишетмәгәнгә салышты, я тагын нәрсә...

Ахырда, агайдан өмет өзеп, пальто якасын күтәрде да печәнгә тирәнрәк күмелде. Жирән кашка, өйгә таба кайтканны сизеп ахры, шәп кенә чаба. Кар астыннан очлары күренеп торган кара әремнәр, кипкән шайтан таяклары чана яныннан йөгәрешәләр. Офыкка сылап куелган күгелжем кара урман әкрән генә бер якка авыша бирә...

Шәһәр калды. Калса да, күңелгә ияреп бара әле. Ара ерагайган саен, жанга якырак. Гүя Хәлим шул шәһәрдә туган да гомер буге шунда яшәгән. Ә бит Казан каласына аяк басканына нибары дүрт ел...

Пароходтан төшеп, шырпы кабыдай кечкенә кысан трамвай вагонына этешә-төртешә керүе, ике аягы белән берьюлы басарга вагонда урын булмаганлыктан, сынар аягының бармак очлары белән генә баскан килеш, ырылаш һавада әленеп торуы, шәһәрдә трамвайдан төшкәч, бер хатынның юл өйрәтеп жибәрүе... Зур таш йортлар... Пыяла витриналар... Тротуар тулы кешеләр... Шул кешеләр арасыннан күзе белән гел Кафияне эзләве... Ул кыз бит инде шушы урамнарда йөри дип уйлаулары... Көтмәгәндә, менә хәзер, кара-каршы очрашсак та, гажәп түгел дип, як-ягына каранып барулары... Барысы да бүгенге кебек исендә.

Тагын шул бик хәтерендә калган: өч катлы таш бина каршына житкәч, кулындагы ак сандыгын жиргә куеп, «уф!» дип, бер рәхәтләнеп сулап жибәргән иде. Сандык өстенә утырып, бинаның хисапсыз күп тәрәзәләрен санап чыккан иде. Биш ел буге шушында укып йөриячәк бит мин дип уйлагач, күңелә әллә нишләп китеп, бинаның кытыршы таш почмагын килеп кочаклаган иде. Аның кебек үк имтиханга килгән егетләр, кызлар аның бу кыланышынан көлгәннәр иде.

Исендә, имтихан вакытында торып торырга дип, бер бүлмәдән ана урын бирделәр. Ул барып кергәндә, бүлмәдә инде ике кеше бар иде. Алар матрассыз тимер караватта, шыр такталар өстендә, тәмәке тартатарта сөйләшеп яталар иде. Хәлимнең сәламенә борылып кына караштылар... Хәлим, сандыгын карават астына тыкты да, боларның сүзләренә колак салды. Ләкин ни гажәп, алар имтихан турында сөйләшмиләр иде. Берсе, хром итеккә зур аякларын карават башына күтәреп салган, квадрат битле, квадрат жылкәләсе Деникинга каршы сугышып йөрүләрен хикәяли. Икенчесе Камада Азин отрядында чехлар белән түбәләшүен сөйли. Бусы биологлар альбинос дип атый торган аппак битле, аппак чәчле, зәңгәр күзле матур кеше иде. Менә бервакыт болар үзләрен командирлары белән мактанышып киттеләр. Читтән тыңлап торучыга көлкә: гүя ике малай сөяк саплы пәкеләрә белән мактанышса... Хәлим елмаймый булдыра алмады. Шундый олы кешеләр, ә үзләре... Ул да түгел, тегеләр яралары белән мактанышырга тотындылар. Квадрат битләсе, күлмәген салып ташлап, куна тактасыдай зур аркасын тегенең борын төбенә китереп куйды да:

— Сана, ничә яра табарсың, — дип тотынды.

Ак башлысы, чалбар балагын кайтарып, балтырындагы жөйлөргө күрсөтө-күрсөтө:

— Доктор үзөнөң тимерен бу яктан тыкты, бу якка барып чыкты, сквозной рана, беләсенме! — дип мактанарга кереште.

Гүя бүлмәдә алар икәү генә, Хәлимне бөтөнләй исәпкә алмый сөйләшәләр. Хәлим үзөнә гаепке кеше кебек сизеп утырды. Ул сугышларда булмаган, яраланмаган, мактаныр нәрсәсә юк...

Аннары Хәлим шыпырт кына коридорга чыгып китте. Тегеләр сөйләшә калдылар. Өелешеп-өелешеп торучы егетләр янына туктап, имтихан сәгатьләрен сорашты. Аннары ишек алдына чыкты, якин-тирәдәге урамнары әйләнеп керде.

Бүлмәгә кайтса, тегеләр өс-башларын киенгәннәр, чыгып китәргә торалар. Квадрат жылкәсенең пинжәге дә кара хромнан икән. Кепкасы да күн. Ак башлысы эффектэй елык-елык иткән чәч бөдрөләрен күперткәләп, кепкасын киеп маташкан арада, аның иптәше Хәлимгә эндәште:

— Каян?

Хәлимнең балалар йортынан икәннән белгәч:

— Атаң сугышта үлгән идемени? — дип сорады.

— Сугышта, — дип ялганларга мәжбүр булды Хәлим. Дөресен әйтсә, болар каршында ул инде бөтөнләй күздән төшөчәк иде бит!

Ак баш, матур бөдрөләрен чыгарып калдырып, кепкасын кырын салды да Хәлимгә карап бер елмайды: янәсә, күрәсенме, мин нинди матур! Алар чыгып киттеләр.

Хәлимне бер нәрсә бик гажәпләндерде: укырга килүчеләрен күбесе аңа абзый тиешле кешеләр иде. Аның бүлмәдәшләре дә утызлар тирәсәндәге кешеләр, артыграк булмаса... «Аларны алырлар, алар кан койган кеше» дип уйлады Хәлим. Китапларын чыгарып, өстәл янына килеп утырды.

Кичен чәй янында Хәлим үзөнә бүлмәдәшләре белән якынарак танышты. Баштанаяк кара күнгә киенгән квадрат битләсенең фамилиясе Айдаров иде. Сугыш вакытында ул броневи́кта пулеметчы булган. Шул чактагы киemen һаман салмый икән. Хәлим: «Бу кешегә «Броневи́к» кушаматы бик маң килер иде» дип уйлап, күңеленнән аңа шушы кушаматны тагып та куйды. Ак башлысының фамилиясе Чернов булып чыкты. Ул керәшен татары икән. Хәлим бусы турында: «Нигә Белов түгел?» дип уйлады. «Ак кешегә Чернов килешми». Берәздән Черновның үзөнә дә шулай дип әйтеп ташлады. Тегесе бик матур гына елмаеп: «Мина бөтөн кеше шулай дип әйтә», диде. Соңыннан Хәлим аны Ак-Чернов дип йөртә башлады.

Имтиханнар Хәлим көткәнчә үк каты булып чыкмады. Шулай да Броневи́к рус телен бирә алмады. Комиссия бүлмәсеннән кара тиргә батып, бик көефсезләнеп килеп чыкты. Учы белән маңгаен сөрткәләп, тәрәзә каршында таптанып торганнан соң, Хәлимнең жиценнән эләктереп, читкәрәк алып китте дә:

— Пушкин кем ул? — дип сорады.

Кем икәннән ишеткәч, аптырап басып торды.

— Матур шигырьләр язган? Үзөн офицер атып үтергән? Контрдан үтертеп торырлык булгач, аның матур шигырьләр язуы миңа ни шайтаныма кирәк! Менә мин шигырь яза белмим, ә шулай да үземнең менә шушы кулларым белән эллә ничә ак офицерны теге дөньяга олактырдым. Ичмаса, пушканы сорасыннар иде, пулеметны... Пушкин!

Аның ярсуы бер кабынып, бер басылып көн буена барды. Танышмы, таныш түгелме, туктатып кешенәң жиценә ябыша да:

— Ниндидер Пушкин аркасында бит... — дип сукранарга керешә. — Врангельне Кара диңгезгә Пушкинсыз да бик әйбәт төртеп төшердек. Мировой буржуйны да вакыт житкәч кадалдырыбыз!

Ак-Чернов комиссиядән бик куанып, теләрен балкытып килеп чыкты. Анардан: «Романнар укыганың бармы?» дип сораганныр. Ул «Отцы и дети» романын әйткән. «Сөйләп күрсәт» дигәннәр. «Анда бер чудак сазлыктан бакалар аулый», дип әйткән Чернов. Тегеләр көлешкәннәр. «Молодец!» дип чыгарганныр.

Казандагы беренче көннәр Хәлимнең күңелендә матур хатирә булып калды. Имтиханнан соң комиссиянең җавабын көтөп ятулар, минут саен канцелярия стенасындагы исемлекне карарга йөгерүләр, исемлектә үз фамилияң чыкмагач, тимер караваттагы ялангач тактага кайтып егылулар, исемнәр чыккан, укырга алынган сакалбайларның балалар кебек куанулары, алынмаучыларның сары сагышка батып, тәмәке пышкыртулары (йөрәк янганчы тәмәке янсын!), хәзерлек группасына гына кабул ителгач, Айдаровның хурланудан күз яше белән елавы, бүтәннәрнең аны үгетләп азапланулары — Хәлим боларны кайчан да булса оныта алармы икән?

Хәлимнең китап төпләп жыйган берәз акчасы бар иде. Кафия белән очрашканга хәтле шул акчага кул сәгатә алып тагасы итте. Ярдәмгә Броневикий ияртеп, бер көнне ул Проломный урамына сәгать алырга төшөп китте.

Манаралары күккә ашкан кызыл чиркәүне узып озак та бармадылар, Хәлим кибәт тәрәзәсе каршына туктады. Тәрәзә арасына тезеп салган сәгатьләргә карап торганның соң, эчкә кереп киттеләр. Айдаров сәгатьне үзе сайлап алып бирәсе булды. Ак сакалы тәрәшле кебек салынып төшкән карт еврей, пияла астыннан бер сәгать алып, Броневикийнең кулына тоттырды да, бу инде гомерлек, балаларына да әле калачак дип, товарны мактарга кереште. Бусының бәясе «тозлы»рак булып чыккач, Хәлим пияла астындагы икенче сәгатьне күрсәтте. Еврей шунысын алып бирде, балаларының балаларына да житчәк дип, тагын мактарга тстынды.

Айдаров ни өчендер сәгатьне авызына капты да борын тишәкләрен кысты, сулышы тыгылудан битләре этәч кикригә төсле булып кызарып чыкты. «Нишли бу?» дип, Хәлим хәйран калып торганда, сәгатьне учына төкерде, ялт! колагына китереп, башын янтайтты да тыңлап тора башлады.

— Сәгать әйбәт, һавасыз да йөри! Моңы ычкындырырга ярамый, алып калыйк. — Аннары еврейгә борылып, рус телендә:

— Күпме? — дип сорады.

Алынчак товар алтын булып күренә, дигәннәр. Хәлим тизрәк акчаны еврейгә суза башлаган иде, Броневик аның кулыннан тотты: сабыр!

— НЭП бакасы, — диде ул тәрәшле сакалга, — әйткәнненң яртысын ал да безне чыгарып жибер, я!

Еврей сәгатьнен Швейцариядән китертелгәнлеген, бик тә әйбәт булуын, бары тик «сезнен кебек яхшы кешеләргә генә» шулай очсыз сатуын әйтеп, бер утыз тиенләп төште.

Айдаров акчаны санап пияла өстенә атты, төкерекләре дә кибең житмәгән сәгатьне Хәлимгә тоттырды.

— Тиген эләкте сиңа бу сәгать, — диде ул урамга чыккач, — затлы нәрсә, кадерен белеп саклап кына йөрт.

Сәгатьтән калган «файдага» Броневик берәр шешә сыра эчеп чыгарга тәкъдим итте. Хәлимнең үзенен дә сыра дигән, моңа тикләнеп карамаган серле эчемлекне авыз итеп карыйсы килә иде.

Ак тастымал тоткан официантлар түгәрәк өстәлләр арасында чабышып йөриләр. Хәлим белән Айдаров буш өстәл янына килеп утырды. Читтән серле эчемлек булып тоелган сыра Хәлимгә бер дә ошамарды. Бер стаканның соң, егет беләгендәгә сәгатенә карый башлагач. Броневикий:

— Ашыкма, өйдө эниң көтми, — дип, Хәлимне туктатты да үзенә тагын бер шешә китертте.

Алар кайтып кәргәндә, Ак-Чернов, төтен тасмасына уралып, китап укып утыра иде. Дәрәс карыймы дип уйлалар, Чернов роман укый, илмеш.

— Буржуйлар турында язган китапларны яратам, — диде ул, елмаеп. — Яши белгәннәр, сукийннар.

— Буржуйлардан туймадыңмыни әле? — дип, Броневиң Черновның кулындагы китапны алды да, әйләндереп-әйләндереп карагач, яратмыйча өстәл өстенә атты. — Политграмота укы, файдасын күрерсен.

Хәлим дә романнар яратуын әйтте. Крәстиян маләе бит инде, ә алпавытлар хақындагы китапны рәхәтләнеп укый. Нигә шулай икән ул?

— Мулла маләе түгелме син? — диде Броневиң, — гимназиядә укып ятмадыңмы? Урысчаны да бик яхшы сукалыйсың... Кара аны, егет!

Чернов сәгатъ турында сорады:

— Алдыгызмы? Күрсәт әле.

Хәлим салып биргәч, колагына куеп карады.

— Йөрми ич бу!

— Йөрмәс, — диде Хәлим, үз колагына куйды. Сәгатъ чынлап та туктаган иде. Селекте. Сәгатъ йөри башлады.

— Селеккәч кенә йөри икән, — дип, Чернов көләргә тотынды.

— Бир әле монда! — Айдаров сәгатъне кулына алды, колагына китерде. — Йөрми шул! НЭП бакасы алдаган. Тукталә мин аны!

Киенделәр дә яңадан Проломныйга төшөп киттеләр.

2

Кагылмада чанадан тәгәрәп кала язгач кына, Хәлим уйларыннан айнып китте. Тирә-якта шул ук аппак кар дигезе жәлеп ята иде. Юл кырыендагы әрем очлары да, баягы кебек үк, чабышып узып торалар. Офыкка сыланган күгелжем урман да һаман шул бер килеш: якынаймый да, ерагаймый да... Тик жил генә көчәя төшкән бугай. Егет, каршыга бәргән салкын жилгә яны беләнрәк төшөп, пальто чабуын туна башлаган тезләре астына кыстырды да янындагы агайга күзен ылайытып алды. Теге дәшми генә жирән кашканың дилбегәсен тарткалай иде. Шуннан Хәлим якасына тирәнрәк чумып, күзләрен йомды.

Кафия белән ул бөтенләй көтмәгәндә, комсомолларның бөтен шәһәр жәелышында очрашкан иде. Кыз үзе килеп Хәлимнең кулыннан тотмаса, Хәлим танып да алмаячак икән. Чәч толымнарын кистереп аткан да башына чүлмәк кыяфәтле кызгылт күн кепка кигән. Күзләренә үк төшкән күн кепка астынан борын очы белән ияге генә күрелеп тора. Бөтенләй Хәлим белә торган Кафия түгел иде ул.

Кичә генә аерылышкан кебек, кыз Хәлимне култыклап алды. Залда урыннар беткән иде инде. Боларга «карлыгач оясы»на менәргә туры килде. Көчкә буш урын табып, кысылышып утырдылар. Хәлимгә үз янында әллә кайчаннан таныш кыз түгел, ә ниндидер чит-ят кыз утыра кебек тоела башлады. Чөнки Кафия Хәлимнең күңелендә сакланган Кафиягә бөтенләй якин килми иде. Берәз сөйләшөп утыргач, иске Кафиягә әкреләп кайтты.

Икесенен дә йөзләре бик жанланды. Кафиянең битләре мәктәптә дәрәс тыңлаткан чактагы төсле алланып китте. Бик күңелләнеп сөйләшә башладылар. Әмма бер нәрсәне гел читләтөп узалар иде: «Ни өчен Кафия соңгы ярты елны бер дә хат язмаган?» Күрәсөп, зур сөйләшүне ахыргарак калдыралардыр.

«Карлыгач оясы»ндагы егетләр, кызлар аста, партерда, утыручы иптәшләренә кул изиләр, авызларына учларын куеп, аска таба нидер

кычкыралар. Кафия дә кемнәргәдер кул болгады. Астагылар башларын каерып өскә карап елмаештылар, кулларын изәделәр.

— Татар рабфагынан, — дип аңлатты ул Хәлимгә.

Озакламый сәхнәнен пәрдәсе дулкынлана-дулкынлана ачылып ките. Кызыл пустау жәелгән өстәл янында кара киёмле бер кеше күренде. Кафия егетнең колагына: «Безнең райкомол секретаре Борисов», дип пышылдады. Хәлим, алай икән, Борисов икән дигән сыман, башын селкеп куйды.

Борисовның тавышы зал эчендә гөрли башлады:

— Бөек юлбашчыбыз Ленинны аягүрә басып искә алырга тәкъдим итәм, — диде ул.

Зал дәррәү күтәрелде дә тантаналы тынлык эчендә басып калды. Кафия белән Хәлим дә сикерешеп бастылар. Йөзләре бик житди иде. Хәлим унсигезенче елда Ленинның сәламәтлегенә турында урамга ябыштырылган бюллетеньнәрен укып йөргән чагын исенә төшерде. Ул вақытта, Ленин елмая, көлке сүзләр сөйләшә, сәламәтләнеп килә, дип язганнар иде. Ә менә бүген Ленин инде юк.

Борисов кулы белән «утырыгыз» дип ишарәләде. Кешеләр, урындыкларын дөбөрдәтмәскә тырышып, әкрен генә утырыштылар. Президиум сайлаганнан соң, сүз докладчыга бирелде.

Кыска муенлы, йомры гәүдәле бер кеше трибунага чыкты, дәмшичә беравык зал эченә карап торды. «Обком секретаре Морозов» дигән сүзләр белән бергә Хәлимнең колагына кызың кайнар сулышы килеп кагылды.

Кафиянең бөтен кешене белеп торыу Хәлимдә көнләшүгә охшаган сәер тойгы уятты. Бу тойгыны ул беренче тапкыр үзенен күнелендә баягынак Кафия: «Татар рабфагынан» дип, астагы танышларына елмайган чакта сизеп калган иде. Кафиянең шәһәрдә таныш-белешләре күп булса кирәк. Егетләре дә, әлбәттә инде, бардыр. Ярты ел буге хат язмавы юкка гына түгелдер. Шушы уйлар кыз белән янәшә утыру рәхәтенә агу сала иде. Ни булса шул, дип уйлады Хәлим, Кафия бүген аныкы, аныкы, бары аныкы гына... һәм ул, дулкынланып, Кафиянең терсәген кысты. Тегесе борылып карады да елмайды...

Морозов халыкара хәлләрдән башлап жибәрде. Быелгы ел барлык капиталистик илләренң Советлар Россиясен ашыга-ашыга де-юре танулары белән данлыклы булган икән. Моңа кадәр безнең ил белән гел ультиматум телендә генә сөйләшкәннәр, дипломатларыбызны үтергәннәр, үтерүчеләренә демонстратив рәвештә аклаганнар. Шул модада булган.

— Дөнья пролетариаты якламаса, безне чәйнәп өзәлләр иде, — дип дөвам итте Морозов. — Ләкин инде заманнар үзгәрә башлады. Ультиматумга бик остарып киткән лорд Керзон, Советлар Союзына каршы дошманлык чәчкән өчен, Англия хөкүмәте башыннан мәтәлеп төште. СССРны танырга кирәк дигән өчен генә, Макдональд власть башына менеп утырды. Советлар Союзы белән «дус булу» бүгенге көндә бик модада. Үзләренен халыклары алдында куштанлану өчен, буржуазия тешен кыса-кыса безгә дуслык кулларын сузарга мәжбүр...

Хәлимнең исендә: узган елны май аенда, Керзонның оятсыз ультиматумына бик каты протест белдереп, Т. шәһәре коммунистлары, комсомоллары, контр булмаган барлык кеше урамга ташып чыккан иде. Ораторлар, йодрыкларын майдан өстендә селкеп: «Гражданның сугышында түгелгән каныбызның баясен түләсеннәр, шуннан соң без патша бурычын түләргә! Долой Керзонны! Долой ультиматумны!» — дип кычкырганнар иде. Керзон дигәннәре очып төшкән икән алайса!

Трибуна артынан Морозовның зур башы гына күренә. Ул Советлар республикасының хәзер инде буржуй әфәнделәр белән аяк терәп сөйләшә алуын, ультиматумнардан курыкмавын әйтә.

Доклад вакытында Кафия, берничә тапкыр Хәлимгә таба янтаеп: «Керзон ультиматумын беләсезме, «Дауэс планын» ишеткәнең бармы?» — дип сорады. Хәлим аның бу сорауларына каршы күнеленнән рәхәтләнеп көлдө: Казанда торган кеше генә барысын да белә, дип уйлый инде бу кыз, бүтәннәр, янәсе, газета укымыйлар. Хәлим әле кайчан гына «Правда» газетасында Дауэс планына карикатура күргән иде. Китап төпләү мастерскоенда китапларны кыса торган тискига охшашлы бер нәрсә белән аяклары салам гына юанлыгы бер кешене чытырдатып китереп кысканнар, теге бичараның күзләре атылып чыгарга житкән, үзеннән тир урынына алтын тама. Дауэс планы Германияне энә шулай сыга инде.

Докладтан соң кечкенә генә концерт булды. Концерт беткәч, Хәлим белән Кафия, кеше агымына ияреп, киёмнәрән алырга аска төштеләр. Кайчандыр Кафия үзенә бик килешә торган ак мех якалы кызгылт пальто киеп йөри иде. Хәзер ниндидер капчык кигән. Бөтенләй Кафия түгел, карачкы... Житмәсә, башындагы бу сәт чүлмәге... Чүлмәк астыннан чәчләре тузып чыккан. Әллә юри ямьсез булып йөриме? Битләренәң ал, матур булуына кайгырып, мәктәптә вакытта тәмәке суы эчәргә жыныш йөрүен Хәлим әле дә хәтерли.

Кешеләр чыгалар да китеп баралар. Хәлимнәр дә урамга чыкты. Яктыдан чыккангамы, урам бик караңгы тоелды. Чаттан борылып, Жуковский урамы белән киттеләр.

— Кара әле, — диде Хәлим, — ни чуртыма син толымнарыңны кистерден? Шундый матур иде.

— Мин матур булырга теләмим.

— Ник алай? Матурлык мировой революциягә комачау итми.

— Нэпманкалар матур йөрсен. Без кызыл студенткалар.

— Ха! Яна философия! Халык арасына чыксаң, шушы чир юктыр әле. Кайчан күргәнең бар халыкның матурдан, әйбәттән йөз чөйгәнән? Менә эти-эниенә язып жибәрим әле албасты булып йөрүенә, — диде көлөп Хәлим.

— Мин иреккә кыз. Эти-эниенә миндә эше юк.

Яр астында Казанка елгасы кап-кара булып сузылып ята иде. Төнъяктан искән салкын жылгә кайнар битләрен куеп, болар яр башында басып торалар.

— Мин толымнарымны кистереп саттым да акчасын һава флоты файдасына бирдем. Бүтән кызлар да шулай иттеләр. Хәтерлисезме, Рим гаскәре Карфагены чолгап алгач, Карфаген кызлары ташаттыргыч ясарга үзләренек толымнарын кисеп-кисеп бирәләр?

Хәлим аптырабрак калды. Йөзекләрен, колак алкаларын, беләзекләрен революция файдасына биргән кызларны ул үз күзгә белән күрүп торган кеше. Ул вакытта Кафия дә колак алкаларын салып биргән иде. Ләкин чәч толымнарын һава флоты файдасына бирүне беренче ишетә. Яхшы иткәнме Кафия биреп? Матурлыгын кызганмыйча чәч толымнарын кистереп биргәч, яхшы иткәндер, күрәсәң.

Кичектерә килгән «зур сөйләшүгә» вакыт житте бугай. Хәлим күптән бирергә жыенган соравын, салкын бәкегә чумган кебек, кинәт бирдә дә куйды.

Кафия, елга артындагы Савиново авылының жем-жем иткән утларына карап, берәз дәшми торганнан соң:

— Мин синен бу соравыңны көткән идем, — диде. — Ялганлау моралемә сыймый: мин монда бер егет белән таныштым. Ул синең кебек матур түгел. Киресенчә, гарип — бер колагы юк, аклар кискән. Житеп торырма бер юлга шушы аңлату?

— Артың та китте, безең кире ал, — диде Хәлим, мыскыллы елмаеп.

Аның сизенүе дәрәскә чыкты. Егете бар... Гарип дигән була...

Бәкедән чыгып житмәгән Хәлим, тагын бозлы бәкегә чумды:

— Кайсы өтек фәйләсуф синә «матур буласы килмәү» фәлсәфәсен өйрәтте? Шул колаксызыңмы?

Кафия мәктәптәге кебек чыркылдап көлеп жибәрде.

— Көнләшәсен? Бел, көнләшү мешанлык... Мешаннар гына, маймыллар кебек, бер-береннән көнләшәләр, таныш кызларына хосусый милек итеп карыйлар.

Көнләшүме бу? Хәлим әйтә алмый иде. Ләкин Кафияне, ничәмә еллар буге бергә укып йөргән, чак кына дулкынланса да битләренә кызыл ялкын кабына торган шушы назлы, наян кызы, ниндидер бер колаксыз белән качаклаша итеп күз алдына китсә, әчсә эллә нәрсә бора башый. Күнелә әрәм әчсә белән тула... Юк, бу әле көнләшү түгелдер. Кадерлә нәрсәнне югалтканда була торган көнү хисе генәдер. Чынлап та, күнелен ни гомер нурландырып йөргән матур хисләрдән мәхрүм калу алдында тора түгелме соң ул? Ниндидер колаксыз аның бу изге хисләренә кулын сузган ич.

«Кафия, син мине инде сөймисең икән!» дип ачыргаланып кычкырасы килде Хәлимнең. Ул үзен көпә-көндез таланган кешедәй хис итте.

— Үбешәсезме? — дип сорады ул кинәт.

— Фү, үбешү мешанлык! — диде Кафия. — Без үбешмибез. Тойгыларыбызны килчәк революция хақына саклыйбыз.

— Үбешү мешанлык булгач, бала табу бөтенләй контрреволюция була торгандыр инде? — дип көлдә Хәлим.

Кафия, ичмаса, елмаймады да:

— Әйе, бала чүпрәгә белән революция икесе бергә сыешмый, — диде.

— Димәк, баланы мешанкалар тапсыннар? Ул вакыт дөньяны мешан балалары басачак ич! Алайса, белмисең икән әле син мешанлыкның нинди гәберлә бака икән, — дип тотынды кызып Хәлим. — Синәң болай күн кепкалар киеп, «пролетарка» булып кыланып йөрүләрең чыкылдап торган мешанлык түгел дип уйлыйсыңмыни? Революция хақына, имеш... Синәң колаксызың өтек фәйләсуф икән. Ул синә үзе кебек гарип итмәкче... Без укыган мысыр мумийлары кебек киптермәкче... Кызганам мин синә!

Ярсып эллә ниләр әйтеп ташлады бугай. Әйдә, үпкәли бирсен. Бу инде арадагы соңгы жепләренә өзеп ташлау булгандыр.

Элекке Кафия, мондый сүзләрдән соң, тәртәләргә тибеп, китеп барыр иде, ә бу кычкырып көлдә генә:

— Хәлим, синәң хәзер тавык күзен юкмы?

Ах, явыз кыз! Менә, ичмаса, бу чын Кафия! Пәри алмаштырган Кафия кинәт юкка чыкты. Кыз эскәмиядән күтәрелде дә:

— Васфины озатып куй, Салахи абый, — диде. — Хәтерендәме? — Аның тавышы жылы һәм табигый иде.

Хәтерендә булмыймы соң! Спектакльләр уйнап йөргән чакта Кафия бөтенләй бүтән кыз иде шул. Ул Кафия хәзер егетнең күнелендә генә яши.

— Ул вакытта без бик наивный булганбыз, — дип куйды Кафия.

— Үбешкәнбез, — дип, Хәлим мыскыллап ялгап алып китте.

— Төн буге озатышып йөрдөк. Көлке, Вообщее, мәхәббәт — чепуха! Дуслык кына изге. — Ул Хәлимне култыклап алды, тунган кеше кебек, ана сыенып бара башлады. — Очрашканда сөйләрмен әле Хәйригә, шундый-шундый таныш матур егет Казанга укырга килгән, Казанка ярында бик озак аның белән сөйләшеп тордык, диярмен. Ул көнләшми. Үзе дә нинди кызлар белән кайда йөргәннән миңа сөйли. Мин дә көнләшмим. Кешенең ирегән бууга мин каршы. Ә син бик матурайгансың. Жылышта карап утырдым, күзләрең бик матур. Кап-кара...

— Әйдә алмашыйк, — диде Хәлим тагын шаян тонга күчеп.

— Ә син бик тешле егет булып киләсең. Синиң белән дус булырга да ярый.

— Ә синиң белән ярамый. Белеп тор, болай кыланып йөрүләрен ата-анана житәчәк. Менә әйткән иде диярсең, бер көнне әниң тузынып килеп төшәр дә бу киёмнәреңне өстөннән йолкып ташлар! Ә? Языйммы?

— Синиң белән күңелле...

— Ә колаксыз белән?

— Тупас! Мужик! Син Хәйригә тимә. Ул революция өчен саулыгын биргән. Мин аны шуның өчен яратам.

Ярата. Ул аны ярата! «Шуның өчен» генә яратырга мөмкинме? Хәлим мондый яратуны һич башына сыйдыра алмый. Бәлки, Хәлим чыңлап та мещаннарча фикер йөртәдер? Матур булмаса, күнелгә ошамаса, революциягә саулыгын биргән өчен генә ничек сөймәк кирәк? Хәлим, бәлки, бик сай уйлыйдыр? Революциягә үзенә яшьлеген, матурлыгын корбан итүе белән матурдыр, бәлки, теге колаксыз Хәйри? Кафия аны рухи матурлыгы өчен яратадыр?

Кафия яши торган студентлар тулай торагына килеп життеләр. Ишекнең маңгаенда сары ғына булып электр лампасы яна иде. Күн кепкасы астыннан серле елмаеп, бит алмаларының кызыллыгы, матурлыгы белән Хәлимне котыртып карап торучы мут күзле бу чибәр кыз шул иске Кафия ич инде. Бу наян кыз юри Хәлим алдында шулай «бүтән» Кафия булып кыланмадымы икән? Мәче тычкан белән шаярган кебек, шаяруы, уйнавы булмадымы? Аңардан көт тә тор...

Хәлим Кафиянең сузылган кулын кысып тотты да, качакламакчы булып, кызга таба талпынды. Кафия, егетнең кулыннан ычкынып, ишекке ябып өлгерде, ишектән башын тыгып, телен күрсәтте.

— Бу якшәмбедә, — диде ул, ишектә елмаеп басып торган килеш, — татар рабфагында студентлар кичәсе була, барып чык, мин дә барам.

Кызның шыкы-шыкы баскыч басмаларыннан менеп барган аяк та-вышы ғына ишетелеп калды.

Хәлим кайтып кәргәндә, Броневи́к белән Ак-Чернов, кызарынышып, ни турындадыр, бәхәсләшеп утыралар иде. Ишектән килеп кәргән Хәлимне күрүгә, Броневи́к:

— Менә профессор кайтты, ул безгә башакны киба́ктән аерып бирер. — диде.

— Нәрсә соң сезнең анда?

Ак-Чернов китабын өстәлгә шап иттереп ташлады.

— Троцкизм чытырманлыгына кереп адаштык. Ну, Айдаров белән бәхәсләшеп буламыни, ул хәзер йодрыкларын йомарлый башлый.

Хәлим кепкасын чөйгә элэ-элэ:

— Троцкизм кайгысы түгел әле монда, ашыйсым бик килде, — дип, өстәлдәге калай чәйнекне алды да, кайнар суга дип, аска төшөп китте.

3

Хәлим якшәмбене житкәрә алмыйча аптырап бетте. Ә якшәмбе житкәч, икеләнә башлады. Барыргамы, юкмы? Бер барам дип, бер бармыйм дип, күнелә әле бару ягына, әле бармау ягына ауды. Колаксыз Хәйридән кочтыргандыр, үптергәндер дип уйласа, йөрәгендә дошманный усал тойгылар кайный башлый иде.

Ахырда ул киенде дә чыгып китте. Чыгар алдыннан бик оза́к көзгегә карап торды. Бит-күз матурлыгына артык игътибар итү, билгеле, мещанлыктыр инде. Ләкин Кафия янына барганда, Хәлим башкача итә алмады. Күлмәкнең дә өр-яңасын киде. Иягендә тырпаеп торган бер ата сакалын йолкып атты.

Татрабфакның киң баскычыннан өске катка йөгереп менгәндә, егетезнең күнеле куаныч һәм билгесез борчылу белән тулып ташкан иде.

Коридорда егетләр, кызлар шыгрым... Хәлим шулар арасыннан күз карашы белән Кафияне эзләде. Кыз бүген яшел юнг-штурм костюмы киеп, сары портупей таккан, биленә каеш буган, яшел пилоткасын башына матур итеп кырын салган иде. Хәлим аны әллә кайдан ук танып алды, һәм, йөрәгенең татлы кысылуын тоеп, кызының каршысына китте. «Нинди генә киём кисә дә килешеп тора бит үзенә, чортнын» дип уйлады. Кафия елмая-елмая Хәлимигә таба килә иде инде.

Алар култыклашмый гына коридорда йөрергә тотындылар. «Я ничек», «Әйбәт кенә әле» шикелле сүzlәр әйтешкәннән соң, сөйләшер сүzlәрә бетеп калды.

Коридор буйлап шулай күпмедер йөргәч, Кафияне, бер генә минутка дип, ике егет чакырып алды. Бу егетләр икесе дә күлмәк урынына хатын-кыз кофтасы киеп куйганнар иде, чалбарлары да кешенекә ише түгел; тар, озын... Икесенең дә чәчләре, ат ялы шикелле, муеннарына төшеп тора, икесе дә галстук урынына муеннарына агач кашык такканнар. Икесе дә төскә-башка матур гына. Хәлим соңыннан белде: болар футурист шагыйрьләр икән.

Бер генә минутка дип китеп барган Кафия юкка чыкты. «Тагын биш минуттан килмәсә, кайтам да китәм», дип, егет сәгатенә карап алды. Зал ишкәкләрен ачтылар. Кешеләр кереп китте.

Биш минут узып бара. Хәлим янә берәз көтәргә булды. Коридорда анардан башка беркем юк. «Шул футуристларга була мине ташлап китте бит...» дип, түземсезләнеп тагын сәгатенә карады. «Бу бит, наконец, мыскыл итү...» Гарьләнгән Хәлим озын адымнар белән баскыч авызына таба китте. Әле ул аска төшеп житмәгән иде, югарыдан:

— Хәлим... Галиуллин! — дигән тавыш ишетелде.

Үпкәләгән егетне Кафия кире борып алып менде. Залга керделәр. Әдәби кичә башланган иде инде. Баягы озын чәчле шагыйрьләреннән берсе зал эченә нидер сөйләп тора, икенчесе, аягын салындырып, сәхнәдәге өстәл кырыена утырган иде. Сөйләүчесе буйга озын, матур... Иреннәрендә Мефистофель елмаюына охшаган елмаю уйный. Ул мона кадәр татар дөньясында булган шагыйрьләреннән барысын да инкарь итеп, футуристларны гына чын шагыйрьләр итеп китереп чыгара иде.

Алда утыручылардан берәү, футурист иптәшнән сүзен бүлдереп:

— Сезнең шигырьләрегезне аңлап булмый! — дип кычкырды.

— Иөз елдан соң аңларсыз. Без киләчәк заман шагыйрьләре! — дигән җавапны ишеткәч, зал гөр итеп куйды. Төрле яктан протестлар ява башлады.

— Бөтен язганыгыз Тукайның бер юлына тормый!

— Сезне укыгач, минем эчем бора башлый...

— Завод, труба, трубада карга — шул да булдымы поэзия?

Берәү булса хурланыр иде, боларның бөтенләй исләре китмәде. Тавыш берәз басылганнан соң, матур битле футуристның йодрыгы яңадан зал каршында селкенә башлады.

— Мещаннар колагына май булып ягыла торган «кара кашлар», «уймак авызлар» турында бүтән шагыйрьләр сайрасыннар. Безнең шигыребез тимердәй каты, утын агачыдай тупас... Эңә шул сез яратмый торган завод моржаларын мактаган кыек-мыек шигыремне мин Тукайның барлык матур шигырьләренә дә алмашмыйм! Без көрәш шагыйрьләре! Безнең шигырьләребез бомбага тиң!

Зал аяк тибә-тибә кул чапты, кемнәрдер каршы кычкырды, сызгырды.

Чалт-чолт алкышлап утырган Кафиянен кулларын тотып, Хәлим кыздан сорады:

— Футуристлар шигырен син яратасыңмыни?

Кыз елмайды да егетнең колак төбөндө сөйли башлады:

— Мин аларның шигырьләренә значение бирмим, үзләре бик милый егетләр. Минә калса, поэзия, гомумән, чепуха! Пролетариатка поэзия кирәкми.

Хәлим аптырабрак калды. Поэзия кирәкми... Провинциядә ул иске төшөңчәләр белән яшәгән микәнни?

— Ә поэзия урынына кеше күңеленә нинди азык бирәбез? — дип сорады.

— Лозунг! — диде Кафия. — Хезмәткә өнди торган рифмалы лозунглар. Безгә хәзер, үзек беләсез, не до поэзии...

Аннары Кафия хезмәт биржасы тулы эшсезләр, пристань тулы безпризорныйлар хақында сөйләп китте. Аларгамы кирәк сиңең поэзияң?

Мәктәптә вакытта яшеренеп шигырь китаплары укып йөргән, альбомнарын шигырь белән тутырган Кафиядән шундый сүзләргә ишетү егеткә бик гажәп тоелды. Хәлим шулай дигәч, кыз серле итеп елмайды: янаса, ул чакны әйтәсез син, ул вакытта Кафиягез курчак та уйный иде.

Доклад бетте, шигырь уку башланды. Мефистофельчә елмая белүче матур футурист бик оста укыса да, залның ыргысы шигырьне яратмады. Сызгыра башладылар. Сызгыруга каршы футурист иптәшләр, ике бармакларын авызларына кабып, ачы сызгыру белән җавап кайтардылар. Зал да, үз чиратында, җавапсыз калмады. Илле-алтмыш кешенең колак тондыргыч сызгыруыннан түшәмдәге люстра калтыранып куйды. Протестка каршы протест рәвешендә футуристлар залга аркалары белән борылып утырдылар. Кешеләрнең бертөрлесе торып чыга башлады. Күпчелек, ни белән бетәр икән дип булса кирәк, урыныннан купмый иде әле. Тегеләр һаман артлары белән утыралар. Шуннан залның бер почмагы: «Даешь шигырь! Даешь шигырь!» дип кычкырырга кереште. Икенче почмак: «Долой!» дип үкереп жибәрде.

— Укысыннар!

— Укымасыннар!

Залдагы халык үзара тарткалашырга тотынды. Кемнәрдер урыннарыннан сикерешеп тордылар. Навада йодрыклар күренде. Шул вакыт берәү урындыкка сикереп менде дә кулын сәхнәгә таба сузып:

— Сүз бирегез! — дип кычкырды. Биргәнне көтеп тә тормыйча, сөйләргә кереште. Аны тынладылар да, тыңламадылар да... Ул футурист агайларга, тормышны өйрәнү өчен, төнге алтын ташу эшенә ялланырга киңәш бирде. Кемдер аңа калош тондырды.

Хәлим белән Кафия аста пальто кигән чакта, футуристлар баскычтан төштеләр. Алар бик шат күренәләр иде. Икесен дә поклонниклары сарып алган. Кафияне күрделәр дә янына килделәр.

— Ә без сезне эзләп йөрибез, — диде матур футурист.

Хәлимнең кызын тартып алдылар да, китеп тә бардылар. Кафия борылып кул гына изәргә өлгерде.

Кичәгә гажәп матур хисләр белән барган иде безнең Хәлим. Кафиянең шул озын яллыларга тагылып китүенә яман хурланды. Моннан ары урамда каршы очрашканда да исәнләшмәячәк тә Хәлим ул кыз белән!

Күңеленә кызык бер чагыштыру килде: бәйрәм көннәренә әнкәсе, яна күлмәк-ыштан кигезеп, Хәлимне урамга чыгарып жибәрә торган иде. Өй аллары себерелгән була, чип-чиста, ямь-яшел була иде. Кешеләрнең йөзләре ачык, күз карашлары рәхимле була иде. Бөтен кеше бәйрәмчә киенгән, бөтен кеше елмаеп кына сөйләшә... Яшьләр картларга ерактан ук кычкырып салам бирә. Берәү дә беркемгә каты сүз әйтми, сүгенми... Бәйрәм хақына күнелләре чистарып, пакыланып киткән кешеләр ягымлы елмаюлары, йомшак сүзләре белән Хәлимнең дә күңелен

йомшартып ташлылар иде. Аның да зурларга сәлам бирәсе, кешеләргә яхшылык итәсе, күлмәк-ыштаным буямый гына йөрисе килә... Ләкин шул чакны урамга озын сыйраклы Челән Шакир килеп чыга иде дә токтомалга Хәлимгә бәйләнә башлый, өстенә туфрак сибә, я аяк чалып жиргә үк егып китә иде. Шуннан соң дөнъяның тамчы да яме калмый иде. Пычранган күлмәкләр белән өйгә әнкәсе янына да кайтырга кыймый... Берәр келәт артына качып, үкереп елап жибәрергә генә кала иде.

Бүгән дә Хәлим шундыйрак хәл кичерде. Вакийгаларны анализлагач, ул: «Юк инде, әнем, Кафия синекә түгел», дигән коточкыч нәтижәгә килде. Кайтты да караватына егылды. Никадәр генә уйламаска тырышса да, Кафия һич башыннан чыкмый иде. Шул футуристларга чатыр-чатыр кул чабып утыруы күз алдыннан бер дә китми... Бик гарьләнде, бик көнләште, шул ук вакытта: юк, тамчы да көнләшмим дип, үз-үзен ышандырырга тырышты... Ичмаса, Айдаров белән Чернов та китапларына кадалганнар да бер генә сүз дә әйтмиләр, әйтеп Хәлимне уйларынан тартып алмыйлар... Инде дә булмагач, Хәлим тумбочкадагы романын алып, мөндәрән күтәрәбрәк салды да укырга тотынды. Укый, берни аңламый. Наташа Ростова Кафия булып күз алдына килә. Юк инде, синекә түгел, дигән фикер күнелен өзлексез талап тора. Иерәк ярасын тырнай-тырнай Хәлим үзен шундый хәлгә китерде, бүлмәдә әнә шул түпәс Броневи́к белән матур Чернов утырмаса, елап жибәрүдән дә тартынмас иде. Кайгысын кемгә дә булса сөйләп, мөлдәрәмә тулган күнелен бушатасы килде.

Анатолийга ни гомер хат язган юк. Хәлим торып утырды да хат язарга кереште. Ул барысын да ачып бетерми генә күнел тулы сагышын кәгазгә түгә башлады. Кафия белән ике арада нидер булганны Натолька бу хаттан сизенергә тиеш иде. Футуристлар кичәсен тасвир иткәндә, Хәлим буяуларны бик куе салды. Кафиянең футурист шагыйрьләре белән әшнәлек итүеннән ачы итеп көлдә. Янәсе, вообрази, трое длинноволосых! «Кайчандыр без елый-елый укыган Гоголь һәм, гомумән, классиклар хәзер почетта түгел, аларны яратып укучы кешеләрне гимназистлар дип мыскыл итәләр. Пушкиннан көләләр, футуристларны мактыйлар. Ә мин яңа шигырьдән ләззәт таба алмыйм. Әллә аңлый алмыйм инде? Сездә Мәскәүдә ничек? Һәр төрле яналык Мәскәүдән башлана бит».

Иске хаттан куптарып алган маркасын, сабын суы белән юып, яңа конвертка ябыштырды да, иртәгә салырмын дип, тәрәзә төбенә куйды.

4

Юл үргә таба менә башлаган иде. Аякларым бераз язылсын дип, Хәлим чанадан төште дә тәпи-тәпи китте. Алда, ерак түгел, кара тау сыман урман тора иде. Үрне күтәрелгәч, хужа: «Юурта башлыым, утыр», диде. Озакламый урманга барып керделәр.

Инде узган... Хәзер Хәлим салкын акыл белән хөкем йөртә ала, ләкин теге вакытта... авыруга сабышты. Футуристлар аның бөтен шатлыгын талап киттеләр. Күнелә шыр... Йөрәгендә нидер өзелде. Һич ялганмый. Лекция тыңлый, күңелә Кафиядә... Китапханәдә укып утырса да, күңелә шул кызда... Дәшәләр, ишетми... Жиңенән тарткач, сискәнәп китә... Ниндидер механический кешегә әйләнәп калды. Иптәшләренә иярәп институтка бара. Лекцияләрдә утыра. Ашханәдә озын-озын чиратларда басып тора. Ләкин барысын да өйрәнелгән гадәт буенча гына эшли, берсеннән дә шатлык һәм куаныч тапмый. Иптәшләренең НЭП һәм троцкизм турындагы бәхәсләренә дә катнашмый башлады.

Хәзер уйлап караса, елмая гына, ә ул вакытта мәхәббәт газабын бер мәртәбә дә татып карамаган тәҗрибәсез яшь күңел авыруга артык

бирешеп ташлаган иде. Бизгэк чире кебек, кайта-кайта гыйшык газабы егетне төмөм аяктан екты. Ул бик экрен саламәтләнде. Аның саламәтләнүенә, үзә дә белмәстән, Айдаров та берәз ярдәм итте бугай.

Хәлим, үзенң караватына кырын төшөп, политэкономияне «чәй-һәп» ята иде, Айдаров кайтып керде дә бусагадан ук:

— Галиуллин! — дип кычкырды.

Хәлим китабыннан аерылмыйча гына:

— Кем тия? — дип сорады.

— Торып сөйләш! Мин сина әти булырлык кеше.

Хәлим көлмәс жиреннән көлөп жибәрде. Броневи́к әллә чынлап, әллә юри:

— Көлөп кал, хәзер елый башлайсың, — дип тотынды. — Гимназист! Без кан коеп дошман белән түбәләшөп йөргәндә, син детдомның әзер икмәген ашап профессор булгансың, хәзер әтиңдәй кеше белән яткан жирдән генә сөйләшсәң. Тор давай!

Хәлим аптырап китте. Броневи́кның уены-чыны бергә йөрүчән. Хәлим уенга борып жибәрмәкчә булды:

— Әти бүген бик ачуланып кайткан, тәмәкесе беткәнме әллә?

— Безнең жылкәдә жыйган белемнән давай безгә дә өлөш чыгар. Өйрәт мине урысча дәрәс язарга. Бер ай срок сина!

Русчаны Броневи́к ярыйсы гына сөйләшә, укуы да зарарсыз, ә дәрәс яза белми. Сүзләренең койрыгын бөтереп кенә куя, укый бөлүчә үзә дәрәсләп укысын. Бүген аны тактага чыгарганнар. Ул бик начар язган. Гарьләнгән. Хурланган. Шул кызулык белән кайтып, егеткә бәйләнүе икән.

Әти кешенен үтенечен аяк астына салып булмый бит инде. Хәлим рус грамматикасының четерегрәк жирләрен өйрәтергә алынды. Көн саен диярлек кичен алар өстәл янына килеп утыралар. Хәлим «әтисенә» кагыйдәләр аңлата, әйтеп диктант яздыра, ялгышларын күрсәтә. Кайвакыт алар янына Ак-Чернов та килеп утыргалый иде.

Бер тапкыр шулай Чернов килеп утырды да «профессор»ның дәрәс бирүен тыңлый башлады. Хәлим, китаптан укып, аннары тел белән аңлатып, көйләп-көйләп:

— Ыжылдый-чыжылдый торган сүзләренең ахырына һәрвакыт йомшаклык билгесе чәпәлә, — дип Айдаровка төшендерергә керешкәч, Чернов башын китабыннан күтәрде дә:

— Барысына да чәпәлми бит, — дип, елмаеп карап тора башлады.

Чәпәлмәгәнән Хәлим үзә дә белә иде, әлбәттә. Шуны әйтергә генә жыенган иде. Чернов институт кызларын тилертә торган матур елмаюы белән һаман сабыр гына елмая биреп:

— Жыланнан яман ыжылдый торган өч сүз бар, — диде. — Берсенә дә йомшаклык билгесе куелмый. Менә ул сүзләр: уж, замуж, невтерпеж.

Бу өч сүзнен жыелма мәгънәсен бик тиз аңлап алып, Броневи́к көлргә тотынды.

Бик тавышлана башласалар, Чернов, укырга комачаулысыз дип, аларны бүлмәдән сөрөп чыгара торган иде. Болар, китап-дәфтәрләрен күтөреп, берәр буш аудиториягә кереп китәләр. Броневи́к кара такта янына барып баса, укытучысы, Броневи́к теле белән әйтсәк, профессор Галиуллин (ачуланганда профессор кислэх шей Галиуллин) грамматика кагыйдәләрен аңлата-аңлата тактага яздыра.

Үпкәләшүләр алар арасында еш була иде. Икесе дә түземсез, бигрәк тә Айдаров... Профессор катырак сорый башлады исә, шундук тузынып ташлый. Янәсе, ул бит синең кебек гомер буге укып кына ятмаган... Аның тәнәндә, беләсәңме, ничә яра бар? Ул да булмый, татулашып китәләр, тагын укый башлыйлар...

Чернов исә русчаны яхшы яза. Укуны әйтәсе дә юк, шәп укый. Лә-

кин татарчасыннан Хәлим белән Айдаров көлэләр. Ул кайбер татар сүзләрен бик бозып сөйли иде. «Хәреф» дип әйтә алмый, «кәреф» ди, «язу» дими, «зазу» ди, хатны «кат» ди.

— Ташлагыз китапларыгызны, кинога кузгалырга багыт (вакыт). — дип, үз сүзеннән Хәлим белән бергә үзе дә көлә иде. Хәлимгә барысыннан бигрәк «үлән» сүзен «үләм» дип әйтүе сәер булып тоелды.

— Үлмә инде, кызлар да үзенне бик яраталар, — дип, Хәлим аны шаярта торган иде.

Черновның тагын бер бик кызык ягы сизелде: ул гәрәп сүзләре катыштырып сөйләргә ярата икән. Икътисади, ижтимагый кебек сүзләр егетнең теленнән еш кына ычкыналар, тик, әлеге дә баягы, бу сүзләргә дә ул әйтә алмый иде. Бер тапкыр Хәлим ана:

— Инкийлап дип әйтә алсаң, үз акчама кинога алып барам! — диде.

Чернов атна буге азапланды.

— Инкиляп, инкиляп...

Хәлим әйткән сүзендә торды, утыз тиенгә ике билет алып, Чернов белән кинога барып кайтты.

— Тәрәккый сүзен әйтергә өйрәнсәң, куанычыңнан син инде үзен үк мине кинога алып барасың, — дип, Хәлим бу юлы инде кинога Чернов хисабына барды.

Дәресе эзерләп бетергәннән соң, гадәттә, алар спорт залына «кан таратырга» керәләр. Айдаров белән Ак-Чернов ярышып штанга күтәрә. Берсе күтәргәндә, икенчесе, иптәшен көлдәргә тырышып, мыскыл итеп, шаярып тора. Көлеп жибәрсә, Черновның штангасы дөбөрләп кулыннан идәнгә төшә иде. Штангада Хәлим алар белән тартыша алмый, сыграк. Тегеләр аның каравы турникта, брусъда Хәлим белән ярыша алмыйлар иде. Хәлим, аякларын чалып, «кайчы» ясаганда, яисә кулларына таянып, брусъда гәүдәсен шәм кебек күтәргәндә, турникта зыр-зыр әйләнгән чагында, читтән сокланып карап торалар иде.

Шулай Айдаровка грамматика өйрәтеп, спорт уйнап, укуга чумып, мәхәббәт чиреннән тәмам терелде шикелле. Әмма кайчак була, салкын көл астыннан да ут килеп чыга. Кинода, урамда кызлар күрү, Кафияне исенә төшәргәндә, көл астындагы ут тагын дөрли башлый, сагыну бизгәге янә кабатланып ала иде.

Иптәшләре белән бергә янәшә чакта, ул алар турында уйлап та карамый, ә менә хәзер, алардан читтә вакытта, япан кыр буйлап чанада барганда, искә төшерде дә уйлый башлады. Ерактан алар икесе дә ничектер ачыграк күренәләр иде. Броневи́к — ул инде шалтыр-шолтыр кеше, эчендәгесе тышында, аны аңлау кыен түгел, ә Ак-Чернов башка... Ул, Броневи́к шикелле, шалтырап йөрми. Тешләрен елтыратып, сиңа елмаеп карап торганда, гүя ул нидер син белмәгәнне беләдер дә сиңа әйтергә теләмидер, шуна күрә серле итеп елмаядыр кебек. Хәлим аның елмаймый торган чагын хәтерләми. Чернов хәтта бәхәсләшкәндә дә елмаеп бәхәсләшә, ә менә кычкырып көлгәннән Хәлим һич ишеткәне юк. Броневи́кка Хәлим бик тиз ияләште, шаяргалап «әти» дип тә эндәшә, ә теге «улым» ди, ә Чернов белән алай ук яқыная алмады. Иптәшлек бар, якынлык юк. Аның каравы Чернов, Броневи́к кебек, аңа төрле сүзләр әйтми. Гимназист! Ак сөяк! Әзәргә хәзер килгән кеше! дип кычкырмый.

Сугышларда булып кайткан бу олы кешеләр мине үз итмәсләр дип, баштарак бик шүрләп йөргән Хәлим, бара-тора тегеләрнең йомшак якларын белеп бетергәч, абзыйларны шундый басынды, хәтта шаяртып көлдән дә тартынмый башлады. Тегеләрнең йомшак яклары үткәннәре белән мактану булганга, Хәлим гражданның сугышы көннәреннән берәр нәрсә сораган булып, тегеләрнең икесен дә «борып жибәрә» дә, тегеләр элэгешеп киткәч, рәхәтләнеп көлеп тора. Чернов гражданның

сугышы герое Азин белән мактанырга яратучан, чөнки ул Азин дивизиясендә сугышкан. Ә Броневи́к исә үз командирлары белән мактана. Хәлим кайвакыт Черновка күз кысып ала да:

— Әти, шул броневи́кта сугышып йөрүләреңне тагы бер сөйләми-сенме? — дип, саламга ут төртеп жибәрә. Тегенә син инде ипи ашатма, сөйләргә генә куш, алындырып та тора белми.

— Грязи шәһәре янында мондый кызык хәл булган иде, — дип элөп алып китә. Тыңлый-тыңлый Хәлим белән Чернов йокымсырый башлыйлар (мондый сөйләшүләр урынга яткач була). Броневи́к уятып булса да сөйләп бетерә. Янәсе, чортлар! Мин сөйлим, сез йоклыйсыз. Торып мич янына басыгыз да тыңлап бетереgez!

Кай кичләрне Броневи́к белән Чернов, «кем уздырыр»дан бәхәсләшеп, кара-каршы жырлаша башлыйлар. Чернов моны «улүн» әйтешү дип атый. Анын тавышы әйбәт, жырларны ул күп белә. Бер жыры Хәлимнең бүген дә хәтерендә:

— Чакырып алдым чакрым жарымнан,
Жибәрәсем килми жанымнан, —

дип бетә торган бу жыры Чернов, ничектер шунда Броневи́кның да исемен ялгап, керәшен көенә жырлаган иде.

Мондый кара-каршы жырлашулардан Чернов һәрвакыт жинөп чыга иде.

Беренче кыштагы каникулда алар өчесе өч яры киттеләр. Хәлимнең жылы бүреге юк иде. Стипендиядән акча арттырып, ул Проломный урамына бүрек алырга төште. Сәгать белән бер алданганнан соң, егет бу юлы саграк буласы итте. Башта дәүләт кибетләренә кереп чыкты. Рәтле кышкы бүрек очрата алмады. Шуннан соң теләсә-теләмәсә дә хосусый кибеткә керде.

Калфак кигән ике чибәр татар кызы Хәлимне ишек төбеннән үк: «Ни боерасыз?» дип, ачымлы чырай белән каршы алды. Хәлим «бое-рып» та өлгермәде, ике чибәрнең берсе, Хәлим карашынча иң чибәре, иң сөйкемлесе киштәдәге бүрекләргә сузылды.

— Менә мондае, мондае, мондае бар, — дип, бүрекләренә кулында уйнатып, каушабрак калган егетнең алдына китереп-китереп куя да башлады. Хәлим бүрекләренң кайсына орынырга белми торган арада, кыз бер куян бүрекне йодрыкларына киөп, төзәткәләгәндәй итте һәм:

— Менә бу сезгә бик килешәчәк, киөп карагыз әле, — диде, көзгене Хәлимнең каршысынарак этөп куйды. Көзгедә бит алмалары кызарган, соры куян бүрек кигән кара кашлы матур егетне күргәч, Хәлим үзе дә ирексөздән елмаөп жибәрде. Бүрекне бер киде, бер салды... Кыз ирен-нөрендәге елмаюын бер генә секундка да сүндөрмичә, Хәлимгә уйларга да, суларга да ирек бирмичә:

— Бик килешә, бик матур, сезнең өчен атап тегелгән шикелле. Аны-сын яратмасагыз, менә монысын киөп карагыз, — дип, шунда ук гүя Хәлимнең күңеленә керөп чыккан кебек, шикләnmөгөз, бездә алдап сату юк, алдаган бер саткан, алдамаган гел саткан, — дия-дия өзлексөз сайрап торды.

Хәлим тагын киде, тагын салды.

— Кысанрак...

— Бирегөз әле.

Кыз бүрекне алды да пәрдә артына керөп югалды, шундук кире борылып чыгып, товарны янадан Хәлимгә сузды:

— Киөп карагыз.

Ни гажәп! Бүрек кысмый. Ләкин... акча «кыса» иде. Хәлим бүрекне кулында әйләндөреп, нишләргә белми торган чакта, чибәр кыз Хәлим-нең уйларын белгәндәй:

— Бер егерме тиен төшә дә алабыз, — дип, һаман елмая биреп, егетне тәмам эретте. — Киеп үк жибәрегең инде, тышта суык.

Егетнең жәйге кепкасын кәгазга төрдә дә, алган бүрек өчен рәхмәтләр әйтеп, «тагын килегез»ләрен дә өстәп, елмаеп озатып калды.

Өйгә кайткач, бүрекне Айдаров белән Чернов та киеп-киеп карадылар. Чернов пәкесен чыгарып, бүрекнең бер жөөн сүтеп жибәрде.

— Эчәнә иске чүбек тутырған ич моның!

— Эчтәге күрәнми, — диде Броневи́к. — Сәгать түгел, туктамас!

Чүбек Хәлимнең кәфең әллә ни кыра алмады. Ике көннән соң, шул бүрекне киеп, абыегыз Лаеш кантонына практикага чыгып китте.

5

Хәлим әнә шулай беренче тапкыр практикага барган иде. Аннан бирле инде дүрт ел, дүрт көн кебек, узды да китте. Мәнә Хәлим бүген тагын чанада. Бу юлы инде аның кесәсендә Обком кәгазе, «бөгелгән» урыннарны турайтырга дип бара ул. Беренче тапкыр авылга чыгуы исәнә төшкәч, егет ирексездән көлөп жибәрде. Мин авылны яхшы беләм дип, үзе сорاپ киткән иде. Авылны белүе шуның төслә генә булып чыкты. Агайлар аны тәмам көлкөгә калдырдылар. Нәрсә, беренче курс студенты гына булган бит әле ул. Ямь-яшел чагы...

Хәтерендә, өсте-башы бик юка дип, волком кешеләре аны якындагы Қазлар Иле белән Агач башы авылларына жибәргәннәр иде. Қазлар Иле председателе Габделхаков озын сыйраклы, озын куллы, сенер муенлы кеше булып чыкты. Йөргәндә берәз алгарак иелеп йөри иде. Телгә үткен авыл халкы: «Габделхак абыегыз кәңсәләр ачкычын төшереп калдырган ахры, әнә эзли чыккан» дип, аның жиргә иелеп, жиргә карап йөрүеннән көләргә ярата иде. Бусын инде Хәлим соңрак белде.

Сузган язуны озак кына укыганнан соң, Габделхаков иелгән башын күтәрдә дә:

— Әһ, чимсуда чутыннан... Яхшы, — дип, каршысында басып торган куян бүрекле егеткә тагын бер күз төшереп алды. — Утырыгыз.

Хәлим семсуданы ишеткәнә булса да, аны ничек өләшәләр, ничек жыйалар — нич белми иде. Шулай да ул председатель белән сөйләшкәндә гомер буге семсуда өләшәп, семсуда жыеп йөргән кеше кебек сөйләшәргә тырышты.

Хәлимнең инструкциядән алып сөйләгән сүзләрен Габделхаков башын иебрәк тыңлап торды. Хәлим бетергәч, башын калкытып:

— Алайса әйтеп керим, халыкка кычкыра торсыннар, — диде, алты бүлмәгә чыгып, анда утырган бабайга авылны әйләнергә кушты да кире керде. — Жыелышка тикле, әйдәгез, миңа кайтып чәйләп килик.

Габделхаковның хатыны аларны итле токмач белән сыйлады. Аштан соң өй алдына тәмәке көйрәтергә чыктылар.

Габделхаков, төтенне борын тишекләреннән чыгара-чыгара, дәшми генә тартты да, папирос төпчеген карга ташлап, аягы белән басты.

— Бик авырыксынмасагыз авыл халкының сезгә бик зур бер йомышы булачак. — Шулай дип, ул Хәлимгә таба карады. — Чимәнәгә бик мохтаж елларда авылыбызның жирен күбрәк итеп күрсәткән идек, — диде ул, «зур йомыш» сүзеннән өркебрәк калган Хәлимгә янә карап алып. — Чимәнәне жир башыннан бирәләр бит... Ә мәнә хәзер вулыс безгә налукны шул жир исәбеннән китереп сала, мин сиңа әйтим, чыдап кына тор... Булмаган жиргә без налук түләргә дулжын булабыз. Инде әйтеп-әйтеп тә, язып-язып та карадык, юк кына бит, скостит итмиләр налукны, жир сездә числитсә дип кенә жибәрәләр, кенәгәдә шулай күрсәтелгән, янәсә... Зимләстраи́тел чакыртырга кушалар, чакырыр идек, авылның акчасы бик такы-токы. Әнә безнең күрше авыл, Текә Тау, чакыртып карады. Зимләстраи́тел тугыз тавык кына ашаган, бал белән аракыны әйтсә дә юк, көн саен өч чәкүшкә, ди... Мәнә бит, ил-

тәш Галиуллин, безнең башта нинди хәсрәт, чәчмәгән жирдән налук түләп ятабыз...

Кантон партия комитетында Кумыйкинның: «Үтәлмәс вәгъдәләр бирмәгез», дигәнә Хәлимнең исеннән бер дә чыкмый иде. Ләкин моның кай жире үтәлмәслек? Егет, кантонда сөйләшеп карарга вәгъдә итеп, куен дәфтәренә язып куйды.

— Сөйләшеп багыгыз әле, иптәш Галиуллин! Сезнең сүзне тыңла-малармы? Шәһәр кешесенең сүзе үтемлерәк булчан.

Жыелышка өндәүче бабай, тәрәзәләрне шақып, капкаларны дөбер-дәтеп: «Жыелышка! Жыелышка! Чимсуда өлөшү. Казаннан палнамуч-ный килгән!» дип урам буенча кычкырып йөри иде.

Хәлим ишетеп калды да: «Өлөшүне әйтә, жыю турында шым», — дип уйлап, эчтән көлемсерәп куйды. Председательгә шушы хакта әйт-кәч, теге бик тыныч кына:

— Мин кечкенә генә хәйлә кордым, — диде.

Аның хәйләсе бөтенләй гөнаһсыз хәйлә иде: халыкны чакырганда иске семсуданы кайтарып алу «чутыннан телне тешләбрәк торырга», халык жыелгач, икесен дә китереп куярга.

Сәгатен әйتمي генә чакырылган жыелыш. Берәүләр иртә килер, берәүләр соң... Бара торганың яхшы. Чәй эчеп туйгач, азрак аны-моны сөйләшеп утыргандай иттеләр дә, барырга чыктылар. Алар килеп кер-гәндә, бер егермеләп кеше тәмәке пыскытып утыра иде инде.

Ишек шарт итеп ачыла, шарт итеп ябыла. Тунлылар, бишмәтлеләр, шинельлеләр керәләр дә, аякларындагы карны кагып, эчкә узалар, каярак барып утырасы икән дигәндәй, безаз каранып торалар, аннары үз ишләрен табып, әкреләп эскәмияләргә урнашалар да кесәләрендәгә тәмәке янчыкларын капшый башлыйлар. Куштанраклары Казан кешесе янына килә, кул биреп яисә кул бирми генә күрешә, хәл-әхвәл сора-шкандай итә, ә үзе күңеленнән (Хәлим моны сизеп тора): «Бу Казан кунагы ниндирәк кеше икән? Мужикның хәленә керерлекме, әллә берәр кызыл авыз гынамы?» дип уйлап, кунакны күзлән, сөйләгән сүзләренә колак салып тора иде.

Хәлим тирәсенә халык байтак өелде. «Килеп бик яхшы иткәнсен, бик вакытлы, бик әйбәт, янам дип торган эшебез юк, кышкы төн озын, рәхәтләнеп сөйләшеп утырырбыз, Казаннан безгә гелән килеп тормый-лар» дигән булып, яшь уполномоченныйның күңелен күрергә тырышу-чылар да булды.

Эскәмияләр тулган иде инде.

— Башмыйбызмы, әллә чак кына көтәбезме? — дип сорады Хәлим-нән Габделхаков.

Алда утыручы кара тунлы, кара бүрекле бер агай:

— Башлагыз булмаса, лампыда кырачин бетеп куйганчы, — дип, гәрчә аңардан кинәш сорамасалар да, үзенә кинәшен бирде.

Хәлим докладны ничегрәк сөйләү турында кичә волостьта вакытта ук уйлый башлаган иде. Ул НЭП кертүдән башлап жибәрмәкче... Шу-лай башлап жибәрде дә. Агайлар, бүрек астыннан карап, дәшми генә тыңлыйлар.

НЭПның бурычы крестьян агайларының хужалыгын күтәрү, Гайнет-дин һәм Сәйфетдин абзыйларны социализмга таба алып китү дип, со-вет хөкүмәтенә ярлыга һәм уртага карата тоткан политикасын сөй-ләгәннән соң, семсудага күчеп, симәнә өлөшүне дә политикага оста-гына китереп ялгады.

— Безнең лозунг — авылга йөз белән! — диде.

Үзе сөйли, үзе халыктан күзен алмый: ничегрәк тыңлыйлар?

Доклад беткәч, сораулар китте. Алда утырган әлегә кара тунлы, кара бүрекле абзый, түгәрәк сакалын сыйпаштырып:

— Менә син, иптәш, исеменңе белмим, әйтәсен: сәвит былачы ке-

рәстиян өчен жанын бирергә эзер дигән кебегрәк сөйләден, ә ник сон алай булгач, былач көзли иген бәяләрән бик очсыз куя да язлый бездә иген беткәч бик кыйбатлата. Байлар яз көне ике-өч бәягә сатып рәхәтләнеп баеп яталар. Ә сәвит мин ярлыны якыйм, ди!

Агайнын сүзе бетәр-бетмәс, уртадагы рәтләрдән калын тавыш ишетелде:

— Бик дәрәс сөйләде Казан егете: керәстиянне кысмаска кирәк дип әйтте... Кысмаска кирәк, пырабильне!

Дөрр итеп халык көлеп жибәрде. Жыелышта председателълек итүче Габделхаков, озын буге белән алга сузылып:

— Ялгыш ишеткәнсең, Хәмидулла абый, — диде. — Кысмаска түгел, смыйчка!

— Барыбер инде, кысмаска дигән сүз! — дип Хәмидулла агай, кешеләрнең көлешүенә исе китмиңә, сөйләвендә булды: — Ату бит нәрсә килеп чыга, сәвит ылачы үз таварын бик кыйбат сата, безнекен бик жүн ала. Бер аршын читсы алайым дисәң, бер пот арыш сатарга кирәк. Кысмаска булгач, ник тавар бәяләрән юнәйтмиләр?

Бәяләр турында Хәлим канткомда өйрәтеп жибәргәнчәрәк жавап бирергә тырышты. Янәсе, бәяләр төшерү политикасы башланды инде. Хәлим кесәсеннән бер кисәк яшел сабын чыгарды (авыл кооперативынан алган иде). Менә бу сабын элек дүрт тиен торса, хәзер өч тиен тора. Читсынын да бәясе киметелде.

— Исле сабын кызлар куанычы ул, кер сабынына төшкәнме сон бәя? — дип кычкырды кемдер.

Бусын Хәлим ачык белми иде.

— Төшкән булырга тиеш, — диде ул, икеле-микелерәк итеп.

— Тиеш... Малымы шу тиеш... Миңа менә яшь хатын тиеш, карчыгым үлде...

— Барлык товарга берьюлы төшереп булмый, — диде Хәлим. — Хөкүмәтнең бүтән важный эшләргә акчасы житми.

— Акчаны күбрәк суксын, үз кулында бит!

— Ә рабучи налук түлиме?

— «Авылга йөз белән!» дисез дә, хөкүмәт бик йөз белән борылмый шул әле! Сыерга үгез йөгерткән өчен дәүләтнең күргәзмә хужалыгы ике кадак май ала, йөз белән борылу шул буламыни?

— ha-ha-ha...

— Налук даруга китә дип әйтәләр, ә ник алайса даруга акча түләтәләр? — дип бер бөкерерәк кеше калкынып сорап куйды. — Иртүк торып бардым, кич кенә кайттым, уймактай шешәгә сыйды бетте бөтен дарулары... Көн буге көтеп!

Хәлим тамам тирләп чыкты. Габделхаков ярдәмгә килмәсә, егетнең эшләре мөшкел иде.

— Жәмәгать, — диде председатель. — Жәмәгаты! Урманга утынга дип чыккан кешеләр печән юлы белән кереп киттек. Чимсуда хақында сөйләшик.

Халык арасыннан бүрегенәң колакчыннары ау этенекедәй салынып төшкән бер кеше күтәрелде.

— Сорау сорарга можнымы?

Габделхаковның кашлары жыерылды: ни гомер утыралар, семсудага әле якын да килгәннәре юк. Бу тел бистәсенә сүз бирсәң, тагын жыелышны әллә кайларга алып кереп китәчәк.

— Ни турында соравын? — диде Габделхаков.

— Сорагач белерсең.

— Сорасын инде, бүген бит әле аның авыз ачып сүз әйткәне булмады... — диештеләр.

Габделхаков теләмичә генә риза булды.

— Вәт менә Казаннан килүче тавариш әйтә, — дип кереште колак-

чын бүрек, — рабучи белән керәстиян, дип әйтә, бер карыннан ук тумасалар да, бертуган, ди... Вәт менә мин хәзер сездән сорыйм, бертуган булгач, ник алай иллә тиенлек яңа акчага чүкөч күтәртеп рабучины төшергәннәр, ә урагын тоттырып керәстиянне төшөрмәгәннәр? Ә бер төңкәлеккә керәстиян агаины төшөрүен төшөргәннәр, ә ник ул алай аягың терәп төшкән? Сатсализмга барасы килмимени?

Кайсы көлдә, кайсы кычкыра ук башлады:

— Баш авырттырмагыз әле юк-бар сораулар белән!

Жыелыш болай җавап биргәч, уполномоченныйның хәле ансатлашты, югыясы Хәлим ничек дип әйтергә дә белмирәк тора иде. Акчага нәрсә, ничек төшөрелгән, аның бервакытта да игътибар иткәне юк. Ул Габделхаковка борылып карады. Теге аягүрә басты да:

— Жәмәгаты! — диде. — Үз сукмагыбызга төшик әле: чимсуда бөтенләй читтә калып бара бит!

— Чимсуданың пырутсыйнты бик зур! — дип кычкырды арадан берәүсә. — Пырутсыйнты бик авыр. Менә мин алты пот алган ием, унны түләтәләр.

— Ә менә мин гүпчи дә алмаган ием, иту да түләттеләр, — дип, нәзек-нәзек тавыш белән арткы рәтләрдән тагын берәү чәрелдәп жибәрде.

Габделхаков башын күтәрдә, турайды.

— Сәмигулла агай, — диде ул, арттагы эскәмияләргә карап, — ничә әйттем инде мин синнән ялгыш алынган дип, кайтарабыз дип!

— Пырутсыйнты белән кайтарыгыз! — дип кычкырды Сәмигулла. — Пырутсыйнтсыз булса, алмыйм!

Көлешкән тавышлар янгырады. Председатель, тынычлыкка чакырып, кулын күтәрдә.

— Тәмәкене бик тартасыз, түшәмне күтәртәсез бит инде төтенегез белән, — дип, уеның-чының бергә кушып, берәз төтенләми торуларын үтенде.

Сүз сорап кына, жайлап кына шинель кигән яшьрәк берәү алгарак чыкты.

— Монда процент зур дип зарланучылар булды, — дип тотынды ул, салмак кына, сүзне-сүзгә жилемләп кенә. — Потка пот, ә кайсы еллары потка ике пот түлөп байдан алып чәчкән вакытларыгызны оныттыгызмыни? Рәхмәт әйтергә кирәк совет ылачына: мужабыз бик көчле чакта, симәнә юк чакта биреп торды, хәзер дә менә бирәм дип тора, ә без тегеләй дә болай киреләнешкән булабыз. Менә, Жәләлетдин абзый, син, — дип, ул халык арасында утыручыга таба кулы белән ымлап алды. — Ничә ел түләми йөрттән? Биш елмы? Шуңа күрә сиңа процент жыйлан. Син үзән виноват!

Жәләлетдин утырган жиреннән кычкырып жибәрде:

— Минем улым красный әрмидә үлдә, миннән гүпчи түләтмәскә дулжен!

— Бер синеке генә үлмәде бит. Югары оч Заһир абзыйның ике улы, икесе дә кайтмаса да процент түли. Совет ылачының да бит әндрі казнасы юк, ул үзе чәчми дә, урмый да, синнән ала, икенче нуждайт итүчегә бирә, анардан ала, безгә өләшә... Иптәш аңлатты бит инде сезгә...

— Хөкүмәт бай ул, — дип чәрелдәде баягы нәзек-нәзек тавышлы кеше арткы рәттән. — Әнә Лаешта нинди зур иген скилатлары! Биш ел өләшә дә бетәрлек түгел.

— Бер син генә булсаң икән дәүләттән симәнә дэгъва итүчеләр, — дип җавап кайтарды шинельле кеше. — Күп бит без, әнә безнең авыл да гына ни тамаша...

— Ийе, ничу монда чүбек чәйнәп гумер үткәрергә, мин менә тагы ун потка язылмакчы келим.

— Язылу соңыннан, — дип Габделхаков урыныннан калыкты. Без-

нен әле караласы тагын бер эшебез бар. Жыелган-жыелган бер унай-дан карап үтик! Утикме, жәмәгать?

— Карыйк соң, карыйк. Аннары тагын кайчан жыела алабыз.

— Иске чимсуданы хөкүмәт кайтарып бирүне сорый, үзебез илтеп бирә белмәгәч, менә упалнамученный жибәргән, — дип, Габделхаков Хәлимгә таба борылды.

Жыелыш сагаеп калды.

— Бүгенгә житмәде микән, кем, Габделхаков?

Бер жиңел сөяклесе урыныннан ук сикереп торды:

— Терлекләрнең ашарларына салмый гына килгән идем, кайтып килмә әле, — дигән булып ишеккә таба юнәлде.

— Таңнан торып ерак болынга чыгып китәсем бар, — дип, бая «кысмаска» белән «смычка»ны бутаган Хәмидулла агай да кузгалды.

Аңардан күрә бүрек колакары эт колагы кебек салынып төшкән агай да купты.

— Жәмәгать, иптәшләр! — дип, Габделхаков жыелышны тыярга, өер-өер ишеккә таба китүчеләрне туктатырга азапланса да, «Тәмәке генә тартып керәбез, монда рөхсәт итмисез ич», дигән булып, икенчеләре: «Кысталдык, ни гомер утырабыз» дип, өченчеләре: «Сарык бәрәнләп куймагае, бәрәне катырға сылтау итеп, ә кайберләре бөтенләй сылтаусыз чыгуларында булдылар.

Бер вакыт эскәмияләр бушап калды. Хәлим, Габделхаков һәм тагын берникадәр кеше генә утырып торалар. Председатель Хәлим ягына карый, Хәлим председателгә карап-карап куя. Хәлимнең көләсе килә, тик уполномоченныйга көлөргә ярамый бит инде. Жыелышны ук ташлап чыгып китәрләр дип ул һич көтмәгән иде. Бая хәл-әхвәлләр сорашкан, куллар биреп күрешкән, «артыбыздан янып килми, төн бөе сөйләшеп утырсак та була» дип, яшь уполномоченный янында сырпаланган куштан агайлар беренчеләрнен беренчесе булып жыелыштан чыгып шылдылар.

— Бездә халык менә шундый инде, сүз тыңлатып булмый, — дип Габделхаков, озын кулларын жәеп, Хәлим каршына килде.

Таралмыйча утырып торган берничә бөртек кеше: «Нишлибез?» дип, урыннарыннан кузгалып, Хәлим белән Габделхаков катына жыела башлады.

— Иртәгә, өй борынча кереп, ат белән жыеп йөрергә калды инде, — диде Габделхаков.

Председательнең йокларга яткан хатыны боларны ишек ачып кертте дә:

— Жыелышыгыз бик тиз беткән, — диде. — Башка вакытта таңга тикле сузыла торган иде. Апалнамучный бик коры тоткан ахры, бу юлы, — дип, самоварын яңартырга почмак якка кереп китте.

Хәлим төнне начар йоклады. Төшендә симәнә, «пырутсыйнтлар» белән саташып чыкты. Иртән торгач, гүя жыелышны качыруда үзе гаепле булган кебек, председателнең күзләренә туры карарга уңайсызланып йөрде. Кайнар коймак белән чәй эчкәндә бөтенләй икенче нәрсәләр турында сөйләшсәләр дә, күнелдән Хәлим һаман шул качкан жыелышны, симәнәне уйлап утырды. Бөтен авыл белә бит инде хәзер. Урамга чыгарга оят. Озакламый волостька да барып ирешер. Андагы нәчәльникләрнең күзләренә Хәлим ничек күренер? Жыелыш качырган уполномоченный... Институтка житсә, Броневи́к күз дә ачырмас, мыскыл итеп кенә торыр...

Оят булса да, урамга чыкмый булмый. Семсуданы жыярга кирәк. Чыктылар да авыл советына таба юл тоттылар. Каршы очраган кешеләр сәлам биреп-биреп узалар. Хәлимгә алар мыек астыннан көлэләр кебек тоела. Ә Габделхаковның исендә дә юк, биргән-сәламне ала, башын игән, бара да бара...

Дөнъя күрөп шомарып беткән уполномоченный булса, Хәлим кебек йорт саен кереп, үзе семссуда жышып йөрмәс иде. Кичәгә жыелыш өчен председателъне бик әйбәтләп биетер иде дә: «Фәлән вакытка чимссуда беткән булсын! Югыйсә мәсьәләгезне исполком каршына куям» дип куркытып, ат жиктереп, икенче авылга китеп барган булыр иде. Хәлим, өйдән-өйгә кереп, ике көн буена семссуда дөгъвалап йөрде.

Волостъта бер генә кич кунды да, тагын авылга, бу юлы Агач башка китеп барды.

Казанга кайтыр алдыннан егетебез Казлар Иле председателе Габделхаков кушкан йомыш белән исполкомга сугылды. Коридорда иненә мамык шәл салган сары кашлы бер кыз, көнбагыш кабыгын түшенә төкерә-төкерә, телефонда сөйләшәп тора иде. Хәлим, ана таба күзләрен кылайтып алып, коридор буенча налоглар бүлеген эзли китте.

Күзлегенә борынга тия торган жиренә күп итеп ак жеп чорнаган саргылт битле агай, Хәлимнән сәламен ишетеп, башын кәгазьләрдән күтәрде. Хәлимнән йомышын дәшми генә тыңлап бетергәч, шулай ук дәшми генә катыргы тышлы бик калын бер кенәгәне сузылып алды да, һич ялгышмыйча, Казлар Иле турысын ачып жибәрде, баш бармагынын тырнагы белән ниндидер цифрларның астына сызып, кенәгәне Хәлимгә таба борып куйды. Бу цифрлардан Хәлим бернәрсә дә аңлый алмады. Кенәгәне этәрәп, сары битле агайның сакал кырганда киселәп кутырлаган яңак сөягенә карап торды. Егетнән карашын сизеп, агай тагын башын калкытты.

— Казлар Иленнән бер тиен көмеш артык налог алынмаган, — диде, кенәгәне шап иттереп ябып, кире урынына куйды да тагын кәгазьләренә иелде.

Хәлим бик каты бәйләнергә дип кәргән иде, һәм бәйләнә башлады.

6

Каникулдан студентлар кайтып беткәч, институттагы гадәт буенча, кичә буласы булды. Хәлим шул кичәгә барыр алдыннан көзгә каршында эскәк белән сакалын йолкып тора иде (аның әле пәке белән кырырлык сакалы юк), кинәт ишек ачылды. Ишектә елмайган Ак-Чернов күренде. Ана ияреп озын муенлы матур бер кыз килеп керде. Кыз артыннан — бер ир кеше... Хәлим, битләре кызарганны сизеп, кулындагы эскәген тиз-тиз мендәр астына тыкты да күлмәк изүен төзәткәләп куйды. Ак-Чернов, анын югалып калуын сиздеме-юкмы, гадәттәгечә, һаман елмаеп:

— Галиуллин, сина кунаклар! — диде.

Кафия... Кемне ияртеп килгән ул? Үзенәң колаксыз Хәйриенме әллә? Хәйрине ямьсез дигән иде бит, ә бу чибәр генә... Кап-кара чәчләрен сул колагына төшереп тарап куйган... Киселгән колагын шулай чәч белән каплаганмы әллә ул?

Кафияне күргәч буталып калган Хәлим, үзен кулга алганнан соң, шулай дип уйлады.

— Кунаклар, утырышыгыз, — диде ул, ягымлы булырга үзен мәжбүр итеп.

— Утырып торырга вакытыбыз тар, — диде Кафия. — Хәйринен менә синен белән бик танышасы килә, мин сине ана гел мактап сөйлим. Кара аны, — дип өстәде кыз, бармак янап, елмаеп. — Минем сүзләремне ялганга чыгарма, әйбәт бул! Танышыгыз.

Хәлим теләми генә кул биреп күрештә дә читкә китеп басты. Хәйригә күз төшәргәләде: нишләп бу ямьсез булсын... Бер дә кешедән ким түгел, бөтен күренеше-торышы белән сөйкемле сөяк. Колагының юклығы да чәч белән каплангач, сизелми.

«Мин сине гел мактап сөйлим, имеш... Ни хәжәтемә?.. Үзенәң Хәйрие алдында минем өстән командирлык итмәкче ахры: явәсе, бу майлыны мин йодрыгымда тотам...»

— Я, киен тизрәк! — дип боерды Кафия. — Без сине театрға алып барырга дип килдек.

Театрға? Юк, Хәлим берьяры да барырга теләми. Аның эшләре күп. Шулай дип, ул кая да булса барудан баш тартты. Хәйри бер читтә елмаеп басып тора иде. Кафия бер көлдә, бер ачуланды...

— Бу бит син күрмәгән яңа театр, пролетарский...

Броневи́к кайтып керде. Бүлмәдә ят кешеләр барлыгын шәйләп, бер генә минутка ишек төбөндә тукталып калды. Аннары исәнләште дә өстөн сала башлады.

— Нишләп барыгыз да аягүрә? Ник утырышмыйсыз?

— Галиуллинны театрға чакыра килгәннәр, ә ул кәжәләнә, — дип, Чернов аңлатып бирде. Броневи́к килеп егетнең инбашыннан тотты.

— Шундый матур туташ чакырып торганда... Давай, киен дә марш!

Хәлимнең кымшанмавын күреп, Броневи́к чыңлап ябышты:

— Мин кем сиңа? Әтиңме? Чернов, китер пальтосын!

Хәлимне көчләп киендерә башладылар. Кычкырып көлеп жибәрүдән чак-чак тыелып, Хәйри ишек катында басып тора иде. Кафия Хәлимнең бүреген кидерде, култыклады, алып чыгып китте.

Броневи́к артларынан кычкырып калды:

— Качып кайтсаң, бел аны: өйгә кертмибез!

Хәйри горняк магазинына папироска кереп киткәч, Кафия Хәлимне элөп алды:

— Син Натолькага минем өстән нәрсә эләкләп яздың? Хатында мине теткән. Карашың тар, жаным! Мин иреккә кыз. Теләсәм нишләргән.

— Иреккә... — диде Хәлим ирония белән.

Кафия, егетнең сүзләрен киная дип аңлап:

— Тагын әйтәм, син Хәйригә тимә. Ул, беләсенме...

— Беләм, революция өчен...

— Белмисен. Аклар аны... атканнар!.. Әсир кызылармеецлар утызлап кеше булган. Барысын да төнлә урман кырыена алып чыгып... расходка!.. Хәйри белән тагын ике кеше үлмәгәннәр... Яраланып ятып калганнар... Аннары торып урманга! Ул моны студентларга үзе сөйләде...

Хәйри киbettән килеп чыкты, боларның сүзләре киселде.

— Тартамсыз? — дип, ул Хәлимгә дә папирос тәкъдим итте.

Атудан исән калган кеше... Хәлимнең күңелендә ниндидер кайнар дулкын кузгалды. Юләр малай шикелдә, Хәйринен муенына ташланасы килде. Кафиянең Хәйрине мактавын искә төшереп: «Мондый кешене яратмаса мөмкин түгел», дип уйлады. Хәйригә карата көнләшү сизми иде ул хәзер.

Хәйри обкомда агарту эшендә эшли икән. Хезмәтә буенча ана театрларда еш кына булырга туры килә икән. Уку йортларындагы кичәләргә ачыл жибәрәп, кереш сүзләр сөйләү дә аның өстенә төшә икән.

— Кичәләр коры күңел ачу урыны гына булмыйча, сәяси тәрбия урыны да булырга тиеш, — диде Хәйри. — Без үзөбездән культурный мешаннар эзерләмик, ә политический көрәшчеләр эзерлик.

Карга күмелгән аппак бакча аркылы уза башладылар. Кафия уйнап Хәйрине карга төртте. Аннары Хәлимне дә көрткә этеп жибәрде. Үзе көл-көлә йөгөрдә. Бакчадан чыгып киткәнче шулай уйнашып бардылар. Урамда, кызын икесе ике яктан култыклап, инсафлы гына атлый башладылар. Хәйри югары уку йортлары хакында сөйләргә тотынды. Андагы кайбер профессорлар Совет властен яратып бетермиләр икән.

— Ә шул кешеләр безнең яшъ буынны... менә сезне тәрбияләргә тиеш бит инде, — диде Хәйри. — Обком чиләнеп бетте инде ул кешеләр белән. Тоталар да берәр мөгез чыгарып куялар.

Хайри белән сөйләшү егетне бөтенләй икенче дөньяга алып керде. Башына да килеп карамаган нәрсәләр турында ишетте ул. Татарстан-ның завод-фабрикалары соңгы елларда дәүләткә миллион-миллион зарар китергән, имеш. Хәлимнең моңа исләре китте. «Файдасыз булгач, ник япмыйлар?» дип сораса, бөтенләй балаларча булачак иде, шуңа күрә генә сорамады.

— Узган елны беренче тапкыр ике-өч миллионлап файда алынды, — диде Хайри. — Бездә чимал житми бит. Шунун аркасында менә кайбер заводлар ябылу алдында тора. Ә Биржа труда болай да эшсезләр белән тулы... Яптырмас өчен обком нинди генә чаралар күрми. Чимал эзләү дисеңме, заказлар табып бирү дисеңме... Швейтрест менә... Эшчеләргә хезмәт хакы түләргә акчасы юк, аны япсаң, ни хәле татар эшчесе Биржага агылачак, авылларга чәчелеп, квалификациясен онытачак... Ә бит без Татарстан жөмһүриятендә яшибез. Татар кадрлары бик кадерле. Аннары килеп милли сәясәт... Татарлардан квалификацияле эшчеләр тәрбияләргә кирәк! Швейтрестны яптырмас өчен, обком Мәскәүдән ярдәм сорады.

Хәлим гажәпләнеп тыңлап бара. Ә бит Казанның тышкы кыяфәтенә карап, бер дә алай эш начар икән дип уйламасың. Завод-фабрикаларның гудоклары иртән-кичән гел гүләп тора. Трамвай тутырып эшчеләр эшкә бара, эштән кайта. Кремль капкасына таба матур чаналарга утырып комиссарлар матур атларда чабалар. Кибетләр гөрләп сату итә. Хәлимнәр урамындагы кибеттә, рәхим ит, ак калач, колбаса... Хәлимнең элек төшенә дә кермәгән «дамские пальчики» дигән конфетлар... Сыра залларында да халык шыгрым... Эшсез йөрүче кешенең ашавы да юк бит инде, ач торунуң нәрсә икәннән Хәлим яхшы белә...

Байлык яраштыра, ярлылык талаштыра, дигәннәр. Житәкчеләр арасында талаш-тартыш та көчле икән. Хайри монысын да яшермичә сөйләде. Бер яктан милләтчеләр, икенче яктан рус шовинистлары... Рус шовинистлары, мәсәлән, әйтәләр икән: ниңә, янәсе, гел татарларны да татарларны гына кайгыртабыз? Ниңә аларга Биржада беренче чиратта эш бирәбез? Болай итү белән без пролетариатның бердәмлегенә зыян китерәбез түгелме? Милләтчеләр аларга: милли сәясәтне яратмасагыз, китегез Татарстаннан! Татарстан татарларга бирелде, диләр икән. Обкомга ике як белән дә көрәшәргә туры килә икән.

Хәлимнең кылт итеп икенче нәрсә исенә төште. «Хайри белән кинәшеп карасам? дип уйлады. Обком хәле обкомда эшли, ярдәме тимәсеме...» Хәлим Казлар Иле кушкан йомышны хәтеренә төшергән иде. Теге вакытта налоглар бүлегендәге күзлекле агай: «Кенәгәдә числитсә иткән жирне без сызып ташлый алмыйбыз. Землеустроитель китертсеннәр», дигән иде. Хәлим: «Китертергә авылның акчасы юк бит», дигәч, «исполкомның да акчасы юк», дип, егетнен авызын томалаган иде. Анда барып чыкмагач, Хәлим кайтышлы кантком секретаре Кумыйкин янына керде. Зур гәүдәле мыекбай Кумыйкин студентны игътибар белән тыңлады. Хәлимнең уйлавынча, Кумыйкин, бөтен кантонга баш кеше, менә хәзер телефонны алып да волостька шалтыратып әйтер, шунун белән барысы да хал кылыныр кебек тоелган иде. Юк. Шалтыратмады.

— Андый хәл бер Казлар Илендә генә булса икән, — диде ул өстәлдәге калын кызыл карандашны тоткалап. — Симәнә сораганда жирләрән арттырып күрсәткән авыллар безнең кантонда бик күп. Хәзер шуның жәфасын чигәбез. Чәчмәгән-урмаган жирдән кантон әллә ни хәтле налог түли.

Кумыйкин да землеустроительгә китереп терәде. Землеустроительләр барып жирләрне үлчәргә, рәсми актлар язарга тиешләр икән. Моңа бик күп акча кирәк икән.

Егет шушыны Хайригә сөйләгәч, теге: «Обкомга кер. кинәшербез», диде.

...Бу театрда өс-башны салдырмыйлар, имеш. Кечкенә генә залга керделәр. Уен инде башланган иде.

— Сонга калганбыз, — дип пышылдады Хәлим Кафиягә.

— Монда уен өзлексез бара, — диде Кафия. — Эш кешесенә атап театрға килергә вакыты юк, узышлый керә дә карап чыга. Бу бит пролетарский театр.

Кафия, итәкләрен төзәтеп, матур гына килеп утырды. Хәлим белән Хәйри кызнын ике ягына утырдылар.

Сәхнәдә пәрдә-мазар юк. Күн альяпкычлы берәү агач сандалга агач чүкеч белән береп тора.

— Тимерче, — дип аңлатты Кафия.

Жиннәрен терсәк тинентен сызганган ниндидер кешеләр килеп керде. Берсе, чүкеч алып, күн альяпкычлы белән алмаш-тилмәш чүки башлады. Икенчесе күрүкне басарга тотынды. Алар шулай биш минутлап эшләгәннән соң, бер озын кеше кереп, завод гудогы булып улады. Тимерчеләр чүкечләрен сөяп куйдылар да мангайларындагы юк тирләрен беләкләре белән сыпырдылар. Алары чыгып китте, бүтән тимерчеләр керде. Бертөрле сөйләшү юк иде. Хәлимнен аптыравына каршы, Хәйри:

— Эш кешесенә сөйләшергә вакыты булмый, — диде.

Залда кешеләр өзлексез йөрөп тора: берәүләр керә, икенчеләр чыгып китә.

Менә сәхнәдә билдән ялангач кешеләр күренде. Буйга тезелешеп, ялангач терсәкләрен паровоз рычагы шикелле уйнатып, авызларынан паровоз пыфылдаган тавышлар чыгарып, бу кешеләр бер урында тир-бөлешеп тора башладылар.

— Поезд кузгалды, — дип, Кафия тагын аңлатуны кирәк тапты.

Менә алдагы юан муенлы берәү паровоз булып үкерде. Кешеләр борылышып терсәкләрен икенче якка уйнатырга керештеләр. Янәсе, поезд кайтырга чыкты.

Театр дигәч Хәлим чын спектакль күрермен дип килгән иде. Тукта, сәхнәдәгеләр телгә килде, сөйләшә башладылар. Ниндидер лозунглар кычкыралар, көрәшкә чакыралар. Аннары дөнья буржуйларын мыскыл итеп, такмаза әйтергә тотындылар. Башына кара цилиндр кигән буржуй куркуыннан егылды да мүкәләп сәхнәдән чыкты. Зал көлөп жибәрде.

Камыт аяклы кечкенә кеше чыгып пивнойда сыра эчеп утыручы нәпманнардан көлөргә кереште. Чөпчөкелә такмазалар жырлады. Тагын шунын ише нәрсәләр күрсәттеләр.

Хәйри, мин тәмәке тартып керәм дип, чыгып китте. Хәлимнен дә чыгасы килә, тик уңайсызлана иде... Кафия ана таба янтаеп:

— Ошыймы? — дип сорады.

Хәлим урындыгын шыгырдатып куйды, дәшмәде. Ул да түгел:

— Мин дә тартып керим әле, — дип кинәт урыныннан кузгалды.

Кафиянен дә ялгыз утырып каласы килмәде.

Хәйри фойеда кем беләндер сөйләшеп тора иде. Ана комачауламас өчен, болар бер читкә киттеләр. Хәлим үзенә-үзе гажәпләнде: Кафия белән салкын гына сөйләшеп бара. «Ярам төзәлгән», дип сөенде ул. Юкса бит Кафия белән сөйләшкәндә янып чыга иде. «Хәйри — яратырлык кеше... Көнләшмим...»

Хәйри дә килеп житте.

— Көтмәгән эш килеп чыкты, кайтам, сез каласызмы?

Бәрысы да урамга чыктылар.

— Я, ничек? — дип сорады Хәйри.

Егет, дәшмичә, аяк астына карап кайта. Аның дәшмәвен Хәйри дөрес аңлап:

— Элбэттэ, бу эле безнең вкусларны канәгәтләндерә алмый, — диде. — Беренче адымнар... Дворяннар сәнгате йөзәр ел буге үскән...

Хәлим курка-курка гына үз фикерен әйтте. Кафия ана каршы төште.

— Нәрсәсе моның анламаслык? Пролетариатның үз сәнгате булырга тиеш. Ул сәнгате дворяннарныкына бөтенләй охшамаска тиеш. Мин шулай анлайм, ә син, Хәйри?

— Дәрәс анлайсың, — диде Хәйри. — Иске сәнгате үлде. Янасы туып кына килә.

— Ә соң бу классический дип аталган әдәбият, Толстойлар, Тургеневлар? — дип сорады Хәлим.

Хәйринен әйтүенчә, классический әдәбият үлгән сыйныф идеологиясе белән агуланган әдәбият икән. Ул әдәбият пролетариат әдәбиятына тирес булып кына ятачак икән. Үзен азмы-күпме хөрмәт иткән кеше аны укымаска тиеш икән. Мәхәббәт перипетияләре белән тулган романнар, поэмалар кешенен күнелен нечкәртәләр, ә безгә, каты көрәш чорында яшәүче кешеләргә, корыч бәгырьләр, таш күнелле булырга кирәк. Озакламый мировой буржуазия белән пычакка-пычак киләсебез бар.

Сүздән сүз чыгып, футуристларга килеп життеләр.

— Футуристлар белән мин бер нәрсәдә килешәм, — диде Хәйри, Чернышевский урамына күтәрелгәндә, — иске мәгънәдә поэзия чепуха! Кафия, — диде ул янәшә барган кызга, — колакларына бармагыңны тык. Поэзия ул уйнаштан яралган бала. Маена чыдый алмаган дворяннар уйнаш итеп бала тапканнар. Поэзия әнә шул бала ул! Пролетариат яна поэзия тудырачак: хезмәт поэзиясе, көрәш поэзиясе! Хәзергә исә безгә эшче сыйныфны хезмәткә чакыручы рифмалы сугышчан лозунглар кирәк!

Шушыңдый ук фикерне Хәлим көз көне Кафиядән ишеткән иде. Егет кызга кырын гына күз сирпеп алды: үз фикере булмаган икән. Болай да Хәлим каршында төсә уна башлаган Кафиянен тагын ниндидер бизәкләрә кубып төште.

Кызны озатып куйдылар да икәү генә киттеләр. Хәйри обкомдагы эше турында сөйләде, тагын шул югары уку йортларындагы профессорлардан зарланды.

— Берни эшләп булмый, хәзергә чыдыйбыз, — диде. — Бер көн килер, үз профессорларыбыз булыр... — дип, киләчәк белән хыялланып куйды. — Мәнә сезнең кебекләрдән чыгачак ул кызыл профессорлар...

Чыгачак... Хәлимгә көлке. Ул кайтып кергәндә, Чернов белән Айдаров йокларга ятканнар, ләкин әле йокламаганнар, утны сүндермәгәннәр иде. Икесе дә кулларына китап тотып яталар. Хәлим пальтосын салып элөргә дә өлгермәде, Чернов тумбочкасыннан зәңгәр конверт алды да:

— Бие! Сиңа кат! — дип кычкырды.

Хәлим, аякларын тегендә-монда дырбайтып, бүлмә уртасында сикеренгәләде, бирмәскә маташкан Черновтан хатны тартып алды. Натолькадан. Кафия белән икесенә дә бер вакытта язып салган икән. Хат эченнән кара туыш белән ясаган рәсем килеп чыкты. «По твоему описанию я нарисовал портрет нашей Капочки. Ну, как? Похожа?» дип сораган Анатолий. Охшаткан бит, базда үскән бәрәңге сабагы! Тик авызына тәмәке каптырып кына ялгыш иткән. Кафия ул хәтләр үк ирдәүкә түгел. Хәер, рәсемнен логикасына тәмәке каршы килми иде.

Анатолий, Хәлимнен хатындагы сорауларга җавап итеп булса кирәк, сәнгатьтәге яна агымнар турында язган. Хатын-кыз кофтасы киеп йөрүче шагыйрьләр Мәскәүдә дә бар икән. Художниклар арасында кубизм дигән агым килеп чыккан. Кешеләрнен гәүдәсен, битен шакмакларга бүлөп ясаудан гыйбарәт икән кубизм дигәннәре. Хәлимнен исенә төште, ниндидер журналда, шакмак-шакмак күләгәләрдән кө-

раштырган кеше рәсемнәрен күргәнә дә бар иде. «Кеше шакмаклардан тормый бит. Ник алай ысыйлар икән?» дип уйлаган иде.

Аннары Анатолий кышкы каникулда Сокольникови урманына эскизлар ясарга йөрүен, жәй көнә Идел буена кайтырга ниятләп торуын язган иде, шул чак күрешербез, дигән иде. Ниңә ел инде күрешкәннәре юк!

Натолька театрларга да йөри икән. Революция театрында «Шторм»ны, Малыйда «Дни Турбиных»ны караган. «...Турбиных» тирәсендә зур бәхәсләр кубуын яза. «Дни...»га каршы журналистлар күсәк күтәрәп чыкканнар, Малый театрга әллә нинди гаепләр ташлаганнар, мәсьәлә Сталинга житкән...

Бәхәсләр куптарылык нинди пьеса икән соң ул «Дни Турбиных»? Бөтенесен беләс килде Хәлимен. Хәзер үк утырып Натолькага хат язасы килде. Ләкин иптәшләре ут сүндергәнне көтөп яталар иде.

Выключательне борып, одеал астына кереп чумганнан соң да, кызулык белән әле һаман уйлана бирде. Күзен йомуга теге паровоз булып уйнаучы кешеләр килеп басты... Кафия, Хәйри... Кафия турында уйлаганда йөрәге элекке кебек сулкылдамый иде инде. Хәйринен көрәш поэзиясе дигәнә анысы берәү дә каршы килмәс. Ә менә ни өчен Пушкин, Лермонтов поэзиясеннән Хәлим ләззәт таба, икесе дә дворян... Лев Толстой геройлары ни өчен аның күңеленә шундый якын? Шул графларны, бароннары ярата бит Хәлим! Кешегә әйтергә оят! Мещанлык? Көзлә Кафия белән сөйләшкәннән соң, Хәлим үзендә әллә ни хәтле мещанлык сыйфатлары тапкан иде. Хәзер дә анарда мещанлык туплып ята. Үзенә матур булуына куанамы? Мещанлык! Күп кешедән яхшырак укуы өчен сөенәме? Мещанлык! Кызлар карап китсә, матурлыгыма сокланалар дип уйлыймы? Тагын мещанлык!

Иптәшләре инде йоклыйлар. Хәлим шыпырт кына уйланып ята. Дворяннар поэзиясе уйнаштан туган бала икән... Дворян поэзиясен укучылар кем була инде болай булгач?

...Рус әдәбиятыннан лекция сөйләүче профессор Гинзбургка Хәлим күңелен кимергән шикләрен сөйләде. Теге, калын иреннәрен кыймылдатып, елмаеп тыңлап торганнан соң, «Мин сезгә бер китап бирермен», диде, вакыты юкка сылтау итеп, бүген сүзне озынайтмады. Икенче көнне институт китапханәсендә Хәлимен очраткач:

— Студент Галиуллин, — дип, егетне үз аңына дөшөп китерде дә кабартмадай калын иреннәрен гадәттәгечә сөйкемле генә кыймылдатып:

— Менә бу китапны укыганыгыз бармы? — дип, юп-юка бер китап тотырды. — Укып карагыз әле. Эпохальная вещь. Гениальная вещь!

Аннары ул Мәскәүдән «Яңа сәнгать» күргәзмәсе килгән булуын әйтеп, барып карарга киңәш итте.

— Весьма поучительная выставка, — диде.

«Студент Галиуллин» профессор биргән юка гына брошюраны учында гына тотып алып кайтты. Бер сәгать эчендә укып чыкты һәм, оятына каршы, гениальность, эпохальность таба алмады. Профессор, күрәсеп, Хәлимдә бик каты кызыксыну уяту өчен генә, «гениальный» дип әйткәндер. Шунысы ярады, китап егетнен күңелендәге шик-шөбһенәң байтагын юып төшерә алды.

Хәлим китапны профессорга кире кайтарганда, билгеле инде, мин гениаль тапмадым дип әйтергә оялды. Гинзбург шулай да егетнең тел төбеннән сизенде бугай: тыгыз бит алмалары белән генә елмаеп:

— Сөз үзегезгә кирәкне тапкансыз, шул бик житкән, — диде.

Егет рәхмәт әйтеп китәргә торганда, профессор:

— Ә шулай да... — дип, өзәлгән сүзне дәвам иткән кебек, янадан алып китте: — Дүрт ел буена сугышып, тездән канда йөрөп, капитализм дип аталган ерткыч жанварны үтергәннән соң, ерткычны үтерүче

баш аучы авызыннан: артка, кире капитализмга таба! дигән чакыру ишетсәгез, сез бу кеше турында ни уйлар идегез? Тилергән дип, яисә гениальный дип уйларга тиеш булыр идегез. Ә бит НЭП шул ук капитализм. Дөрес, богаулы, ләкин капитализм! Инде килеп, каты сугышларда барлык «дворян ояларын» туздырып бетергәннән соң, бер көнне килеп, иң өлкән туздыручы авызыннан: «Дворян әдәбияты, дворян сәнгате безгә һич тә ят нәрсә түгел! Иске коралны кулга алмыйча янасын ясап булмый!» дигән сүзләренә ишеткәч, без тагын: бу бит тилелек яки генийлык! дип уйладык. Гинзбург Хәлимнең пинжәк төймәсен тотты, борып карады.

— Һәртөрле яңалык мөгезле булырга тиеш дип белүчеләр үзләренә берсеннән-берсе хәтәррәк мөгезләр куеп-куеп карый башлагач, әдәбият-сәнгать мәйданында кыланырга-дырбаерга тотынгач, әнә шул сез укыган китапчыкны язучы кеше: яна һәм мөгезле булган өчен генә мин аларга табынырга тиешмени? Мин аларны аңламыйм, алардан ләззәт тапмыйм! дип әйткәч, кайбер мөгезлеләр: «Ә ижат иреклегә бармы?» дип сорадылар. «Бар!» — диделәр аларга. — Әгәр сезнең дырбаюларыгыз халыкка ләззәт һәм рәхәт бирсә, рәхим итеп, ижат итегез. Халыктан сорыйк. Ә халык ул менә сез, мин, башкалар... Без аларнын кылануларыннан там таба алабызмы?

Профессорның бит алмалары кызарып киткән, чал чәч бөдрәсе мангаена килеп төшкән иде.

— Генийлык ул мөгез куюда, башкадала йөрүдә түгел, — диде ул, һәм бүлмә буйлап йөрөп китте. — Гениальный дигәч сез дә әллә нәрсә эзләгәнсез, ә ул бик табигый рәвештә аяклары белән йөри, сезнең шик-шөбһәләрегезне чишә, күнелегезне чистарта, алдыгызда якты юл ача... Ярый. — диде ул, папкасын култык астына кыстырды. — Гафу итегез, мин ашыгам. Сезнең сорауга җавабым менә шушы.

Чыгып барган жиреннән артына борылып:

— Ә сез теге күргәзмәгә барыгыз, әлбәттә, барыгыз, — диде. — Анда сез дырбаюларның төрле сортын күрерсез...

7

Бер буш көн туры китереп, Хәлим «Яна сәнгать» күргәзмәсен карарга китте. Күргәзмәдән соң институт ашханәсенә кереп ашады да кайтырга чыкты. Шәһәр өстендә кояш балкый. Түбәләрдән тамчылар тама. Төрәзә пыялалары аша карчыкларның ак чырайлары күренә: алар урам ыгы-зыгысына монсу ғына карап торалар. Коляска белән бала тартып чыккан яшь хатыннар балаларын кояшка каршы куйганнар да үзләре сөйләшәләр.

Хәлим бакча почмагына килеп житте дә кинәт тукталып калды. Урам уртасына нигәдер халык жыелган иде. Якынарак барып караса, трамвай юлы өстендә жигүле ат егылып ята. Трамвай чыбыгы өзелеп төшкән дә, бичара хайванны ток бәргән. Ат төртәләр арасына егылган. Хужасы булса кирәк, бер авыл агае, нишләргә белмичә, өзгәләнеп, шул тирәдә чәбәләнә. Бик якын барырга курка, чөнки жыелган кешеләр: «Барма! Ток сугып үтерер!» дип, аны якын жибәрмиләр.

Хәлим китеп бармакчы ғына булган иде, күзләренә... бик таныш хатын-кыз чалынды! Кафия халык арасыннан үле атка куркынып карап тора иде.

Хәлим китаптарын бер малайга тоттырды. «Бу нишләмәк була?» дип, тасыраеп карап торучы малайның күз алдында калошын салып уң кулына киде дә ат янына таба китте. «Назад! С ума что ли сошел!» дигән тавышларга игътибар итмичә, атның сыртындагы юан тимер чыбыкны очыннан тотып читкә ыргытты. Аннары кулындагы калошын

жиргә куеп, тибә-тибә киде, һәм әкрән генә кире кереп китте. «Хәлим!» дип кычкырган тавышка ул борылып карамады.

Байтак жир киткәч кенә, йөрәгенә тарс-тарс тибүен басар өчен, адымнарын акрынайтты. Үзе бер дә курыкмаган кебек иде, ә йөрәге курыккан. Яра нинди тибә! Кулын йөрәк турысына куйды. Юк, куркудан тарсылдамый ул, куанычтан сикерә, Кафия күрде! Кычкырып калды!

...Бүлмәнең бусагасын гына атлаган иде, Айдаров аны ишек төбенән үк кире бора башлады:

— Әйдә жыелышка! Каяндыр кеше килгән... Совнаркомнанмы, обкомнанмы...

Ул жыелышка килеп кергәндә, трибунада карчыга йөзлә бер кеше, пенсне пыялаларын ялтыр-йолтыр китереп, сөйләп тора иде. Зал ыргылаш кына. Татар студентлары гына жыелган. Килүче дә татарча сөйли иде. Хәлим, аяк очлары белән генә баса-баса, Ак-Чернов янына килеп утырды.

— ...Совет аппараты татарның дип әйтик үз телендә сөйләшә-яза башламас борын, татар эшчесе белән татар керәстияне үзен чын-чыннан азат итеп хис кыла алмаячак, — дип давам итте сөйләүче, пенснесын төзәтеп. — Партиябезнең бик әйбәт карарлары бар: бүген дисәң бүген урысны алыштырып, эш башына татарны куярга рөхсәт ителә, ә кем белән алыштырырга? Урысны алыштырырлык белгечләребез юк! Татар телен гамәлгә кертү курсы ел саен күпмедер татар бухгалтерлары, счетоводлары укытып чыгара, әмма ләкин безгә бит инженерлар, врачлар, экономистлар, агрономнар кирәк... Менә сезнең кебек яшьләрәбез арасынан, — диде ул һәм кулын киң итеп жәеп залга күрсәтте, — милли яшьләрәбез арасынан үсеп чыгар дип уйлыйбыз инженерларны, врачларны, агрономнарны... Жәмһүриятебез сезгә зур өметләр баглый, иптәшләр!

Хәлимнең исенә Хәйринен: «Сез инде ул булачак кызыл профессорлар», дип әйткәне килеп төште. Белмәссен, Галиулла абзагызының балалар йортында ач торып үскән малаеннан профессор килеп чыкса, дип уйлап, көлемсерәп куйды Хәлим.

Студентлар докладчының сүзләрен алкышлап каршы алдылар. Хәлим, Ак-Черновка терсәге белән орынып:

— Нинди кеше соң бу? — дип сорады.

— Ниндидер наркоматтан... Дәүләтбаевмы шунда, Дәүләтъяровмы...

Боларның артларында Айдаров утыра икән: сөйләшмәгез дип, аркаларына кадады.

Докладчының пенсне пыялалары тагын ялтырап куйды. Ул татар студентларына аерым стипендия бирдерү мөмкинлеген барлыгын әйтте. Моңы ишеткәч, студентларның колаклары торды. Шартын ишеткәннән соң, шундук гайрәтләре дә кайтты. Бик яхшы укырга кирәк, укып бетергәч, кушкан жиргә хезмәткә керергә кирәк.

Дәүләтъяров бармак очлары белән чөметеп тагын пенснесын төзәтте дә кулындагы кәгазьне укый башлады. Студентлар исемлегенә иде бу. Кинәт колаклары яна башлаганны тоеп, Хәлим кыймылдап куйды. Өстәмә стипендиягә лаеклы студентлар арасында ул да бар иде. Чернов егетнең кабыргасына төртеп алды. Броневи́к йодрык белән аркасына кундырды.

Ләкин бу әле исемлектәгә кешеләрнең барысына да стипендия бирелде дигән сүз түгел икән. Нәркем белән аерым-аерым сөйләшү булачак. Комиссариатның фәләнәнчә бүлмәсенә фәлән вакытка барырга кирәк, шунда хәл ителәчәк.

Дәүләтъяровны студентлар өерләре белән озата чыктылар. Хәлим дә чыкты. Бакчага кадәр озаткач, кире борылдылар.

...Чанага кырын яткан Хәлим, аппак карлы басуларны күздән кичереп, уйланып бара. Бу стипендия аркасында зур скандал чыгасын, әллә нинди гаепләр ишетәсен белгән булса, наркоматка ике аягының берсен дә атламаган булыр иде. Кадалып китсен иде стипендияләре! Соңынан Хәлим бик үкенде, әмма эш узган иде шул инде. Институттан чыгарып ташлый яздылар, детдом малае дип, аннары калдырасы иттеләр.

Чана басу капкасы төбөндәге кар тавына кызу ғына менде дә, тауның түбәсен үтеп, капкадан авылга кереп китте. Жирән кашка урам эченнән түбән очка элдертә башлады. Инештән көянтә-чиләк белән чай суы алып кайтып баручы кызлар, атка юл биреп, тездән карга кереп баттылар. Чанадагы кара кашлы егет кызларга күзләрен тутырып карап бара, тегеләр, ирлөргә туры карарга базмыйча, керфек очлары белән генә карап, көянтәле суларын күтөрөп торалар иде. Чана кызлар турыннан узып киткәч, Хәлим артка таба борылып елмаеп, кызларга кул изәде. Тегеләрнең дә авыз почмакларында елмая талпына иде. Кызлар юлга чыктылар да, нигәдер көлешеп алып, өйләренә таба юнәлделәр.

Хәлим, син чанага кырын төшкән килеш шулай бара тор, ә Дәүләтъяров үз юлы белән китсен. Студентлардан аерылгач, ул извозчик яллады да китеп барды. Билгеле инде, студентлар белән сөйләшкәндә Дәүләтъяров үз күнелендәгеләре бөтенесен әйтеп бетермәде. Ә менә хәзер извозчик чанасында, ул үзенә гадәттәге уйларына рәхәтләнеп бирелде. Бөтен совет аппаратында ун процент татар, ничек шул аппарат татарга хезмәт итә алсын? Хөкүмәттә, обкомда уннар утырган чакта әле бер хәл иде. Алар аппаратны татарлаштыру өчен бик тырыштылар. Хәзер суллар дип аталган шома егетләр властька килде. Аларның шул татар дигән исемнәре генә бар, үзләре чыкылдап торган урыс шовинистлары...

Зарыгып көтелгән жөмһүрият 1920 елны дөньяга килгәч, Дәүләтъяров һәм аның иптәшләре татар башка чыкты, мөстәкыйль тормыш белән яши башлар, дип сөенгән иде. Уннар заманында жөмһүрият, чынлап та, мөстәкыйльлек юлы белән бара кебек иде. Тик кайбер чыдамсызраклар үзләренен карталарын бик иртә ачтылар: янәсе, Мәскәү югарыдан команда биреп тормасын, ходалының ярдәме белән без үзәбез дә юл яра белербез, дип кычкырдылар. Кызыл Армияне оккупация армия дип атап, республика туфрагынан чыгартырга йөрделәр. Бусы инде, әлбәттә, зур сәясәттә сабыйлык иде. Күнелендәге телендә булган андый кешеләр власть башынан бик тиз очты. Аларны Татарстан жөмһүриятенен Мәскәүгә тоташкан кендәген өзәргә маташуда, буржуаз милләтчеләктә гаепләделәр. Дәүләтъяров Мәскәүгә үк селтәнмәде, күнелендә барны урам чаты саен кычкырып йөрмәде. Уннар хөкүмәт башында чакта һәм үзе «Татарларны күчереп утырту» комиссиясендә хезмәт иткәндә, татар авылларын Идел буендагы «борынгы ояларына» кире кайтару юлында шактый эш эшләп калды. Иделдән читтә торган татарлар борынгы бабалары яшәгән жирлөргә яңадан кайтылар. «Кызыл Байрак», «Бахчасарай», «Чыңгыз», «Шура» авыллары әле кайчан ғына Идел — Казан тирәләрендә юк иделәр. Уннар власть башында озаграк утырган булса, Дәүләтъяров әле тагын күпме авылны күчерткән булыр иде. Суллар килде. Аларга сиңең татар милләтен өч тиен бер акча. Алар сыйныфка табына, анда да эшче сыйныфка ғына, керәстияннәр алар өчен ниндидер абстракт категория... Телдә партиянен милли сәясәтен кортын урынына тотып ант итсәләр дә, гәмәлдә милли сәясәтне тормышка ашыру өчен кыл да кыймылдатмыйлар. Шундый сәясәтчеләр жөмһүриятнең жылкан бауларын үз кулларында тоткан чакта, татарның корды батмас, дип ышан инде син! Суллар Дәүләтъяровны комиссиядән чыгардылар, Идел буена бай татарларны күчүдә гаепләделәр. Анысы күчүчеләр арасында байрак

кешеләр, чынлап та, күп иде, чөнки ярлының яңа жиргә күчеп, яңа йортлар салырлык акчалары табылмады.

Извозчик, трамвай юлын аркылы чыгып, Чернышевский урамына күтәрелде дә тул-туры Кремльгә таба жилдертә башлады.

— Шома егетләр республиканың экономикасын аяктан егылуға житкерделәр, — дип уйлап кайта Дәүләтъяров. — Заводлар ябыла, банкта хезмәт хақы түләрлек акча юк, авылда кооперация сәүдәсә үлеп бара, розничный оборот сиксән процентка хосусыйлар кулында... Хосусый капитал үз сәүдә политикасын диктовать итә: товарны жыеп тора да, дәүләт складларында шүрлекләр бушаган чакны сагалап, икешәр-өчәр бәядән сата. Сулларның жанына якын эшче сыйныфын талый, керәстиянне кәжә юкәне каезлагандай каезлый.

Сулларның эшләре шәп бармаганга, ул чынлап торып куана иде. Хәер, Дәүләтъяров буяуларны артык кие сала, начар якны гына күрә, тик шулай да анын сүзләрендә дәрәслек юк түгел: республиканың хәле шактый авыр.

Извозчикның озын сыйраклы матур аты Кремльнең ак капкасынанна выжылдап кереп китте. Тротуардан баручы каракүл бүреккә кеше Дәүләтъяров белән исәнләшеп, бүреген кыймылдатып узды. — Совет хөкүмәтенен сөеклесе ярлы керәстиян төрле ссудаларны, ярдәмнәрне бик аккурат ашап барса да, һаман бөтәя алмый, һәм эшләр болай барганда бөтәя дә алмас, — дип, Дәүләтъяров бүленгән уйларын дәвам итте. — Ә кулакка хөкүмәт юлны ачты: кулак арендага жир ала, батрак тотә — аңа шундый закон бирелде.

Бу турыда уйлаган саен Дәүләтъяров куанып бетә алмый: ул бит әле теге вакытта ук Ленин байларга таянмый булдыра алмас дип әйткән иде. НЭП кәргәч, Ленин байга, кулакка таяна башлады, һәм таянып бик дәрәс итә, башы житте, дип, үзен пәйгамбәрлек итүчегә санап, сөөнә иде. Мондый шартларда республика әкрәнләп буржуаз юл белән китеп барса, бер дә гажәп түгел. Дәүләтъяров шулай дип уйлый, шуңа өмет тотә иде, кайчан да бер татар үз республикасында әйдәп баручы көчкә әйләнәр дип хыяллана һәм татар милләтенен үз эченнән чыккан яшь белгечләр булдыруны ашыктыру артынан бик тырышып чаба иде. Талантлырак татар студентларына махсус стипендия бирү дә шул юлдагы бер эше иде.

Комиссарнатның матур парадный ишеге каршына жилдертеп килеп туктагач, Дәүләтъяров, чанадан житез генә сикереп төшөп, ишектән кереп китте.

Махсус стипендия исемлегенә кертелгән студентлар әйтелгән көнгә Дәүләтъяров янына килделәр. Хәлим дә килеп коридордагы иске диванга утырды һәм чакырып керткәнне көтә башлады. Кабинетка берәм-берәм генә кертәләр иде. Булып чыгучыларның каршыларына ташланып, иптәшләре: «Я, ничек?» дип сорашалар, тегеләр иннәрән сикертәләр, кулларын жәеп жибәрәләр, чөнки Дәүләтъяров стипендиянең биреләсен-бирелмәсен берәүгә дә әйтеп чыгармый иде.

Стипендия биш кенә кешегә эләкте. Биш эчендә Хәлим дә бар иде. Ул элеккедән битәр тырышып укый башлады. Укыган саен егетнең каршысында дөнья зуррак ачылды, горизонт кинәя барды. Яңадан-яңа нәрсәләр белү бик рәхәт иде. Семинарларда ул тыгылмаган бер генә мәсьәлә дә булмый иде. Этәчләнеп чыгып, кайвакыт хәтта көлкөгә дә калгалады. Нич исеннән чыгасы юк: бер шулай тарих семинарында Петр Великий аркасында егет «идеалист» дигән яман хурлыкка исем күтәрде. Броневик әйтмешли, махсус стипендиат башың белән шундый эшкә исем чыгару бер дә килешми иде. Хәзерге белеме ул чакта булган булса, Хәлим жавапны бирә белгән булыр иде, ләкин ул вакытта нибары беренче курс студенты гына иде әле...

Россияне авызлыклар, куш аякландырып чаптыра башлаган патшаны мактап, Хәлим семинарда дифирамблар жырлый башлагач, бик белдекле студентлар чәчрәп чыктылар да Петр Великийны «тарих күсөгә» иттеләр дә куйдылар. Янәсе, Петр тик бары тарих ихтыярын үтәүче жанлы күсәк кенә булган, Петр булмаса, бүтән берәү килеп чыгар иде, Петр эшлисе эш барыбер эшләнәр иде, чөнки заман шуны таләп иткән...

Ак-Чернов та, гадәтенчә, сөйкемле генә елмаеп, Хәлимгә каршы сөйләде. Хәлим аның гарәп сүзләре кыстырырга тырышып сөйләгән чыгышын эчтән генә көлөп тыңлады.

— Заманның ижтимагый шараиятлары шуны таләп итмәгән булса, — диде Чернов, — бер башлы ғына Петр түгел, биш башлы Петр да бернинди тәрәккыяткә ирешә алмаган булыр иде.

Барып урынына утырганнан соң да әле, Чернов беркавым бик матур елмаеп торды. Семинар житәкчесе дә алар ягынан төшөп сөйләде: янәсе, материалист кеше энә шулай иптәш Черновча фикер йөртөргә тиеш, э Галиуллин, имеш, идеалистларча уйлый. Тарихта шәхеснең ролен бик кабарта... Хәзерге белеме ул вакытта булган булса, Хәлим, сез материалистлыкка материалист, тик балта белән юнып ясалган тупас механик материалист дип, тегеләрнең авызларын каплар иде.

Семинарда Броневи́к Петрны бик каты гаепләп чыкты. Янәсе, нинди генә булса да барыбер патша, хезмәт ияләренең дошманы. Унтугызынчы елны безнең кулга килеп капкан булса, сыткан да ташлаган булыр идек. Кара дигәңз төбөндә бер монархист артыграк булган булыр иде.

Аның сөйләгәннәрен студентлар көлемсерәп тыңладылар. Кичен Айдаров булмәдә, тагын шул турыда сүз куптарып, Хәлимгә:

— Карап-карап торам да... син тәки мулла малае булып чыгасын, ахры, — дип, гадәтенчә уенны-чынны бергә кушып, егеткә бәйләнеп азапланды. Хәлим уен-көлкә белән янчек кирәк алай Броневи́ктан котылды. Юкса «идеалист» өстенә «монархист» та булачак иде. Ак-Чернов, караватта китап укып яткан булып, аларның бәхәсенә тыгылмады.

Шул кичне үк Броневи́к бер дә тартынмыйча «идеалист»тан рус теле өйрәнеп утырды. Аннары өчәүләп спортзалга менделәр, штанга күтәрделәр, гир чөйделәр. Ахырдан нәкъ балаларча, бер-беренең беләген капшап, мускуллары белән мактаныштылар. Беләген киергәндә Хәлимнең дә мускуллары йодрык хәтле булып кабарып чыкты. Ә тегеләрнең кен инде әйтәсе дә юк: бала башы тикле...

8

Исәндә: Хәлим жәйге каникулда практикага үзе туып-үскән Т. кантонына жибәрүләрен сорады. Броневи́к, егетнең сандыгын күтәреп, трамвайга тикле озатты да:

— Я, булачак профессор, элекке детдом малае, хуш! — дип кулын бирде.

Аппак пароход Хәлимне алып китте. Казан каласы үзенең озын завод моржалары һәм матур истәлекләре белән әкрәнләп күздән югалды.

Пароходта егет, үзе ише каникулга кайтучыларны очратып, вакытны бик күнелле уздырды. Ә иртә белән кайчандыр тоз урлап тотылган, баржада утын тураган Идел-Тамак пристанена кайтып житте. Идел өсте пыяладан коелгандай шома, һәм шушы ялт иткән су өстендә, күзләрен камаштырып, иртәнге кояш аунап ята иде.

Әти-әнисе каберен зыярәт итеп чыгу нияте белән, Хәлим үз авылларына сугылырга булды. Тегермән тавына кайтып житеп, ике сәзәк тау арасына кысылган, алма бакчаларына күмелгән авылны күргәч, егетнең йөрәгенә кайнар дулкын килеп бәрелде. Кошлар ел саен үзләренең элекке ояларына кайта дип әйткәнне ишеткәнә бар иде. Кош-

ларга да туып-үскән ояларына кире кайту рәхәттер, күрәсен... Хәлим сихерләнгән кешедәй авыл өстенә карап тора. Малай вақытта ыштанын күтәрә-күтәрә чабып йөргән тузанлы урамнар... Күл буендагы өянкеләр... Хәтта бозаулар да урам чирәмендә элекке урыннарында яталар кебек... Гүя Хәлим китеп тә тормаган... Гүя тегермәнгә генә менгән дә хәзер кире авылга төшөп бара...

Күрше Таифә нәнәсе бик начар күрә башлаган икән. Хәлимгә бик озақ карап торды.

— Абау, абау, кем дип әйтим? Һич кенә төсмерли алмыйм, — диде, кулын гадәтенчә каш өсләренә куеп. — Чү, Хәлим балам, син түгелме соң бу?

Абына-сөртенә килеп егетне кочып алды.

— И-и, жан кисәгем, кайтыңмыни? Собханалла буйларын! Әтиң-нән уздыргансың бит! Утыр, бер дога кылыйк!

Битен учлары белән сыпырды да тагын тезеп китте:

— И дөнья! Әле кичә генә бишкәтә аяклары белә уйнап яткан бала бит...

Карчык еларга ук кереште. Хәлим ул арада Казан күчтәнәчләрен сөкөгә чыгарып куйды.

— Китсәнә, балам, китсәнә, синнән кем күчтәнәч өмет иткән... — дия-дия карчык шикәрне, чәйне алып куйды: — Рәхмәтләр яусын инде, ходай сина икеләтә арттырып бирсен.

Чәй янында Хәлим авыл хәлләрен сорашты.

— Шөкер, наным, шөкер, — диде карчык самовар борыныннан чәй агыза-агыза. — Дөнъялар игә килеп бара... Иске замандагы кебек үк, акчасы бар кешегә киbet тулы товар... Абау, шикәрәң бик татлы. Кала шикәрә шул. Монда Малик абзаң киbetеннән йомыркага алгалыйм алуын да, сабын белән бер киbetтә яткан шикәр болай татлы булмый. Шөкер, наным, ачлыгынын да исән-сау котылдык. Шул ашханә булмаса, аяк сузган идек инде, ашханә дигәннәре үлеп үк китәргә бирмәде, Сәвитнең, наным, безгә бер дә зыяны тими. Безнең ише ярлы-ябагайдан налугын да сорамайлар. Менә әти-әниң генә дөнъяны вакытсыз ташладылар. И, наным, бар да алланың үз иркәндә...

— Алла юк бит, Таифә нәнәй.

Карчыкның кулындагы чынаяк тәлинкәсе авызга китергән жирдән туктап калды.

— Әстәгъ-фируллаңны әйт, икебезне берьюлы жир йотмасын! Шушы сәвитнең бөтен ягын яратам, алла юк дигәнән генә яратмыйм... Алла булмагач, синең энә ул матур кара күзләрен каян килгән соң? Алла-сыз үлән дә үсми... Бу дөнъя каян килгән? Кояш? Ай? Барысы да ходай кулы белән яратылган. Көндәзләрен адәм балалары яктыда рәхәтләнеп эшләсеннәр дип, алла көн биргән, төннәрен рәхәтләнеп ял итсеннәр дип, төн биргән... Булмас алла...

— Жир түгәрәк, зыр-зыр әйләнә, шуңардан төн белән көн.

— Жир әйләнгәч, ник соң без гел бер урында торабыз? Менә син ничә еллар читтә йөрдөң, бүген кайттын, авыл иске урынында...

Карчыкның шуны да аңлый алмавы Хәлимгә көлке. Ул чөйдәге кепкасын ала да матчадагы кадакка эленгән лампа тирәли кепкасын әйләндереп күрсәтә.

— Болай әйләнгәч — көн, болай әйләнгәч — төн була.

— Ярый ла син карга ояңны үзгә әйләндереп торасың, — диде Таифә нәнәсе килеп. — Ә жирне кем әйләндерә? Алла!

Үзенең хаклыгына инанган Таифә карчык кеткелдәп үк жибәрде. Хәлимнән дә жикелеп каласы килми иде. Ул Коперникны үзгә ярдәмгә чакырды. Ике күршенең бәхәсе бик күп философларның башын катырган классический сорау белән тәмам булды: беренче әйләндереп жибәрүче кем булган соң алайса? Мәшһүр борынгы философлар бе-

дән Таифә карчык беренче әйләндереп жиберүчене алла дип баралар, Хәлим әйтә: түгел ди, әмма түгеллеген Таифә нәнәсенә һич исбат итә алмый.

Бәхәсне туктатып, Хәлим үз өйләре янына чыкты. Читәннәр череп ауган. Ишек алдын алабута баскан. Алабута хәтта каралты түбәсенә менеп үсә башлаган. Шулай да бөтенесе күнеленә газиз, Малай чактагы кебек жил капканың такталары арасыннан сыдырылып кермәкче булган иде, кысылды калды...

Чыпчыклар әле һаман тәрәзә башына оя ясыйлар икән. Бу шул Хәлим малай чактагы чыпчыкларның балаларыдыр инде. Бакчаларында корган алмагачлар күренә. Караучы булмагач шулай инде ул... Авыл советына биреп китәргәме әллә бу бакчаны?

Әти-әнисе каберен көчкә эзләп тапты. Жир белән тигезләнгән язган. Утырткан бакчалары үсә, салган йортлары да тора, ә үзләренен каберләрен дә табып булмый. Ә бит аның әтисе Маликтан картрак түгел иде. Малик энә жир жимертеп яши бит әле.

Икенче көнне Хәлим таныш чокырларны, чышмәләрне йөрөп чыкты. Кайсыбыз гына балалык юлларын уйчан гына атлап үтмәгән! Егеткә Олы күл кечерәеп калгандай, таулар тәбәнәкләнгән төшкәндәй тоелды. Тегермәннәр дә малай чакта зуррак иделәр шикелле.

Кайчандыр ялан аяк чапкан юлларны йөрөп чыгудан киткән икән инде, әтисе белән он тарттырып йөргән Биктаһир карт тегермәнә дә сугылып чыгарга кирәк. Иске хужа үзе инде юк — үлгән. Тегермәнөн крестком алган. Биктаһир бабагыз канатларны жилгә кырын куеп кына тарттыра иде, яна хужалар жилнең күзенә үк каратып куйганнар.

Салмак кына келтерәгән тегермән ташы көнә иренеп кенә гәп сатучы өч кеше Хәлимнең килеп керүен сизми калды. Кычкырып сәлам биргән тавышка сакалларын бордылар, «ят кешенә» таний алмыйча тордылар. Хәлим әйткәч, өчесе дә урыннарыннан күтәрелеп, кулларын биреп күрештеләр.

Авылның биш тегермәнә бишесе дә кресткомда икән. Биктаһир «калтырчасына» Гапсаттар абзагыз баш икән. Энә ул, аппак он тузанына манчылган сакалын сәлпәрәйтеп, лар каршына баскан да улак очыннан аккан кайнар онны бармаклары белән уып карый. Эерәк тарта иде бугай, ташны берәз бастыра төште. Аннары бүкәнгә барып утырды.

Баштарак аннан эләктереп, моннан каптырып кына сөйләшсәләр, тора-бара гәп жанланып китте. Янәсе, Хәлим бит кала кешесе, күпне беләдер, сөйләп жибермәс микән сала мужикларына дөнья хәлләрен? Сугышлар булырга тормыймы? Чемберлен ультимат белән куркытмыймы?

— Чемберленның үзен кайнар табага бастырдылар әле бу арада, — диде Хәлим һәм сөйләп китте. Англия шахтерларының эш ташлавын, шахтерларны яклап бүтән эшчеләрнең күтәрелүен әйтте. Забастовка өермәсе биш миллионнан артык кешене бөтереп алган икән. Электростанцияләр эшләми. Заводлар туктаган. Пароходлар тик тора. Трамвайлар йөрми. Автобусларга тикле урамда күрәнми, дип яза газеталар. Барлык илләрдә Англия шахтерларына акча жыялар. Совет кешеләре дә әллә ничә миллион сум жиберделәр.

Хәлимнең бу сүзләрен тегеләр: «Кара син, ә!» дигән булып тыңлап утырдылар.

Дөнья хәлләрен бетергәч, ил хәленә күчтеләр. Әлеге дә баягы: «Тавар бәяләре ник ул хәтле тозлы?» дип сорадылар.

— Миңа дисә авылга арт белән килегез, тик очсыз тавар алып килегез! — диде Гапсаттар. Бу аның «Авылга йөз белән!» дигән лозунгка төрттереп әйтүе иде, үзенә калса.

Жил көчәя төште ахры, таш кызурак әйләнергә тотынды. Улактан он катырак сибелә башлады.

Сүз куера барды. Байларга, янәсе, тагын кояш чыкты. Әнә Малик абзагыз! Жир ариндалый, батрак тота. Чәчәргә көче житмәгән кешеләрнең жирен уртагына алып чәчә. Иске режим вакытындагы кебек, ярлылар Маликның урагын урыша, печәннен чабыша... Нигә сәвит шундый закон чыгарды?

— Малик өчен чыккан закон түгел ул, — диде Хәлим. — Ярлы чәчә алмау аркасында илдә нихәтле жир кысыр кала. Ә иген кирәк! Кысыр ятканчы чәчелсен. Малик булса да чәчсен!

— Малик баесын, ярлы бөлсен!

Хәлим партиянең ярлыларга карата политикасын сөйләп китте. Агайлар политиканы беләләр, политикасы әйбәт, сүз юк. Ярлыдан налугын алмый, симәнәсен биреп тора, анысы яхшы. Тернәкләнеп аякка басып китәргә шулай да ярлының көче житенкерәми. Ярлы дигәнәң һаман шул, көз — игенче, яз — хәерче...

Аннары икенчесе элөп алды: «Син әйтәсен дә бит, кем Хәлим, ярлыга сәвит булыша дип, ярлының тишек-жыртыгын сәвит ямап бетерә алмый. Ярлы күп бит ул. Белмим, ул ярлыны ничек кенә баетып бетерерсез? Ярлы элек тә ярлы иде, хәзер дә бай түгел. Ә Малик кырык талаудан калып та һаман кибетле... Аннары Маликны син шул кибетенә сыеп беткән дип ялгыша күрмә. Атнасына ике-өч көн кибетендә байгыш төсле утырып тора, атнаның калган көннәрендә ул авылда юк, чурт кая йөри... Ул үзенә эшләрен, беләсенме, менә болай иттереп кенә йөртә, — агай кулын чабу астыннан елт иттереп үткәреп күрсәтте, — так шүтү, энем Хәлим, ярлы белән байны тигезлек дисәк, тагын бер ривалүтсия кирәк. Әле анда да тигезләп бетереп булырмы?»

Хәлим, байны налог белән кысабыз дип, хөкүмәтнең авылдагы политикасын якларга тотынган иде, әлеге агай:

— Налук белән син аны гомердә дә кысып үтерә алмыйсың, — диде. — Син бер яктан кыссаң, ул икенче якка бара да чыга... Кибетенә налукны тондыралар инде аның. Әйтәм бит, кибетендә аның яртысы да юк.

Таш шундый әйләнә, тирәсендә тузаннар айкала... Биктаһир бабаның жинел холькы тегермәне дуларга чамалый башлады, ахры. Гапсаттар бауларны тарткалап, боргычларны боргалап караса да, таш һаман ярсуында булды. Янган исләр килә башлады. Хәлимнәр тышка йөгәрешеп чыктылар да, күсәкләр алып, хольксыз тегермәннең «кәләпүшән» икенче яккарак борып куйдылар.

Сөйләшеп аргач, Хәлим кире авылга төшеп китте. Тау астына төшеп житкәч, егет билдән яшел үлән эченә килеп керде. Ак, зәңгәр чәчәкләр тезенә бәрелеп бара башлады.

«Ул ярлыларны ничек кенә баетып бетерерсез икән!» Гапсаттар агайның бу кызык сүзе егетнең күнеленә кадалып калган иде. «Ярлы белән байны тигезлим дисәң, тагын бер ривалүтсия кирәк!» диде икенче агай. Мондый сүзгә Хәлим беренче тапкыр ишетә. Тагын бер революция!

Бакчалар артыннан узып баручы Хәлим алмагач төбөндә кемнәндер казынып ятуын күрде. Чамалап, бакчаны Гафиятнеке итеп чыгарды. Читән аша керсә, Гафиятнең читәнне таптыйсың дип ачулануы бар, сузылып кына кычкырды:

— Гафият абый, син түгелме? Исән-сау гына ятабызмы?

Егетне таныганның соң, Гафият, көрәген жиргә кадап, читән янына килде, каешланып беткән каты кулларын читән аркылы сузып, Хәлим белән күреште.

— Менә кыймыл-кыймыл йөртәң булабыз әле. Үзәң нихәл? Авылны онытмыйсың икән алайса...

Гафиятнең аягында күн итек. Өстендәге киёмнәре дә әйбәт. Саргылт төк баскан юан беләкләрен сызганып жибәргән. Бит алмалары кояшта

кызарып чыкканнар. Тазалык һәм тормыштан канәгәтьлек бөтен кыя-фәтенинән ташып тора иде.

Хәлимнән сорашуларына каршы ул совет властеның политикасын мактап китте. Бик әйбәт! Вылач әйтә, күбрәк чәчегез, ди, индустр ясау өчен иген дә, чимал да күп кирәк, ди. Үзөбезнән вылач бит, сүзен тыңламый булмый. Күп чәчә Гафият абзагыз.

Тегермәндә Гафият турында Хәлим шактый гына әчеле-төчеле сүзләр ишеткән иде. Власть куша дигән булып, ул хужалыгын арттыра да арттыра икән. Арендага жир ала, жәйли батрак тоткалый икән. Соңгы елларда аеруча комсызлана башлаган.

Хәлим алма бакчасының да шактый гына зур булуын чамалап алды.

— Бик баеп китеп, лишен итеп куймасыннар үзенне, — диде көлеп.

Ул моны болай гына әйткән иде, үзе дә белмичә Гафиятнән авырткан жиренә бәрелгән булып чыкты.

— Итеп карадылар, булдыра алмадылар, — диде ул. — Миңнулла абзан, калай әтәч, очынып-очынып баккан иде дә, көче житмәде. Хәлим, менә син пәлирикәгә якинрак торасың, ялгышсам төзәтеп жибәрерсен: сәвит әйтә ич, камунис кешенен хужалыгы абрассауный булырга кирәк ди, бүтәннәргә үрнәк булырлык, ди... Минем кыз гәжиттән көн саен укып тора бит... Мин, хәер, камунис ук түгел түгелен, ну камунистлар яклы... Сәвит чөләнлегеннән төшкәнәмә ике генә ел... Мин абрассауный хужалык корам дип жан талашам... Шунда Миңнулла сыңары коры куыклар чыгалар да: «Син кулак!» диләр. «Лишен итәбез», диләр. Шул дәрәс буламы инде? Мин бит закунны аркылы чыкмыйм, закун эчендә генә йөрәм...

Ниндидер малай алдында күнелендәген чыгарып салуы өчен шундук үкенде дә, бугай: чырае караңгыланып китте. Кояшка күтәрелеп карады да:

— Вакыт күп икән инде, эшемне бетереп алыым, — дип, көрәгенә барып ябышты.

— Булышыйм, Гафият абзый? — дип, Хәлим читәннән тәбәнәгрәк жирен эзли башлаган иде, Гафият: «Кирәкми, наным, рәхмәт», — диде. Чәйгә алып керәсе булыр дип курыкты, ахры.

Хәлим, кәжә тыкрыгына чыгып, азылга төшеп китте. Тыкрыкта, һәр вакыттагы кебек, дымсу һәм караңгырак иде, әче кычыткан исә, кара карлыган яфрагы исә борынны ярып керә иде.

Хәлим, урамга килеп чыккач, Гафиятнән йорты каршындагы тау булып өелеп торган нарат бүрәнәләргә карап үтте. Кояш кызуында бүрәнәләреннән чаеры эреп, һаваны нарат урмансындагыдай тәмле ис белән тутырған иде. «Яна йорт салырга ниятли икән», дип уйлады Хәлим.

9

Ул кайтканда Таифә нәнәсе өйдә юк иде. Хәлим ишек алдында утырып көтә башлады. Озакламый Таифә нәнәсе дә кайтып керде. Зур ишек алдында карчык Хәлимгә бирәк кечкенә булып тоелды: кечкенә һәм жип-жиңелдер кебек...

— Ник өйгә кермичә монда утырып торасың? — диде карчык, өй алдындагы күләгәгә утырган егеткә. — Самавар куя торган булыр иден.

Чәй янында карчык үзенен остабикәләргә баруын сөйләде. Мулла сипарат тота икән. Хатын-кыз сипаратка килгәч, остабикә дөнья-ахирәт хәлләрен сөйли икән. Таифә нәнәсенен сыеры юк, сипаратка мохтаж түгел. Шул ахирәт хәлләрен тынларга йөридер, күрәсен.

— Ниләр сөйләде соң остабикәгез? — дип кызыксынды Хәлим.

— Сөйли ул... Укып та жибәрә... Без хатын-кыз жылый-жылый тыңлайбыз... И. наным, утларда янасыларыбыз бар әле... Ә син әйтәсең:

алла юк, дисен... Булмас алла... Я, кайларны гизден соң, Олы күлдә булдыңмы? Ыргылмада?

Кояш кызуы басылгачрак, Хәлим тагын урамга чыкты. Ата казлар, малай чактагы кебек, муеннарын сузып егетнең артынан лапыр-лопыр куып карасалар да, бик куркыта алмадылар. Каршы очраучы картларга сәлам бирә-бирә, ул әкрен генә урам уртасыннан атлый бирде.

Бер ярым Миңнуллага крестком яңа йорт салып биргәнне ул тегермәндә ишеткән иде инде. Мәчетне узгач ук күренә торган биле сынган кырык терәүле ызба урынында Хәлимнен каршысына кечерәк кенә яңа өй килеп басты. Тәрәзә төпләрендә кызыл чәчәк аткан яран гөлләре дә бар иде. Тегермәндәге агайлар, Миңнулла абзаң ни гомер крискумда нәчәннәк, ривалүтсия өчен дә бик күп страдайт иткән кеше, кинәш-табыш итештек тә, әйдә, я иске ызбасы ишелеп төшәр дә әжәленнән элек үлеп куяр, яшәп калсын бер яңа гүрнәчәдә дип, курчак өе хәтле генә өй әмәлләп бирдек, дип көлдеребрәк сөйләгәннәр иде. Ишек алдында арбасы да күренә. Димәк, аты да бар икән.

Дәшкән тавышка ачык тәрәзәдә Миңнулланың чал башы күренде. Ул кояш яктысыннан сыңар күзен кыскалап, Хәлимгә аптырабрак карап калды:

— Вулыстанмы, энем? Крискум эше беләнме? — дип сорады. — Өйгә рәхим ит, чэй янына...

Миңнулланың таный алмавыннан Хәлим кызык чыгармакчы булды. Кинәт бик житди төскә кереп:

— Чэй белән генә котыла алмассың, иптәш, — диде. — Тегермәннә-регездә калак онын яшерәләр. Кем әле ул энә теге аргы тегермәндә? — дип, Хәлим тау башына таба күрсәттә. — Тишек тишеп, кешеләрнең онын таш астына агызып яткан! Аннары ни өчен кресткомның сепараторы эшләми? Мулла сепараторы ду китереп эшлөгәндә, сезнеке нигә тик ята?

Миңнулла абзагыз аптырабрак калды: вулыстан килүчеләрнең бер-кайчан да болай сөйләшкәннәре юк иде. Чэй-шикәрәннән дә баш тартмый торганнар иде. Нинди адәм соң бу?

— Бигайбә, мин әле яңарак кына юлдан кайтып төштем, — диде Миңнулла. — Хупжамал жиңгәчән белән чэйләп утырам. Бер табында утырасың килмәсә, ишек алды энә киң: саклап утыр шунда арбаны, урлап китмәсеннәр...

Һәм башын тәрәзәдән алды. Хәлим, үз алдына көлә-көлә, күлөгәгә табарак авышты.

Бераздан өй алды ишеге шыгырдап ачылды, тастымал белән тирле битләрен сөртә-сөртә чыгып килүче Миңнулла абзагыз күренде. Картаеп бара икән шул инде. Чәчә агару өстенә, аркасы да шактый бөкрәйгән.

— Кайсы тирмәндә калак онын яшерәләр? Әйдә, киттек, — дип Миңнулла тастымалын өй алдына атты да башына киеш эшләпәсен киеш куйды. — Әйдә, тирмәнченә хәзер үк якасыннан алабыз! Кайсы ул анда онын таш астына агызып ята?

— Миңнулла абзый, — диде Хәлим, бик уңайсызланып, — син миңа үпкәләмә, мин ни... Танымыйсыңмы мине?

Хәлим әйтеп биргәч, Миңнулла тузынып китте:

— Әйбәт атадан начар туган малай! Хупжамал жиңгәнне куркыттын. Энә ул ята хәзер сәкедә сузылып... Ну, ярый. Кайттын алайса? Күрәсенме минем двурисны! Ике өем бар хәзер: берсе Казанда... Белденме? Крискумнарның зур жыелышы булды бит Казан каласында, яңа гына шуннан кайтышым... Айрапланнарда очырдылар үземне... Югарыдан Идел мин сикереп чыгарлык кына... Йортларны кесәгә ал да тык... Шырпы кабы! Татыйк перчидәтеле әйтә, Миңнулла агай, ди, крискумның синен яхшы эшли эшләвен дә, гел крискум булып тормассыз, ар-

тил сувмесный абрабуткага оешу чутыннан уйламыйсызмы? — ди. Жирне бергэлэп эшлээ була инде, безнеңчә әйтсәк... Ярлыны шунсыз нужадан чыгарып булмый, ди... Ул миндә булган иде, татсыйк перчидәтелен әйтәм. Кереп чәйләр эчкән иде, синең кебек арба саклап утырмаган иде... Минем Казандагы йортны карарга барды. Бөтен кешегә күрсәтәләр минем йортны, мужигә куйдылар... Иске йортымны дип әйтәм...

Хәлим хәзер генә аңлады: Казанда йортым бар дигәнгә аптырап утыра иде.

— Сүтеп алып киттеләрме соң аны, тиле малай әйтмешли? Әллә сүтми генә күтәрәп киттеләрме?

— Мужидән килгән агай әйтә, орчык эрләп утырырга жингине дә биреп жибәр инде, ди. Мин әйтәм, ай-яй сез, ул киткәч коймакны кем пешерер соң миңа? Бирмәдем. Ә хәзер үкенәм.

— Сипаратка куй син аны, Хупжамал түтине. Остабикә агитпроп ачкан анда, ахирәт хәлләрен сөйләп хатыннарны елата икән, халык ишеләп-ишеләп йөри ди, ә синең сипарат эшләми.

— Мулла бит хәергә эшләтә, мин хәергә эшләтә алмыйм. Шуна йөрмиләр крискупныкына... Мин инде үзем дә ул чуттан күп баш ваткан. Муллага ничек аяк чалырга?

Менә мәсьәлә. Хәлим крестком сепаратын да тиген эшләтеп карарга кинәш бирде. Бу бит сыйныфый көрәш. Мулла агитпробының авызын ничек тә томаларга кирәк. Миңнулла абзагыз башын кашып алды. Көрәш дисең алайса?

— Әйе, сыйныфый!

— Ватылгач, сыйныф төзәтеп бирерме соң?

— Сезнең кресткомның жилкәсе аны гына күтәрерлек. Ниңә тегермәнегез генә бар. Машиналарыгызны да күрдем. Акча фондыгыз шактыйдыр, ахры?

— Уйлашып багарбыз, — дип вәгъдә итте Миңнулла. — Озаккамы кайттың соң? Бакканда корган агачлар күренә, әллә крискупга бирсәкме ул бакчаны?

Хәлим авыл советына дип уйлап йөргән иде, әллә аягын-кулын бәйләп, крискупга бирергәме? Ярлылар рәхәтән күрсеннәр.

— Кайткан чакларда мине бакчага кертерсәкме икән соң?

— Кертербез дә, чыгарырбыз да... Теләсән, капчык белән алма да төяп китәрсен.

Әти-әнисе рәнжемәс бит? Хәлим ризалык язуы язып калдырырга вәгъдә итте. Миңнулла, егетнең аркасынан кагып:

— Теләсән, без сина акча да тамыза алабыз, — диде.

— Миңнулла абзый, син мине кем дип беләсен! — Хәлим урыныннан кузгалды. — Киткәнчә кереп чыгармын әле мин синең янга.

Кайтышлы Малик кибетенә сугылды. Таифә нәнәсенәң шырысы бетеп бара икән, алып кайтасы итте. Сабын һәм камыт бавы исләре сөнгән кибетнең бусагасын атлап кергәч, авыл гадәтләргә кычкырып сәлам бирде. Хатын-кызлар нидер үлчәтеп яталар иде. Хужа, сәламне алып, егеткә карап-карап куйды.

— Үзәбезнең авыл кешесе дип әйтимме соң?

Малик Хәлимнен күңеленә чибәр, таза кеше булып кереп калган иде. Хәзер дә битләре кып-кызыл, жилкәләр төз, тик инде тамак астындагы тиреләре салына башлаган. Ә шулай да тазалыгы бар әле. Яшьрәк чагында ул, имеш, ат астына кереп, жилкәсе белән атны күтәрә торган булган.

«Шушы кеше кулак бит инде» дип, сәерсенеп уйлап куйды Хәлим. Күз тирәсендәге вак жыерчыклары белән ягымлы гына елмаеп карап торучы бу кеше Ленин әйткән теге иң явыз, иң рәхимсез эксплуататорга тамчы да охшамаган иде.

— Бакчан бик рисвай булып ята, — диде Малик.

— Авылга биреп китәм.

Малик аскы иренен бүлтәйтеп берәз дәшми торды.

— Нишләп әле син алай әти-әниңнең хезмәтен жилгә очырмакчы булдың? Нич югында сатып кит. Берәү дә алмаса, менә мин алырмын. Акча эчәңне тишмәс.

— Юк инде, Малик абзый, — диде Хәлим. — Кайткан чагымда, ич-маса, әти-әни төсә итеп алмасын ашап китәрмен.

— Әйттем исә кайттым, ихтыярын... Ничә кап шырпы сиңа?

Малик яныннан Хәлим сәер тойгы белән чыкты. Әнкәсә бит Малик хакында гел: каберен якын булмасын, ләхетенә кереп кәфененә талап чыгар дип, бик начар итеп сөйли торган иде. Ә ул картаеп бара торган гап-гади бер кеше...

Кайткач Таифә нәнәсенә шулай дип әйткән иде, карчыкның ирен-нәре бөреште, кашлары салынды.

— Сөйләр идем дә мин сиңа, наным, Малик абзаң турында... гонаһлы буласым гына килми...

Хәлим шырпы тартмаларын мич сырына тезеп куйды.

10

Берничә көннән Хәлим тагын пароходка утырды. Жәйге практиканы ул Т. шәһәрәндә узарга ниятләгән иде бит.

Ақчарлақлар ипи валчыгын навада тотып алаалар, суга төшеп киткәне артыннан суга ташланалар иде. Хәлим бер телем икмәк ашатып бетерде дә чыбык креслога барып утырды. Анатолий, бәлки инде, кайтып та житкәндер. Кафия дә кайтыр кебек сөйләгән иде.

Хәлим, әкрән генә узып торган кызыл яр битләренә карый-карий, уйланып утырды. Икенче революция кирәк! Бу сәер сүз аның күнеленән нич китми. Агайлар арттырып сөйләргә яраталар, — дип уйлады ул ахырда, — ләкин ярлыны баету ансат булмас, күрәсәң. Революциядән соң күпме еллар узды, ә ярлы һаман ярлы, жирен һаман уртакка чәчтерә, һаман Маликта батраклык итә...

Икенче көнне пароход Т. пристанена барып туктады. Хәлим, сандыгын тотып, ярға чыкты. Пароходтан төшкән кешеләр белән бергә, бормалы биек баскычтан шәһәргә күтәрелә башлады.

Туган йортыңнан озак вакытлар читтә йөрөп бер көнне яңадан кайтып төшсәң, бусагадан атлаган чакта, йөрәк сулык-сулык итүчән була, күңел көтелмәгән билгесез яңалык белән очрашудан куркып кайта... Хәлимнең йөрәге текә баскычтан менгәнгә генә шулай каты тибә дип уйламагыз... Хатирәләр күнеленә килеп тыгылды...

Башкарма комитетта Шәрифжан абыйсы белән качаклашып күрештеләр. Шәрифжан калыная, түгәрәкләнә төшкән, руслар әйтмешли, со-лиднийланган иде. Качактан чыккач, Хәлим әлегә шул земстводан калган иске диванга барып утырды. Шәрифжан да килеп утыргач, диван шактый гына батып китте.

— Эшме? Табабыз аны! — диде Шәрифжан, егеттән күзләрен ала алмыйча.

Кантонда татар телен тормышка ашыру эшләре бара икән. Татарчарусча белүчеләр бик кирәк икән.

— Телисәңме, мин сине исполкомга тәржемәче итеп алам?

— Нинди эш соң ул? Минем көч житәрлекме?

Халыктан килгән татарча гаризаларны, хатларны русчага әйләндерәсе, исполком аппараты язган русча циркулярларны татарчага аударып торасы — бары шул гына.

— Аннары, — дип өстәде Шәрифжан, — русча сөйләшә белмәгән татарлар өчен тылмачлык итәргә туры киләчәк. Шунның өчен сиңа аена утыз сум көмеш акча. Приказы бүгеннән үк бирәм. Ризамы?

Шулай итеп, Хәлим исполком аппаратында эшли башлады. Эше бик күп. Урман кисәргә рөхсәт сораучылар, налогларын «скостить» итерергә йөрүчеләр, асылга мәктәп салдыруны дөгъвалаучы, дәүләт хужалыгыннан нәселле үгез сатып алырга теләүче, йорт-жирләре янып, ярдәм сораучылар, болын-жир низаглары — бөтен кешегә Хәлим үте-нечләр яза, кем янына керергә икәннән өйрәтә, кирәккәндә тылмачлык итә... Егеткә кайсы ун тиен, кайсы егерме тиен акча суза. Хәлим алмый, үпкәли, ачулана: миңа хезмәт хакы килә, сезнең сәдәкагызга калмаган, ди. Шунысы бик кызык: акчаны кире кагу агайларны борчуга сала; димәк, яхшылап язмаган, шуңа аласы килми. Юк, энем, син тиешлесен ал да как след язып бир!

Суд булганда, аны судка тылмачлык итәргә чакырлар. Договорсыз батрак тотучы, доходларын яшерүче һәм тагын шуның ише законсыз эшләрдә тотылган кулак агайларның сүзләрен ул суд председателенә, председателнекен гаепләнүче кулак агайларга тәржемә итеп бара.

Ял көннәрендә Иделнең теге ягына чыгып комда ауный. Кайда гына йөрсә дә, иптәшләре исенә төшә, аларны юксына... Чат саен егетне истәлекләр сагалап тора... Мәчет урамында Кафия белән икәү танга кадәр озатышып йөргәннәр иде. Чиркәү манарасында Гыйльметдин абый-сыннан пулемет сүтәргә өйрәнгән иде. Эңә теге яр буйларына Анатолий белән икәү косырга төшәләр иде. Истәлекләр... Күнелне рәхәткә манчий торган истәлекләр...

Анатолий сүзендә тора алмады, кайтмады... Кафия хакында ишетте; кияүгә чыкканмы, әллә чыгарга жыенамы шунда. Хәйригә чыгадыр, дип уйлады. Әле кайчан гына Кафия: кияүгә чыгумы? Фу! Бишек, чүпрәк, мешанлык дип, иреннәрен бөрештергән иде, күпме генә вакыт үтте, барысын да оныткан. Кияүгә чыкканга күрә кайтмагандыр...

Жәй урталары житте. Шәһәрнең тузанлы, чебенле базары жиләк-жимеш белән тулды. Хәлим иреннәрен чутылдатып чия ашый-ашый базар ягыннан кайтып килә иде, фонтанга су алырга килгән бер төркем кызларны күрәп туктады.

Кыска гына күлмәк кигән бер кыз, тез башларын ялтыратып, сулы чиләкләре чайкалган унайга нечкә гәүдәсен тирбәлдереп, туп-туры Хәлимнең каршысына килә иде. Чия ашый-ашый карап торучы егет кинәт ашавыннан туктады. Кыз, аны күрүгә күлмәген тартып, ялангач тезләрен капламакчы булды, ләкин чиләкләре ана иелергә комачаулайлар иде. Оялудан кызының битләре генә түгел, ачык тез башларына хәтле алланып киткәндәй булды.

— Кафия! — диде Хәлим, бик гажәпләнен. — Кайчан кайттың?

— Карама миңа шундый күзләрең белән! — Кафия тагын күлмәк итәкләрен тарткалап куйды.

«Хәйри белән бергә кайттыгызмы?» дигән сорау Хәлимнең авызыннан чыгам-чыгам дип тора башлады. Кызының ак беләкләрен, ачык изүен, матур озын муенын ихтиярсыз күздән кичереп, Хәлим уйлап алды: «Бөтен жире шундый чиста, шундый пакь кебек, ә бит инде ул Хәйри белән кочаклашкан, үбешкән...»

Кафия көянтәсен бер иңеннән икенчесенә күчерде дә:

— Эштән бушагач, бүген безгә килеп чык, әти сине күрергә бик шат булыр, — диде.

Хәлим беркадәр вакыт аның белән янәшә барды. «Әти шат булыр», ә үзе? Хәйри турында нигә бер сүз дә әйтми, ялгыз гына кайтты микәнни?

— Рәхмәт, килермен, — диде.

Кафияләренең бакчасы бик зур икән. Барып кергәч, Хәлим урманга кергән кебек булды. Бер якта кара янып пешкән эре-эре чияләр, йодрык-йодрык сливалар... Икенче якта чүмәлә-чүмәлә кара карлыган

белән кызыл карлыган куаклары, уртада алмасы күплектән ботаклары жиргә тия язган алмагачлар...

Кафия инде шәһәрчә киенгән иде. Яшелгә буялган беседкада жир жиләге сумсасы белән тәмләп чәй эчтеләр. Аннары ботаклардан өзеп чия, слива ашадылар. Уткәнне искә төшергәндә алар, Казанны бөтенләй телгә алмыйча, гел бала чак истәлекләре тирәсендә генә әйләнделәр. Кафия серле генә итеп елмайды да каядыр китеп югалды. Берәздән ул кулына ниндидер альбом тотып чыкты. Бу Кафиянең мәктәптәге альбомы икән. Укып көлештеләр. Хәлимнең «К-гә» дип язган шигыре килеп чыкты. Аны укып тагын көлештеләр. Ә Хәйри? дигән уй һаман егетнең күнелен кимерде. Хәйри ике арада багана булып басып торды. «Кияүгә чыкканмы бу, юкмы?»

Кич булды. Бакча сукмагында ялтырап яткан кояш тәңкәләре юкка чыкты. Агачлар арасыннан дымлы һава исеп куйды. Бу юлы да башлап Кафия аны үзе үптә... Бер дә көтмәгәндә кочаклады да үптә.

— Кияүгә чыкмаган икән, — дип уйлады Хәлим.

Су юлында очрашканнан бирле егетнең күнеленнән китеп тормаган уй янә күнеленә кадалды: «Ул бит инде Хәйрине дә шулай үпкән. Бу күзләр әле кайчан гына Хәйри күзләренә караганнар. Бу матур куллары Хәйри тоткан, бу инбашларын Хәйри кочкан...»

— Ни булды сиңа? — дип сорады Кафия, егеттәге үзгәрешне күреп. — Әйт, ник алай кинәт кашларыңны жьердың?

— Үбешү мещанлык! — диде Хәлим, елмаеп.

— Син Хәйридән көнләшсәң, шулаймы?

Хәлим җавап бирмәде. Кафия дә сүзсез басып калды. Койма аша Идел өстенә карап, әллә ни гомер дәшми торганнан соң гына кыз:

— Беләсәңме, Хәйри мине кияүгә чыгарга кыстый, — дип куйды.

— Ник чыкмыйсың?

— Хәйри бик әйбәт кеше, бик әйбәт... — дип, Кафия үз алдына сөйләнгәндәй кабатлады.

— Шулай булгач?..

Кыз тагын сүзсез калды. Хәйринен юнып төшерелгән колак урынын күргәннән бирле Кафиянең күнеленә начар бер тойгы кереп утырды да һич кенә чыкмый иде. Хәйри үзен ничек атуларын, ничек колагын чабып төшерүләрен сөйләгәндә, Кафия калтырана-калтырана тыңлаган иде. Хәйри колаксыз дигән начар уй башына да кереп карамаган иде. Ә менә Хәйринен чәч тарап торган чагында шоп-шома колак урынын күрдә дә һич менә шул күнеленнән китми. Ул үзен никадәр генә үгетләп, көчләп караса да, Хәйри бик әйбәт кеше дип үз-үзенә никадәр генә тукуыса да, күнелендәге әлегә ямьсез тойгыны жиңә алмады. Соңгы вакытта ул Хәйридән качып ук йөри башлаган иде инде.

— Беләсәң килсә, мин Хәйридән кочаклатмадым да... — диде Кафия. — Мин сине яраттым. Эзләп рабфак кичәләренә килеп йөрүләренә, бу күлмәгенче кимә дип әйтүләренә, чәч толымнарымны кистергән өчен эрлүләренә — барысын да ярата идем. Инде теге кичәдән соң футуристлар белән киткәнмен икән, яшермим, юри эшләдем, белмим ник шулай иткәнмен, юри эшләдем... Менә мин сиңа бөтенесен сөйләп бирдем, берсен дә яшермәдем...

Ул балаларча иркәләнеп Хәлимгә сарылды.

— Ник әле болай сүзсез калдың? Әйт инде берәр сүз, я! Әйт, берәр сүз!

Егет ашыкмый гына кызны кочагына алды.

...Хәлим йокыга талган шәһәр урамнарыннан уйлана-уйлана кайтып бара. Кайчандыр Кафия белән беренче тапкыр үбешкәннән соң күнеленә кереп оялаган шатлыгы кояштай бик озак балкып торган иде. Хәлим ул вакыт төн буге йоклый алмаган иде. Бу юлы кайтып егылуга изелеп йоклап китте. Иртә белән уянганнан соң, ни гажәп, ул кичә

булганнарны салкын гына исенә төшерде. Буйдактарча коры-сары белән чәй эчте дә, исполкомга эшкә барырга дип, урамга чыкты.

Көндөз уникеләрдә аны судка чакырдылар. Тылмачлык итәргә дәшәләр дип барса, Хәлимгә бер кочак татарча язган кәгазьләр тоттырып кайтардылар. Иртөгә үк тәржемә итеп китерергә, беркемгә дә күрсәтмәскә әйттеләр. Бу төн ката утыру дигән сүз иде. Алып кайтуга укый да башлады. Укыган саен кызыгыбрак укыды. Бер кулак өстеннән прокурорга жибәргән жалобалар иде бу. Ярлыларга деланка кисәргә бирелгән рөхсәт кәгазьләрен юк баягә сатып алып, мәлгунь кулак урманны үзенә кистерә икән дә урмансыз Саратау якларына сал итеп агыза икән. Шушыны башкарып тору өчен махсус кешеләр тоты икән. Дәүләт урманын ярты бәясенә кисеп (хөкүмәт ярлыга юнь бирә), өч баягә сатып, көрәп-көрәп акча ала икән. Бу этлекне эшләп ятучы кем дип беләсез? Әлегә Хәлимнәр авылының Малик абзагыз булып чыкты. Әйтәм жирле, — дип уйлады Хәлим, кәгазьләренә русчага әйләндергәндә, — тегермәндәге агайлар: «Маликны син шул кибетенә сыеп беткән дип ялгыша күрмә», дип, серле итеп әйткәннәр иде. Хәлим ул сүзләренә мәгънәсенә менә хәзер генә төшенде. Ә бит тыштан караганда әүлия дип белерсең: елмаеп кына сөйләшә...

Хәлим кәгазьләренә икенче көнне иртүк судка илтеп бирде. Малик абзагызның башы өстендә давил жыела башлады. Бу яшенле давилдан ул исән-сау котыла алырмы — анысын киләчәк күрсәтер.

Аннары егет үзенә көндәлек хезмәтенә кереште. Авыл агайларына гаризалар язып бирде. Ике авыл арасындагы жир бәхәс хакында исполком исеменә янә бер кәгазь язды. Күз төпләре күгәрәп беткән бер апа «ирем кыйный» дип керде. Хәлим аны женорганизатор Куликова каршына ияртеп кереп, апанын сүзләрен тәржемә итеп торды.

Инде Казанга кайтып китәр көннәре дә ерак түгел, ә балалар йортында әле булганы юк. Эштән соң тул-туры шуңа китте. Хәлимнәр «хөкем сөргән» пыяла балконда ят балалар. Хәлим килеп кергәч, барысы да күзләрен тасрайттылар. Егет ары-бире балкон буйлап йөрөндә, кайчандыр үзенең шушында торган булуын әйтте. Балалар аның сүзләрен салкын гына тыңладылар.

Тимер йодрык ясап биргән китап киштәсе әле дә үз урынында тора иде. Аны күргәч, егетнең күнелә әллә нишләп китте. «Кайларда олагып йөрү икән безнең Тимер йодрык? — дип уйлап алды. — Тубалбаш кайларда икән?»

Франц Иосифович инде балалар йортыннан киткән. Аграфена түти әле дә булса кухаркалык итә икән. Хәлим кухняга барып кергәндә, плита янында кайнашып битләре комачтай кызарган иде.

— Ужасно вырсо! Ужасно! Совсем мужик! — дип, битен-күзен балкытып, берәз карап торды да егетне мимылдык күкрәгенә кысып алды. Хәлим уңайсызланудан кып-кызыл булып кызарды, хатынның кочагынан бушанырга ашыкты. Аграфена түти аны детдом ашы белән сыйлап кайтарды. Хәлим Кафияләргә тагын барырга вәгъдә иткән иде. Көн артыннан көн узып торды, Хәлим ничектер бара алмады. Бер тапкыр квартира хозиякәсе: «К тебе барышья приходила» дип, Кафиянәң эзләп килүен әйтсә дә, Хәлим барырга жыенып йөрсә дә, тагын ничектер вакыт таба алмады. Аннары яңгырлы көннәр башланды. Көз көненең көлүе, көлүе дә елавы дип белми әйтмәгәннәр. Әле генә кояш күренә, дөнья елмая, дөнья балкый, ул да булмый, каяндыр болыт чыгып, яңгыр сибәли башлый.

Хәлим коеп яуган яңгыр астында пароходка утырды да Казан ягына юл тотты. Брезент кожан кигән Шәрифжан абыйсы егетне кул болган пристаньда озатып калды.

Бер-ике көн үтте, Хәлим тагын лекцияләргә чаба башлады.

(Давамь бар.)

Салих Баттал

ЧИРМЕШӘН ЯКЛАРЫНДА

Роман

ИКЕНЧЕ КИСӘК ¹

КЕРЕШ

Безнең Сәлим үсә бирде
Һәр ятим үсән кебек.
Яшь түкмәде, ятим түгел
балалар түкән кебек.

Имезлек — киндердән иде,
урыны — жир идән иде,
киндергә чәйнәлгән ипи
салып бирелгән иде.

Кыш чыгып, язга ялгангач,
чәчәкләр атар-атмас
ул йөрөп китте йөгереп,
аякка басар-басмас.

Ай үсәсен көн үсте,
чишмә янына төште:
имезгән түтәйләренең
чиләгеннән су зчте.

Эчте дә тагын үсте.
Чирмешән буйлап китте.
Үзе туган,
әтисенең
үлгән жиренә житте.

Шунда ял итте утырып,
кош кебен сайрап алды,
тешкә бәрәп, чуер ташның
чыннарын сайлап алды...

...Чиктән чыккан ярлылыктан
инде ул нараси да
бай табигать мәңгелесенә
жәй саен бара сыйга.

Ишләре белән кунакка
килеп-китеп уйный ул;
балчыктан канфитләр ясап
кибет-кибет уйный ул.

Кияү-кияү уйнар өчен
төрле курчаклары бар,
курчак исемнән ашарга
торна борчаклары бар.

Саламнан яргалап, бөгеп
тегермән оештыра...
Шулай тормыш аңар үзен
сиздерми йогыштыра.

Шулай аңар ничә ана
сөтен имезгән иде,—
шулар барысы төрле яктан
үзен сиздерә инде.

I

Сез беләсез ак төн сыман
ак Нәфисәмне минем.
Алманы да әйттем инде —
Нәфисә кызы дидем.

¹ Беренче кисәге журналыбызның 10 санында 1965 елда басылды.

Алманың әтисе, ягъни
шул Нәфисәнең ире
хезмәтче дә, бай да иде —
бер гаҗәп кеше иде.

Шул исем бирде балага.
Шулай очраклы гына —
«Сәлим» дип, кычкырып аны
кертте алачыгына.

Тимерчелекне дә белә,
балта һөнәрен дә ул,
кыскасы — Беренче Петр
авыл күләмендә ул.

Ияләшеп китте Сәлим
гел Алмаларга гына.
Авылда нинди кызым бар —
барысы аларда гына.

Башта Хәмит хыялында
тегермән генә иде.
Аны корды. Ләкин аның
ташы бер генә иде.

Канагәтләнмәде Хәмит,
уйлады тагын бер эш.
Бүрәнәләргә иелде
балтасын тоткан килеш.

Беренче хатыннан туып,
егет булган малае
башка чыкты, аның белән
эшләргә чыдамады.

Исе китмәде Хәмитнең,
йөрмәде эзләп кеше.
Кул астында Антоны бар —
бер урыс хезмәтчесе.

Сәлим дә шунда маташты —
эшләтәләр бит аны,
— Өтергене бирче! — диләр,
яисә — китер балтаны!

Эшен төгәлләде Хәмит.
Тынды шакуыннан ул.
Чыкты бер заман өстерәп
йомычка тавыннан ул

әйләнәсе илле сажин,
уртасы күчәрле бер
зур, түгәрәкләп ясалган
әйләнә торган күпер.

Көтте Сәлим: «Нинди генә
кызыклар булыр тагын?»
Ләкин көтмәгәндә үзен
кызын иттөләр аның.

Хәмит аңар карап торды
беренче күргән небек,
һәм:
— Сөбханалла! — диде, — син
үсеп киткәнсең, егет!

Сизми дә калдым үсүен! —
Күрәм күлмәктән генә:
узган җәйне тездән иде, —
калган кендектән генә!

Үтәми башлаган хәзер
ыштан вазифасын ул! —
һәм әйтте Сәлимне тиздән
ыштанлы итәсен ул.

Аны сөннәткә утыртты
еңә дәшеп алып,
«Ыштан кисәм» дип, алдалап,
бишеникә бәйләп салып.

Авыртса да Сәлим аның
кәефен бозмады елап.
«Күрәсең, ыштанны шулай
кисәләрдер» дип уйлап.

Алдаганын сизде бары
«ыштан» киселгәч кенә, —
ыштан урынына кызарып
тик кан күренгәч кенә.

Хәмит эшен бетерде дә,
— Әй, кызым, Алма! — диде, —
бүгеннән шәфкать туташы
булырсың аңа! — диде.

II

Көтелмәгән бәхет килде
боеккан батыр өчен, —
әллә ни бирер иде ул
иркәлек татыр өчен.

Сөйләште алар пәйгамбәр
сөннәтләре турында,
Алла, аның горефлары,
гадәтләре турында...

Ун яшьлек Алма ни йөртә
сабый аңына төреп, —
һәммәсен ачты да салды
тәтиләргә сыман тезеп.

Безнең батыр кызыксынып
тыңлап ятты Алманы,
тин алланы күз алдына
ул китерә алмады.

Сәер нәрсә: үзе бар, ә
торырга урыны да юк.
Күрә, сизә, ә үзенең
күзе дә, борыны да юк...

Менә бирер дип ышан син
шул ходай кушианына! —
Аяклары да булмагач,
юктыр бит ыштаны да!

Ә шулай да төшкә керә —
каяндыр, мич башыннан
сөйли иркә тавыш белән
Алманың үзе сыман:

«Иртәгә йөри аласың,
син терелдең дә инде.
Су кергәндә «сәннәтсез!» дип
синнән келмиләр инде...»

Шундый хокук белән чыгып
китте су керергә ул, —
моның өчен әзәр иде
башын кистерергә ул!

Шундый хокук белән кайтты
малайлар ияртеп ул,
йөри диярсең аларга
үз йортын күрсәтеп ул!

Шундый дәү ат белән кайткан
Хәмит шәһәрдән менә,
авыл атлары

ул атның
янында — нәжә генә!

Нарарга дип хәтта зурлар
жылышып килделәр;
«Мәгъзия генә бу атка
тиң килсә килер» — диләр.

Әлеге күпер читеннән
шушы ат менеп китте,
шуның авырлыгы белән
күпер әйләнеп китте.

Һәм чиркандырып, чыелдап
тимер күчәрә белән,
валга капты ыржаеп ул
имән тешләре белән.

Стенаны тишеп, ул вал
икенче башы белән
тоташа ярма яручы
тегермән ташы белән.

Кызыктыргыч булды бу таш —
Аның барын белделәр —
шыгрым тулы йөкләр белән
Хәмитләргә килделәр.

Ишек алдында да йөкләр
төеп тутырған кебек.
Өскә күтәреп байлаган
төртәләр — урман кебек.

Шунда Сәлим хужа итеп
сизмәсен үзен ничек:
Хәмит аның әнисен дә
алды асрау итеп!

III

Язмыйм ул Сәлимгә ничек
иске ыштан биргәнән;
Сәлимнең Хәмиткә ничек
кунак чакырып йөргәнән.

Ничек дашуен авылның
һәртерле Саматларын,
исемнәрән белмәсә дә,
Белеп кушаматларын.

Бер өйдә «Буре» яшәвен,
«Нәжә» — икенчесендә,
«Тамуг эчкөчә» яшәвен
зыярат күршесендә.

Кем бабасы бурлак булып,
жырлап баржа тартканын
һәм «Дубинушка»дан калган
«Күсәк» кушаматларын

язып тормыйм «Тугыз кыз»ның
мескен ата-анасын —
тугыз кыз үстерүченең
бердәнбер иманасын.

Унынчысы туды. Ләкин
Өстәлмәде имана.
Сиңа гына язам моны:
хәзерге Герой-Ана! ¹

Язмыйм «Солдат» кушаматлы
Габбарыны дашкәнән,
ул солдатның күптән инде
яше йөздән ашканын.

Язмыйм. Лермонтов язган бит
Бородинода аның
ярсудан мыегын тешләп
штык кайраганнын...

¹ Патша вакытында икенче гаилә-
сендә кыз бала туса, аңар жир өле-
ше өстәлмәгәнгә күрә, кыз бала
«артык авыз» санала иде. С. Б.

Кыскасы, мәҗлескә Хәмит
ярты авылны җыйды.
Ярлысы анда, бае бар,
мулла ғына юк иде.

— Миндә Казан мулласы бар,
коръән укытыйк, — диде.
Коръән укылды. Һәм хужа:
— Я, дога тотыйк, — диде.

Дога кылдылар. Мулланың
тавышы мәһабәт иде.
Тик үзе — чаршау артында,
шунысы әһәмәт иде.

Һәм ни күрсеннәр, чаршауны
кинәт ачып җибәрсә —
мулла дип тыңлаганнары —
граммофон дигән нәрсә!

Аптырашып калдылар. Һәм
бөхас исенә килеп,
әйтте берәү: «Сыямы бу
дин киртәсенә?» — диде. —

«Мондый эшкә җитми башым,
мин үзем — чеп-чи надан...
Ярый микән алла сүзен
укуту машинадан?»

Бәхәс китте. Тыңлый хужа,
кыймылдатмый кылын да,
кортлар тавышын тыңлыймыни
үз умарталыгында;

Һәм аларны юашлаткыч
төтен җибәргән сыман
тик бер генә тамак кырды —
тындылар. Әйтте шуннан:

— Гырмафунда булса да ул,
барыбер — алла сүзе.
Ни җитте кеше укымый —
Камил Мотыйгы үзе!

Лампа да машина, әнә,
сүндереgez аны да:
ул да булмаган Мөхәммәт
пәйгамбәр заманында.

Фабрикаларда тукулган
тукума ник киясез?!
Ярма ярдырырга нигә
машинага киләсез?!

Кеше үзе дә — машина:
тешләр — тегермән, әнә,
нинди тиз ике бөлешне
тартып өлгергән әнә.

Машинадан аермабыз
шунда: бездә юк түзем.
Гырмафун ураза тотә
һәм сөйлә алла сүзен:

— Дөрес! — дип, кинәт идәнгә
бәрде берәү капачен.
Җиңе белән сәртеп алды
тирләгән кыска чачен. —

Укый ғынамы, абыйлар,
коръәнне бу җырлый бит!
Билләһелгазыйм, тавышына
аркалар чымырды бит!

Без дә яшәгәнбез инән, —
диде. — Шул булдымы эш... —
Һәм кесәсеннән чыгарды
нүз яшедәй бер көмеш.

Мәгъзия ире иде ул,
аның нечкә биле ул.
Көмешне да сапмасыннан
кисеп килгән иде ул.

— Кайда, — диде, — бармы аның
садака салыр җире?...
— Мәгънә шунда, — диде Хәмит
бесплат укый, — диде.

Күрмәүчеләр ышанмыйча
Йөдәттеләр: «Куйсана!
Кеше ышанмаслык сүзгә
әйтмә, дөрес булса да».

Ә ышангач, йөртмәделәр
мулланы мыгырдатып,
граммофоннан укыттылар,
арканы чымырдатып.

Хатын-кызлар мәҗлесендә
урын ала уртада.
Качынмыйлар, тавышы белән
ир-ат заты булса да.

Ваныт килер, укытмалар
граммофоннан башканы...
Һәм бу эшкә мулла түгел,
Хәмит бирә фәтваны.

IV

Хәмит фәтwa бирә торсын,
шәкертне карыйк әле.
Романыбыз күп геройлы,
шунысы ярый әле.

Бераүләренең эшләре
туйдыра башлаганда,
икенчесенә карыйбыз —
анысы нишли анда?

Карыйк — нигә шәкерт белән
бергә соң безнең ятим?
Шәкерт сунмагына шулай
сикереп төштөк. Ләкин

ул сикереп үтә алмый
яшьлек таләбе аша.
Жырлап үтте Сара хисе
шәкерт каләме аша.

Биш ел сынады ул үзен.
Калмады аңарда шик —
Өмет ягы аз булса да,
Сарага ул да гашыйк!

Сара тик мулланың гына
бикәсе булсын иде;
шәкерт һәр яктан муллага
шундый булышыр иде!

Тормышта андый хәлләрне
күрөп өлгөрмәсә дә,
шәкерт шундый мәзәкләрне
ишеткән мәдрәсәдә:

Бәе өйләндермәк булгач,
әйткән ди ялчы мишәр:
«Алдалама келисең, бай,
үзек үлән, шул етәр!»

Бай өйләнгәч, нәүмизләнеп
ялчысы йөргән сөйләп:
— Кочык ул бай! Алып кара
кочык аузыннан сүек!

Тик шәкерт сизә, мулланың
ашыйсы ашалганын;
карт кочыкның азаулары
ноела башлаганын.

Сәлиме чакырды шәкерт.
Күңелә тойды аның,
ана йорәгенә юлның
бала аша ятканын.

Тик анда-монда кагылып,
Өйләренә дә кереп,
тапмады Сәлим, юк кызык
Алмалардагы кебек.

Ишек алларында бары
көрәк тә сәнәк кенә;
шәкертнең белгән уены —
Эмәк тә Шәмәк кенә...

Ә мысыр күгәрченнәре —
Алмаларда да бар ул!
Авыру бинага шкафтаң
ул алып бирде дәру.

Шинар оны түгелме, дип,
телен дә тидерде дә,
тәмсез булгач, кире төрдә
тиз генә төкерде дә.

V

Шунда мулла кайтып керде.
Ул ачуланган иде.
Мулла зарын тыңлый качып
апар чоланга инде.

Әйдә, алар тыңласыннар,
килик муллага хәзер.
Көчсезлегә ачысыннан
яше мул ага хәзер.

Юк Хәмитнең ихтирамы
муллага һичбер генә,
һәр адымы, кылган эше —
муллага җәбер генә —

тамчы-тамчы булып тамган
су булып торды һаман,
һәм сабырлык савытына
шул тулып торды һаман.

Соңгы тамчы булып тамды
гырмафуны, — мең нәләт! —
Шул Саралар белән алар
көләләрдер бергәләп!

Ике ятып, бер төшендә
күрми торып мулланы,
Сара һаман якын аңар,
интентерә ул аны!

Үз ихтиярында мулланы
калдырмый аз гына да,
күңеленнән чыкмый, бергә
бара намазына да.

Оеп, йөзен юнәлдерсә
кыйбласы тарафына,
Сара баса хәзрәт белән
алласы арасына.

Менә бүген ычкындырды
сәждәгә башын иеп,
«Аллаһо әңбәр» урынына —
«Сараһо әңбәр» — диеп.

Сизеп алды үзе дә. Тик
шунысы гаҗап, анда да
ачуланмады Сарага,
үпкәләде аллага!

Вәна кайтып мәчеттән,
ярып, «Я, ходай!» — дип,
аякларыннан көвешне
түргә җибәрде чөеп. —

«Я, ходай! Бармы ноксаның
гыйбадәтәдә минем,
кимчелек бармы шулай ук
итагәтәдә минем?

Нигә мөкаддәрда мине
шул мәкрәгә бәйләдең,
бәйләп, дингә дүндерүдә
нигә көчсез әйләдең?

Нигә сине һәм динәңне
хәкәрәт кылган Хәмит
бикә итеп түгел, аны
асрау итеп тотта бит!

Сиңа инанам, бу жаным
әрнеп янганга көйрәп. —
Җан бар, димән, ибне адәм
машина түгел, димән.

Нигә шул дәһри бәхетле
Мөхәммәт өмәтәтәннән:
нигә машиналар өстен
ходәем, кодрәтәңнән?!...» —

Зарын сөйли хәзрәтебез,
тәңредән җавап кәтә.
Җавап итеп кинәт авыр,
тирән сулау ишетә.

Һәм шәнкәтә ул төшенеп,
белми — нихәл итәсе? —
иң соңгы сулышын алган
аның остабинәсе...

Ята, әнә, яшәү дигән
Җәзадан азат булып:
«Инде сиңа чират» дигән
сүзсез бер җавап булып.

Ауды, дисәм дәрәс булмас, —
мәет янына килеп,
җимерелеп төштө мулла
иске хараба кебәк.

Ул да кайтырга тиеш бит
шул ходай дәрғаһына.
Мулла өчен алла хәзәр
«вахидельнаһһар» гына.

Ни җавап бирерсең хәзәр
шунда кайтсаң син әгәр?..
Һәм башланды саташулар,
галлюцинацияләр.

Ишетелде колагына
һатәфтән серле тавыш.
Пәйгамбәргә вәхи булып
килгән тавыш ул, — таныш:

«Түз, колым, зур-зур фарызлар
йөкләнгәннәр бит сиңа.
Авыр сынауларны тәңре
күндәрә тик дустына.

Әтрафыңа күз төшерчә —
анда тулган дин бозу.
Шуның аркасында бу җәй
утлы күмердай кызу.

Сиңа лаекмыни Сара?! —
Кара фикерләп кенә.
Күзәңне буган ул бары
сине сихерләп кенә.

Тап һәм уңы аятьләрең
сихер кайтаргычларын;
яуды михраптан аларга
бер ходай каргышларын!

Яумас яңгыр, көяр иген,
үләр халык, мор булып,
шушы гөнаһ ияләре
йөртелмәсә хур булып...»

VI

Шуларны вәхи дип, мулла
жомгада пешеп-тирләп,
иркенләп тотынды эшкә,
остабинәне җирләп.

Хотбәләре аз гына да
суынып төрмәй туктап:
аларны кәтә коры җир.
көл булып кызган туфран.

Ава бара игенченең
соңгы төрәкләре дә:
файда китерми ырымнар —
«яңгыр төләкләре» дә.

Җим азлыктан шәһәрләргә
күченә күгәрченнәр,
урамнарда һаман ешрак
күренә төләңчеләр.

Чуарлана тузанлы юл —
терлек эзе аларда, —
азык көеп бетмәс борын
куылалар сатарга.

Ә муллага нәрсе болар —
һәммәсе дә җай гына:
көйрәп кабынырга торган
утка сибә май гына:

«Һич сәбәпсез түгел болар,
сәбәпчеләр бар алар —
Җыен зиначы, дәһриләр, —
Антоннар да Саралар...»

VII

Хәмит шундый кеше иде:
эш гөрләп торганда да
куша иде шушы эшкә
кушылып җырларга да.

Хатынын артык зурлап, ул
әверелдерми бикәгә.
Җырларга куштымы — җырлый
бергәләп Нәфисә дә:

Нәфисәнең тавышында
бер аһәң бар ниндидер.
Көнчыгыштан килгән ахры,
чыганагы — һиндидер.

Бераз ачык әле шуның
тарихының пәрдәсен.
Аксак Тимер килгән безгә
алып матур җариясен —

бер һинд кызын. Нәкъ шул чакта
туган бер улы аның.
Шаһзадәләр хәл иткәннәр
эшен берьюлы аның.

Җиһангир химаясендә
чөнки аның анасы.
Малае үссә, тахеткә
нүңгәл сузар, янәсе.

Вақыт җитеп, Аксак Тимер
көнчыгышка борылган.
Ничек булса булган, бала
Биләрдә калдырылган.

Нәфисә — шуның токымы.
Сизелә моңынан ук —
һинд хатыны! — маңгаенда
тик нонтасы гына юк.

Антон уйный. Аңар терсәк
Җәерлек ара белән
ике ягына икесе
утыра Сара белән.

Шунда урыс кулындагы
итальян гармунына
кушыла татар җыры да,
яңгырый һинд моңы да...

VIII

Күп килә Хәмиткә халык.
Файдалы эш аңа да —
тегермәнгә генә түгел,
килә тамашага да.

Тарала, муллача айтсак,
анда шайтан коткысы
килүчеләр арасына —
җыр-бию оеткысы.

Чувашы да, чирмеше дә
үзенчә өлеш кертә,
чиратлары бик тиз җитә, —
вакыт чөнки тиз үтә.

Нигә Хәмит баш тартсын ди
халык керткән өлештән! —
тегермән әйләндерерлек
көч халыкта — үзешчән!

Иң талантлыларына ул
чәй кушып, ара-тирә
самовар борыныннан гына
аракы агызып бирә.

Менә шул бозыклыкларын
ача мулланың зары.
Бу бит башка ай да түгел,
газиз Рамазан ае!

IX

Тегермәндә халык кими
корылык торган саен.
Менә килә башладылар
байлары гына аның.

Ә Хәмиткә шул да җитә —
тартасы тарта тора, —
биш-алты елга җитәрлек
запасы арта тора.

Нәрсе корылык та ачлык! —
файда гына бит аңа, —
арба ватылдымы — утын,
үгез үлсә — ит аңа.

Яңгыр юк, кояш кызумы —
кирпеч сугарга уңай,
инеш сакканмы — аңар
буа буарга уңай...

X

Ул көнне мунча ягылды.
Якында инеш иде.
Хәмит читтә, шул көнне кич
кайтырга тиеш иде.

Төштә Нәфисә мунчага.
Тикшерә, барлый хәзер:
Салкын су да, кайнары да
һәммәсе ярый. Әзер.

Кем белә соң, ул мунчаның
тирә-ягаларында
дошман ятканын сагалап
куак араларында!

Сунмакта Сәлим күренде.
Каршына чыкты шәкерт:
— Әйт, мунчага төшсән Антон,
үзең килмә, шунда көт.

Юк, урам ягына чыгып,
көт чирек сәгать кенә —
шунда «Әмәк» килеп чыгар
бергәләп «Шәмәк» белән!

Төштә чакырылган Антон.
Мунчага көрдә генә —
чалкан егып, кемдер башын
идәнгә бәрде менә.

Нәфисәнең ярдам сорап
дәшүен аңласа да,
селкенә дә алмады ул,
талпынып караса да.

Антонны боргычладылар
шундый нык куллылары —
Мәгъзияләр нәселе ул —
тимер мускуллылары.

Бер никрутының Антонга
шәхси дошманлыгы бар —
үзе түгел, Антон ялчы,
үчен ала ул шуңар.

Хәмит бай аны алмыйча
Антонны алган иде,
бу куллар шумдый шәп эштән
мәхрүм калган иде.

Сүзләре — сүгенү кебек
кыскалар һәм ачылар.
Яңрый тантаналы тавыш:
— Тотылды зиначылар!

Һәм чын булып әверелде
бу ялган кай арада,
аппак йөзләр норымга да
буялган, — кай арада!

Күтәрелеп тә карашмый,
бары җилкәгә җилкә
утырып җырлаучыларны
кемнәр хурлыкка илтә?!

XI

Сәлимгә килик.

Ул инде

атланып таягына,
шәкертнең йомышын үтәп
чыкты урам ягына.

Күрдә шунда — ерак түгел
бер төрием халык килә.
Кап-кара йөзле икәүне
куалап алып килә.

Уенга санады Сәлим,
йөгертә җәһәт кенә.
Сабый өчен ул икәү бит —
Әмәк тә Шәмәк кенә!

Ләкин ашыгып чыкканнар,
киенеп бетермичә.
Ни дисәң дә олылар шул, —
уйный килештермичә.

Чыккан алар бекресенә
мендәр дә кыстырмыйча,
ак чырадан зур-зур итеп
тешләр дә кыстырмыйча.

Ә башкалары аларга,
әйтерсең лә үч белән
таш бәрәләр, елмаймыйча
зшлекле бер төс белән.

Нәфисә апа шул чакта
борылып караган иде,
борылган яктан битенә
бер таш кисәге тиде.

Сискәнде Нәфисә апа
елан чаккан шикелле.
Китте, алга, адашып та,
юлын тапкан шикелле.

Каз төркеме курынты да,
читкә китеп утырды.
Тышаулы ат башын борып,
үлән чайнами торды.

Судан кайтучы ике кыз
юл бирде читкә үтеп.
Нәфисә апа иелде
буа читенә җитеп.

Учлап су алды Нәфисә,
ахры, битен юмакчы.
Инесен дә суга төртеп
төшерделәр шул чакны.

Кайберәүләре бу халга
аптырашып калдылар.
Батарлык тиран булмагач,
шундук тынычландылар.

Антон нүтәрелде судан
юешләнган өс белән.
Күмеп ташладылар аны
тузанлы тирес белән.

Сәлим аңар кулын бирде.
Елмайды Антон кинәт.
Сизде Сәлим: Антон өчен
аның кулы бик кирәк!

Үзе дә бик кирәк бугай,
ул шундый кочаклады,
Сәлим муенының хатта
буыннары чыртлады...

Антон әйтте: «Ничкемгә дә
моны әйтмә — сер, — диде, —
минем киштәдә — кагазьләр,
син алып яшер!» — диде.

Сәлим аңар «Ярар!» диеп,
тураеп баскан иде,
ни күрсен — төркем юк булган,
кәядыр качкан иде!

XII

Сәлим йомыш үти торсын,
килик Хәмиткә табан.
Аның ялчысы язмышын
хәзер хал итә Казан.

Дөрөсрәге — Казанның
жандарм идарәсе;
волостының бар бик күп салым
тутырып җибәрәсе.

Терлек сатыла — салым юк!
Алда — крушение.
Салым урынына волостытан
ява прошение... —

Санап китте жандарм шефы:
«Лягушкиннан... Биләрдән...»
Сизде Хәмит: һәммәсе дә
аңар килүчеләрдән!

Җитмеш чакрымнан килеп,
бер пот ярма ярдыра...
Димәк, ярма — сылтау гына! —
Прощение яздыра!

— Ә язучы кем? — диде шеф, —
үзең беләсең гәрчә:
зээрлекләү астындагы
бишенче елгы нәрсә.

Милләтен дә ачыклады.
Юк, рус түгел ул — поляк.
Сөргеннән качкан Феликс
түгел микән ул, нәлэт!?

Менә расеме. Шул түгелме?
Бармак эзен дә алып,
безнең бер вакил шуларны
ачыклап найтсын барып.

XIII

Тузанлы юл. Трантаста —
жандарм белән Хәмит.
Хәмит уйлый: «Читен булыр
миннән Антон китсә...» дип.

Хәмит үзе — хужалыкның
имән тешләре сыман.
Ә Антон — аның үзәге —
тимер күчәре сыман.

Хәмитнең нич исе китми —
урысмы, полякмы ул,
тик алтын куллары өчен
Антонны яратты ул.

Кем донос язган өстеннән —
бу түгел Хәмиткә сер:
исерек баш һәм ришвәтче
Вася — волостной писарь.

Антон бар чакта беркем дә
Васяга бармый, димәк,
Антон бушлай яза.

Вася
табышсыз калды димән!

Табыш юклык — ришвәт юклык
шулай гаепли алса,
гажәпмени, шул ук ришвәт
Антонны йолып калса?!

Ул аерым учетта тора.
Димәк, арзан баш түгел!
Куллар алтын. Димәк, аның
башы да кургаш түгел!

Күпме тора? Бәяликче
без башка яктан карап:
Антон түгел, власть үзе
сатлык бит баштанаян.

Юк, Антон сатылмый. Эш һич
түгел Антонда хәзер.
Күпме тора бу кылычлы? —
эш менә шунда хәзер...

Күпме тора?

Кайта Хәмит,
күпне бирергә әзер.
Кайтып житте...

Һәм, кылычлы
бер тиен тормый хәзер! —

«Халыкны котырta» диеп
гаепланган ялчысын
халык җазалый! —

Антонга
йөкләп хурлык ачысын.

Соңыннан ачыклар Хәмит —
хакмы бу, яисә — нахак?
Ләкин халык каралткан йөз —
Жандарм алдында ак!

(Халык дип саналган төркем
шул жандармны күрөп
таралды инде, чебиләр
тилгәннән качкан кебек.

Һәм менә шул жандармны
күргәч, Антон: — «Сер, — диеп
Сәлимгә әйтте, — нәгазьләр,
син алып яшер!» — диеп).

Антон дәрәжәсе хәзер
жандарм алдында арта!
Протокол төзедә. Язды —
«Избивала, — дип, — толпа...»

«Толпа велела прошение
написать, — он отказал».
(Бусын Антонга күз кысып,
Хәмит үзе «подсказал»).

Өйдә китертте самовар,
мөгаен, чиләкледер.
Чәй дигәнә май икәнән
кабатлау кирәкмидер.

Эчелгән чәриәләр санын
арттыралмый дистәдән,
ауды жандарм. Нәгазь-фәлән
тентемәдә нишәдән.

XIV

Ә Нәфисәнең йөзәнә
буялган корым өчен
Хәмит башка яктан килеп
алды хәзрәттән үчен.

Стражникилар китертте
һәм ул китертте врач.
— Остабинәң, — дип, — законсыз
күмелгән! —

Каберен ач!

Ачылды мәрхүмә каберә.
Аның эчен ярдылар.
Һәм ашказаныннан табып,
мышьяк чыгардылар.

Сәлим дару дип китергән
порошок булганмы ул,
я «ялгыш» кына коелган
яручы кулданмы ул? —

Белмим. Язган юлларымда
бармы бер бөртең агу? —
Эмма тәнкыйтьче теләсә
бик мөмкин аны табу.

Идеясе ягыннанмы —
ниндие кирәк сиңа —
тәнкыйтьтә дә булгалады
мондый операция.

Теләсә, хирург кулыннан
агу да коела бит.
Китте сүз: «Остабинәсен
агулаган мулла», дип.

Тик бу гайбат шул урындук
бөтерелергә тиеш.
Указсыз калуы мөмкин
зурга җибәрелсә эш!

Садака, фидия, гошер.
фытырлар акчасына,
хәл итүчеләрне мулла
чакырды бакчасына.

Ул кунанларны каршылап
хөрмәтләп башын иде —
сәждәгә ниткәндәгә күк
көрсәгә жиргә тиде.

Әмма сизде: болай гына
ничерелерлек түгел эш;
кара-каршы ике өйнең
берсе очарга тиеш...

XV

Әйдә, ул өй очар өчен
канатын җайлый торсын
һәм кая таба очарга
юнәлеш сайлый торсын.

Нарыйк ярлырак өйләргә —
аннан әйберләр оча:
түләнмәгән салым өчен
самовар, мөндәр оча.

Ике урядник аларны
учетка алып, йөктә
казаклардан озаттырып
җыен йортына илтә.

Шул ук йөктә — кара сарык.
Мәгъзия йортыннан ул.
Мөндәргә баш куеп бара,
яртылаш кыркылган ул.

«Арестант башы кебек» дип,
казак шаярып көлә.
Кайчы тотып, Мәгъзиянең
ире ялварып килә:

— Кыркып бетерергә бирми
алып нитәләр бит, ә!
Киез иткеннең сыңары
сарык өстендә китә...

Үземнеке булса, бер хал, —
хатын тапкан мал бит ул! —
Күмер чапкан акчасына
алып кайткан мал бит ул!

XVI

Иртән хәбәр килеп төште —
«Волость конторы янган».
(Төнлә күк чите бер сәгать
кызарып торды аннан).

Кабыну белән, янып та
беткән ул, дары кебек.
Бер генә документны да
алалмаганнар кереп.

Кемнең күпме недоимка
дәфтәргә беркеткән ди —
инде түләтә алмыйлар, —
барысы янып беткән ди!

Ут төртүчеләр Чирмешән
күперен узганнар ди:
Кугын шунда тоткарланган —
күперне бозганнар ди!

Кугын шунда нишләсән ди —
ярдан төшә дә менә:
качкиннарынның ат эзе юк,
күккә очканнар гүя!

Контор санчысы — капчыкта,
авызы байле инән.
«Кем бәйләде сине?» дигәч,
«тимер куллы» ди икән.

Мәгъзиянеке, мегаен.
Шул бит деньяда бер ут.
Тотсалар да үтермиләр:
патша кешесе. — Никурут.

Беркемне дә тоталмады
волостьның кугыны да
һәм волостька җибәрелгән
казак эскадроны да.

Төн үзе ут төртүчене
мәңгегә йотты кебек.
Ә янгыны авылларның
юлын яктыртты кебек.

Күр — чал Солдат Габделбари —
мундир белән чыккан ул,
урам буйлап югарыга
атлый түбән очтан ул.

Аның нивер тубалына
честь биреп үтә казак.
Җавап бирми бу:

патшаның
тәртипләреннән азат.

— Присяга бирмәдем мин
Николашкага, — ди ул, —
эх, кайда егет чакларым,
йөрәк ашкына! — ди ул.

Җырлый: «Французны җиңде
Кутузов солдатлары.

Солдат итегеннан тетри
Питербур санатлары»¹

«Исердем, кая барыйм, — ди, —
картайдым, кемгә ярыйм.
Һичбер зшкә ярамасам
Питерпавылга барыйм...»

Янәсе, һичбер зшкә дә
ярамаса ул хәзер,
Петропавловск төрмәсенә
көрерлек зшкә әзер!

Тәмәкә кабызмакчы бер
егеткә: «Тай моннан! — ди, —
егет меше тәмәкене
кабыза янгыннан!» — ди.

Һәм янган волость ягына
ымлый Солдат Габбари.
Кыдыра авыл урамын
исереп кайткан тарих.

— Берни зшләтә алмыйлар
татар Чирмешәнә,
ник без түлибез?! — дип купты
Чуваш Чирмешәнә дә,

Русныкы да...
Һәммәсенәң
үзенәң никрутлары,

¹ Халык телендә «Санат» дип йөр-
телгән Сенат турында — 1825 ел-
ларда патша режимын тетрәткән Се-
нат мәйданындагы вакыйгалар ту-
рында — сүз бара. С. Б.

Магъзияненеләр кебек
Дөнъяда бер утлары —

Һавадагы лачыннары —
тоттырмый торганнары, —
дошманның чайнагәнән дә
йоттырмый торганнары.

Үз чорлары — үз җырлары,
үз дөнъялары дөнъя.
Үз җырларын куша алар
эләнтән килгән моңга:

«Казан да үзәбезнене,
Мәскәвә дә безнене,
сәрсә сәрсеннәр
Себергә —
Себер үзәбезнене!»

Азмыни авыллар тагын
Чирмешән буйларында! —
Ул Иделгә илтәп түгә
моңын да, уйларын да.

Азмыни Расәйдә тагын
елгалар, әрәмәләр! —
Кешеләрнең аһ-зарыннан
диңгезгә әйләнәләр.

Тиздән зшчеләр каныннан
тереләп, Бодайбода
Лена елгасы да агар
Ленин исеменә таба.

(Икенче кискәкнең соңы.)

Гариф Ахунов

АВЫЛ СЭХИФЭЛЭРЕ

Яңгыр астында да эш җитәрлек

Басу сукмаклары белән аралары өзелмәгән кешеләр беләләр: авыл агайларының ел саен горурланып сөйлә торган берәр яңалыклары була. Уразайларның быелгы яңалыклары — күптән түгел генә өлгерткән өр-яңа клублары икән. Без кунакка кайткан йортның хужалары, ай-ваебызга куймыйча, кичен безне кино карарга алып киттеләр. Күнелдәген яшерми әйтсәң, без — кала кунаклары — клубка әллә ни сөенеп бармадык. Адым саен лентасы өзелеп, бер кисәк беткән саен ут яндырып күрсәткән киноның нинди рәхәте булсын! Өстәвенә, киче шундый матур, жиләс жылләрә исеп тора, тиктомалдан үз иркән белән бөркү клубка кереп бикләnmәссен бит. Озын сүзсез кыскасы — хужаларның хәтерен калдырмыйк дип кенә кузгалган идек. Ләкин ник барганга үкенеп кайтмадык. Киноны да өзеп-өзеп күрсәтмәделәр, клубы да бөркү булмады. Кая бөркү булсын! Шыңгырдап торган нарат бүрә-нәләрден салынган өр-яңа клуб сулышларны киңәйтеп жибәрә иде. Гел шәһәрчә кыландырганнар. Венский урындыкларны тигез рәтләргә тезеп, такта планкаларга шөрөпләр белән матур гына итеп беркетеп чыкканнар да рәт саннарын язганнар. 120 генә хужалыгы булган авыл өчен 200 урынлы клуб юрганны артык киңәйтеп жибәрү дә булмый микән әле?

Безнең гажәпләнеп биргән энә шундый сорауларыбызга каршы, авыл яшьләре, бер-берсен бүлдереп, сөйләп киттеләр:

— Председатель Уразайларны ярата шул! Яратмас иде дә, без карышмый эшлибез! Шуңа күрә ул безгә энә нинди клуб салдырып бирде. Көзен әле клуб тирәсенә бакча утыртабыз. Авылның урта бер җирендә ямь-яшел бакча, бакча эчендә өр-яңа клуб!

— Әйтергә дә түгел, персидәтелдән ундык, — диде ямшәйгән эшләпәле бер агай, сүзгә кушылып. — Эшен дә эшләтә белә, иллә мөгәр, элекке персидәтелләр кебек, алагаемга күтәрелеп тә бәрелми. Әйткәнем көфер килмәсен, бәк ипле, бәк сабыр табигатьле кеше. Яманатына керер хәлем юк, бик ундык персидәтелдән...

Авыл кешеләренең председатель турында сөйләгән шушы сүзләре миндә колхозның уңган хужасын үз күзем белән күрү теләген уятты. Йолдызлары чекрәеп янган караңгы һәм биек август күгенә карап, иртәгә үк Салагышка, ягъни колхоз идарәсе урнашкан күрше авылга

барырга күнел беркетеп куйдым. Ләкин иртән йокыдан уянуга, булдыксыз киленнең салам яккан миченнән тузгыган төтен төсле, һавага соргылт болытлар сарылган, сибәләп яуган эчпошыргыч вак янгыр кипшенгән иген басуларын яңабаштан чылатып ташлаган иде. Мондый чакта, ниятең никадәр изге булмасын, председателъне борчып йөрү килешмәс шул. Мине бик күрәсе килмидер әле, жанын кая куярга белми йөри торгандыр. Төш вакытында яңгыр туктагандай булды. Һәм мин, ни булса ул булыр дип, мактаулы председателъне күрергә киттем.

Колхоз идарәсенә килеп керүгә беренче күзгә ташланган нәрсә шул булды: монда төнге янгыр кузгаткан бернинди каушау, бернинди паника да сизелми; бухгалтерия бүлмәсендә чалт-чолт сәчет тәймәләре салып, керемнәргә барлылар, жылы мотоцикл өстеннән әле генә сикереп төшкән бригадир, кепкасын басып киеп, парторг бүлмәсенә таба узып бара, председателъ кабинетының ябылып житмәгән ишегеннән кемнәрендер жай гына сөйләшкәннәре ишетелә иде.

Колхозның төп хужасы белән күзгә-күз очрашу мине бөтенләй гажәпкә калдырды. Моңарчы председателъ безнең күз алдында йончылган соры йөзлө, йокысызлыктан күз кабаклары шешмәкләнгән һәм арып хәлдән тайган бер кеше булып килеп баса иде. Инде — һич югы — эшлекле дип дан алган председателъ кырыс-усал чырайлы, аеруча сиздереп кигән эш киemenнән була иде. Ә бүген яшел постау япкан зур өстәл янында тазалыгы-чибәрлеге күзгә бәрелеп торган утыз биш яшьләр тирәсендәгә бер кеше утыра. Карлыгач канатыдай ике якка жилпенеп очкан кара кашлар, акыллы һәм гаять дәрәжәдә сабыр күзләр! Киemenәр дә бик пөхтә: таушалмаган көрән костюм, чеп-чиста ак күлмәк һәм галстук. Өстәл тирәсенә утырышкан, анын үзе кебек үк жыйнак-пөхтә киемле кешеләрнең игътибарын ул йөзөндәгә ышанычлы сабырлык беләнме, әллә кара күзләрендәгә гипнозга тартым бер акыллылык беләнме, магнит тарткандай тартып тора иде.

Таныштык. Бүлмәдәгеләр миңа урын тәкъдим иттеләр һәм, мин кешеләр арасына кереп чумгач, минем барлыгымны шундук оныттылар.

Биек маңгайлы, интеллигент кыяфәтле Сәетхәсән Нәфиков — колхоз бухгалтеры — ведомостьларга кул куйдырырга керде.

— Алмалы фермасына хезмәт хакын бүген үк илтеп бирә аласызмы? — диде председателъ.

— Борчылмагыз, иптәш Исмәгыйлев, илтербез.

Илтә күреgez, зинһар. Ферма эшчеләре жиде-сигез чакрымнан кайтып йөри башласалар, кыенга туры килер.

Бухгалтер баш кагып чыгып китте.

Телефон шалтырады. Исмәгыйлев трубкуны колагына кысты да игътибар белән тыңлый башлады.

— Мин бу, әйе, Исмәгыйлев. Ә-ә, таныдым, агроном Нәбиуллин ич! Так, әйе, була. А как же! Кулыгызда булсын! Хушыгыз. — Трубкуны куйгач, өстәл буенда үзе белән янәшә үк утырган колхоз агрономы Габделхәй Нәфиковка борылды: — «Таң» колхозының борчаклары начар булган, 200 центнер симәнә кирәк, диләр. Максим Горький колхозы да 300 центнер сораган иде. Шуларны үзек карап озатырсың инде, Нәфиков. Күршеләрне коткармый ярамас. Алар безнең өчен дәүләткә арыш тапшыралар. Тик шуны онытма, килгәндә кулларыңда квитанцияләре булсын. Ярыймы?

— Була, иптәш Исмәгыйлев.

Ишек шакидылар. Башына колакчын бүрек, аягына калош белән киез итеклар кигән кырык биш яшьләрендәгә бер абзый, таякка таянып килеп керде дә, стена буендагы урындыкларның берсенә чүмәште.

— Кәефләр ничек, Шәех абзый? — диде председателъ.

— Кәеф ягы әллә кем түгел, иптәш Исмәгыйлев. Мин шул теге ни... Кавказга, санаторий мәсьәләсә буенча инде... Аякның бер дә рәте юк бит, — диде абзый һәм, сүзләрен расларга теләгәндәй, киез итекле аякларын ике куллап күтәрәп куйды.

— Шулай инде, Шәех абзый, саулыкны якында жибәрсән, ерактан эзләп алырга туры килә, — диде председатель, аның хәленә кереп.

— Путька дигәннәре булырмы соң, иптәш Исмәгыйлев?

— Путькамы? — председатель янагына таянып, уйланып торды. — Путьканын срогы билгеле бит инде, Шәех абзый. Киләсе айдан дидек бит. Давай юлга эзерләнә башла. Колхоздан да булышырбыз.

Авыру агай рәхмәт әйтте дә, таягына таянып, әкрән генә чыгып китте. Анардан соң тагын бер ир белән бер хатын үз мәшәкәтләрен әйтеп, тиз генә кереп чыктылар. Идарәдә утырган арада мин бернәрсәне төшенеп алдым: монда йомыш белән килүчене ишек артында тотмыйлар, гозере төшкән кеше дә озын-озак сөйләшәргә ниятләп керми, йомышын тиз генә йомышлый да чыгып та китә икән. Күрсәен, председатель тәртипне шулай куйган: колхоз зур, мәшәкәт күп, эшлисе эш тау кадәр.

Утыра торгач, мин колхозның бүген нинди сулыш белән яшәвен һәм колхоз житәкчеләренен нигә шулкадәр тыныч-сабыр була алуын аңладым. Төнге яңгыр бары тик иген уруны гына туктаткан, ә бер көн эчендә колхозда игеннәрдән тыш мең төрлө эш эшләнә бит. Шушы бер көн эчендә башкарылган эшләр паникага урын калдырмавын яхшы аңлата.

Өч трактор жир сөрә, ике трактор арыш чәчә, ике машина кырга чәчү орлыгы ташый. Димәк, киләсе ел уңышының нигезе салынып ята дигән сүз. Бер трактор салам эттерә, бер трактор эскертләүдә эшли, бер трактор көтүлектәге терлекләргә су илтә, биш машина район үзәгенә — Әгерҗенә симертү совхозына сарыклар илтәләр һәм юл уңаенда кирпеч төяп кайталар. Фермада махсус билгеләнгән кешеләр сарык йоны алалар. Ике машина Баржыга сөт илтә, бер машина төзүчеләр бригадасына бирелә. Димәк, колхоз хужалыгының иң зур тармакларынан берсе булган терлекчелектә дә эш үз тәртибе белән бара. Алмалы фермасында 70 кә якын терлекче, этеп-төртеп кушканны көтмичә, йөз баштан артык сыер, бәрәннәре белән 1837 баш сарык, 115 бозау тәрбияләп үстерәләр. Колхозның үзәндә үскән төзүчеләр бригадасы Уразайда һәм Салагышта өр-яңа сыер абзарлары сала.

Болардан тыш, бәрәнгә базлары ремонтлау, борчак саламын ферма ихаталарына кайтару, ябык ыңдыр табакларында ашлык жылгәреп, элеваторга илтергә эзерләү, борчакның иң эре бөртеклесен махсус суырткычтан аертып, орлыкка салып кую эшләре башкарыла. Урман аланнарында 280 умарта бал жыйа, яшелчә бакчасында аерым звено эшли, балыкчылар бригадасы төнгә каршы Карамага ауга чыгарга дип жылымнарын рәтлән. Пилорама ягыннан гөрелте ишетелә торганда яңа төзелешләр өчен такта яралар.

Төнге яңгыр, димәк, бер генә өлкәне — кырда урып-жыюны гына туктаткан. Ләкин бу өлкәдә дә үлө тынлык түгел. Кырларда игеннен сәгать саен күпмегә кипшәргәннен тикшереп йөрүчеләр бар. Якын басудагы өч комбайнны Чапай күле буена — үзәк мастерскойга кайтарганнар да агрегатларга махсус жайланмалар куеп яталар: беренче команда бирелү белән көрәш мәйданына ташланырга эзер торсыннар!

Борчулы хыяллар

Тиздән Кама ГЭСы төзеләчәк. Бу — авылга гөрләп электр килә дигән сүз. Ләкин шул ГЭС колхозның дүрт мең гектар жирен су астында калдырачак. Председатель Исмәгыйлев күнел түрәннән килгән авыр

бер көрсенү белән миңа энә шул хәбәрне әйтте. Колхоз житәкчесенен авыр сулавы табиғый. Бу жирләр колхоз оешканнан бирле сөрелми ятканнар, әрәмәләр, агач тамырлары белән чуарланганга күрә әле-хәллә машиналарның аңа көчә житмәгән, инде колхозда куәтле машиналар да күбәйгән, кара туфраклы ул уйсулыкларны күкрәп иген уңа торган бәрәкәтле тугайларга әйләндерергә иде дә бит, ләкин алар хәзер убылып су астында калалар шул инде! Су дигәннән Кама ГЭСы Пушкин колхозына иген басуларынан тыш та гаять күп мәшәкәт тудыра: колхозның өченче бригадасы — бер йөз хужалыклы Рыс авылы тулысынча күчәргә, Салагышның да үзәннәрдәге йортлары тау башына менеп утырырга тиеш була. Шул сәбәпле, бүген Рыс авылы электрсыз яши, колхозчы ағайның бернигә күнелә үсми, таралып яткан хужалыгына ул кагылып та карамый. Бер сүз белән әйткәндә, ул чөмөданнырә өстөнә атланып утырган да пароходның китүен көтүчә юлчыны хәтерләтә. Ә пароход кузгалмый да кузгалмый! Күпме эшнә артта калдыра: күпме кешеләриңә ничәмә еллар кәефен кырып торган борчу ич бу. Без, энә шул хакта сөйләшә-сөйләшә, Кама яр буена урнашкан Алмалы фермасына килеп життек. Күнелнә авырттырып торган, хәл ителергә тиешле икенче проблема менә шушында килеп чыкты. Тырыш колхозчыларны жаныннан якын күрүчә Исмәгыйлев бозаулар караучы, сарыклар тәрбияләүчә, савымчы апаларны иң мактаулы урынга куярга тели.

Ләкин, үзара уртақ тел табу, жан ачып сөйләшә торгач, колхоз фермаларында эшләүчә апаларның хәле шактый ук драматик икәнә беленде.

Алыйк Фатыйма Хикмәтуллинаны. Аңа хәзер 46 яшь. Яшьлегенен иң дәртле, шашкан хислә чагынан — 16 яшеннән бирле — утыз ел буена ул сыер сава. Авыр сугыш еллары да, сугыштан соңгы кыен вакытлар да — бары да аның жилкәсендә. Фатыйма кияүгә чыкмаган, үз семьясын, үз куышын кора алмаган. Хәзер инде аның ала торган хезмәт хакы да житәрлек, киим дисә, күлмәкләре дә күп, ләкин аның киенеп-ясаып йөрергә вакыты каламы?..

Дәүләтшина Галиягә 48 яшь. Фермада эшләвенә 20 ел. Ул да кияүдә түгел, ул да үз семьясын кора алмаган. Аның да шулай ук киенеп-ясаып йөрергә вакыты калмый. Нигә шулай соң? Нигә аларның вакытлары калмый?

Бу — колхоз житәкчеләре күңелендә сакланган иң зур төен. Юк, ул төсине алар үзләре генә чишә дә алмыйлар. Бу — ил күләмендә хәл ителә торган проблема. Хикмәт нәрсәдә? Хикмәт шунда — фермаларда авыр эшләр машинага көйләнмәгән. Ә көйләр өчен авыл хужалыгының электрлаштырылган булуы шарт. Партия Үзәк Комитетының Март пленумы шуңа күрә дә терлекчелек мәсьәләсенә иң зур игътибарны юнәлтте. Чөнки бу — массовый күренеш. Быел язын миңа Мәскәүдә үткәрелгән бер кинәшмә вакытында авыл хужалыгы белән аеруча кызыксынучы күренекле чуваш язучысы Николай Ильбеков белән очрашырга туры килде. Ильбеков бер савымчы хатын турында сөйләде. Апаңың хезмәт хакы 170 сум, бер уйласаң, бу бит аз акча түгел, инженерлар оклады. Шулай да савымчы хатын үзен тулысынча бәхетле итеп сезми, өр-яңа 16 күлмәге шул көенчә сандыкта ята икән.

Димәк, Фатыйма Хикмәтуллинаның һәм аның кебек колхоз фермаларында эшләүчә тагын байтак апаларның һәм сеңелләребезнең хезмәте, рухи дөньясы, культура ихтыяжлары авыл хужалыгының турыдан-туры электрлашуы белән бәйләнгән. Менә шуңа күрә дә «Правда» газетасы авыл хужалыгын электрлаштыруның бүген көн тәртибендә торган иң зур һәм иң четерекле мәсьәлә икәнен күптән түгел генә игълан иткән махсус мәкаләсендә күтәрәп чыкты.

Пушкин колхозы житәкчеләре терлекчеләренң тормышын яхшырту өчен бүген нәрсәләр эшлиләр? Нәрсә эшләү аларның кулыннан килә? Монда ирешелгән иң сөөнечлө нәтижә — терлекченң эш стажын исәпкә алу. 5 елдан 10 елга кадәр эшләгән иптәш 12 көн түләүле ял ала. 20 ел эшләсә — 18 көн, 20 елдан югары якта 24 көн түләүле ял ала. 20 ел буена даими рәвештә фермада эшләгән иптәшнң эш хақы 10 процентка арта. Шунинчә өстәвенә, берьюлы ике урында: Уразайда һәм Салагыш авылларында типовой абзарлар салына. Монда инде, әлбәтте, авыр эшләрне машиналарга йөкләү күздә тотыла. Өр-яңа типтагы 5 мең центнер ашлык сыешлы амбар да колхозчыларның хезмәтен жинеләйтү максатыннан чыгып эшләнә. Амбарга кайткан ашлыкны транспортерлар кабул итеп, төйнсә ашлыкны шулай ук транспортерлар төяп озатачак. Болар инде кайчандыр буласы ерактагы хыял түгел, бу төзелешләрдә бүген эш кайнап тора. Бәлки, киләсе ел башына алар сафка да басарлар.

Пушкин колхозы кешеләренң күнелләрендә канатлы хыяллары бар. Аның беренчесе һәм иң мөһиме — авылның культурасын күтәрү. Идарә 40 ка якын газета-журнал алдыра. Авыл китапханәсендә дә шул чамга газета-журнал һәм алты мең ярым китап бар. Дүрт йөзгә якын колхозчы даими рәвештә китапханәгә йөри. Хезмәтне жинеләйтү, колхозчыларның буш вақытын күбәйтү энә шул вақытлы матбугатны һәм китапларны укып баручылар артсын өчен дә кирәк. Колхозда хәзер дистә ярым югары белемле кеше бар. Ләкин бу бик аз. Чөнки аларның күбесе — укытучылар, бары тик өчәве генә турыдан-туры колхоз производствосында эшләүчеләр. Махсус белеме булган режиссер, художник, балетмейстер, хормейстер, музыка укытучылары килсен иде! Менә нинди хыяллар белән яши колхозчы! 1964 елда композитор Мәсгут Латыпов өч ай буена (көнәнә хәтта унар сәгать исәбеннән) колхоз яшьләрен һәм укучы балаларны тынлы оркестрда уйнарга өйрәткән. Укытучылар пианино күнегүләре алганнар. Энә шул матур көннәрне авылда әле дә булса сагынып сөйлиләр. Сөйләү генә бер хәл — бәйрәм көннәрендә клубта колхозның үз оркестры яңгырый, колхоз радиоузлы авыл үзешчәннәренң концертын тапшыра.

Рәсем һәмәскәрләрен, жыр һәм балет һәмәскәрләрен өйрәтердәй сәхнә осталары булса! Спортны жайга салып жибәрердәй энтузиаст табылса — гөрләр иде колхоз яшьләренң тормышы!

Кама буйларының табигате соклангыч булуын айткан идек. Салагыштан жиде-сигез чакрымнар гына ары 90 гектар зурлыгындагы Юлбирде күле бар. Суы чиста — көзге кебек, азын Камадан балыгы тула. Күл әйләнәсендә — күнелләрне бер карауда рәхәтләндереп жибәрә торган карагайлы урманнар. Председатель Исмәгыйлевнң күл тирәсеннән узганда йөзләре үк нурлана.

— Их, салып куясы иде шушында колхозның үз санаториясен! Иркәнләп бер ял итсен, савыксын иде колхозчы! — ди ул.

Бу хыялның нигезе бар. Әйтик, бер генә колхоз түгел, берничә колхоз берләшеп салсыннар. Колхозара ял йорты булсын. Илне тук яшәтүче колхоз кешеләренң моңа тулы хақы бар бит.

Аннары. Бу якларда, Татарстанның һәр районындагы кебек үк, юллар бик начар. Чокыр-чакырлардан, казылмалардан чыга алмыйча колхоз шоферлары азапланып бетәләр. Салагыш белән Красный бор арасын — нибары 20 чакрымлык юлны — узу өчен кимендә ике сәгать вақыт кирәк. Шофер бу якларда еллар үтү белән картаймый, юллар үтү белән картая. Моңың да бер чарасын күрәсе иде бит, каһәр суккыры!

Иген басуларына чыккан чакта колхоз житәкчеләрен аеруча нык уйга калдыра торган бер күренеш бар. Ул да булса — табигать капризлары. Күршеләрдә быел борчак 3—4 центнердан артмады. Ә Пушкин колхозында һәр гектар 14 центнер ашлык бирде. 10 центнер өстә-

тәмә уныш каян килгән? Борчакның нәкъ суга сусаган чорында 300 гектарлы басу өстеннән яңгыр полосасы узды. Менә кайда ул 10 центнерның сере. Завод-фабрикаларда алган йөкләмәнең үтөлеше, яңгырга-мазарга бәйлә түгел, ә менә авыл тугайларында корылык дигән зәһәр чир уйга сала шул әле.

КПСС Үзәк Комитетының 1965 елгы Сентябрь пленумы, гәрчә ул промышленностьне үстерүгә багышланган булса да, колхоз авылы кешеләренә дә сөенеч алып килде. Партия Үзәк Комитетының беренче секретаре Леонид Ильич Брежнев, үзенчә речендә, күп еллар буена сыналган корылык күренешләрен гомумиләштерүдән чыгып, СССРда күп кенә өлкәләрдә сугару эшләре үткәргә кирәклеген әйтте. Кама ГЭСы төзелгәч, Салагыш һәм Уразай тирәсендә су күп булачак. Нигә әнә шул суны иген басуларына жикмәскә?! Моңың уңай нәтижә бирәчәге күз алдында: быел язын су күп булды, Пушкин колхозының Кама буендагы үзәннәрендә, су баскан урыннарда, лафетлар белән керә алмаслык булып, каерып унды бодай. Әнә су нинди можизалар тудыра. Су жиргә тереклек, кешеләргә сөенеч алып килә...

... Болын тугайларына кичке энгәр жәелә. Басу урталарындагы куак-әрәмәләр, ерактагы зәңгәр урманнар инде караеп, сөрөп ташланган басулар белән тоташа. Уразай артыннан, бер-берсен кисешеп, ике якты фара — арыш жире сөрүче тракторларның ут көлтәләре бөркелә. Һәм менә — аеруча тантаналы, аеруча күнелгә якын булып куе зәңгәр офык читенә баскыч-баскыч буровой утлары азыла. Жирнең тирәндә яткан серләрен эзләп, нефтьче дуслар, димәк, бу тирәләргә дә килеп житкәннәр.

Дөнья тын. Төнге авазлар ничектер тоныкланып, серле булып ишетеләләр. Әнә шул тын сәгәтләрдә авыл өйләренә килеп керсәң, кичке табыннар янында бүгенге эшләр турында, авылның иртәгесе көне турында, һәм тагын башка бик күп нәрсәләр турында әңгәмә ишетәсең. Авыл радиоузлы иртәгесе көннең нәрәтен тапшыра. Аннары өйләрдән-өйләргә, күнелләрдән-күнелләргә авыл үзешчәннәренең баян моңы күчеп йөри башлый...

РЕВОЛЮЦИЯГӘ КАДӘРГЕ МАТБУГАТ БИТЛӘРЕННӘН

ЧЫРА ЯКТЫСЫНДА...

Татарларда китап басу эше барлыкка килгәнче, язма китапларны кулдан күчереп ил эченә таратуны матур язучы осталары (каллиграфлар) башкарган. Заманында аларны хаттат дип атаганнар. Шундый хаттатлардан берсе Габделнасыр Сабитов¹ үзе күчәргән соңгы китабының азагында болай дип язган: «Моңың белән барлык күчәрмәш китабым ике йөз егерме өч жыл (том) улды. Егерме яшемдә китап күчәрмәгә башлаган идем, инде туксан биш яшемә ирештем, һәмишә күзлек кимәдем. Төннәрен чыра яктысында яздым. Хәзердә шәм дигән бер нәрсә дөньяга чыкты исә дә, берәр кич индирырлык шәм алмага акчам булмады. Инде картайдым, бәлки, моннан соң язмага көчем житмәз».

Бу юлларны укыгач, тирән картлык эченә чумган бер хәкимнен идәнгә түшәлгән киез өстендә, табәнәк өстәл янында, чыра яктысында каурык каләм белән язгып утырган сурәте күз алдына килеп баса...

Заманасы өчен ничаклы хәерле хезмәт! дисен.

¹ 1745 елда туган.

Госман Бакировка 70 яшь

Шушы елның 13 мартында өлкән язучыларыбызның берсе, татар балалар әдәбиятының танылган вәкиле Госман ага Бакировка 70 яшь тулды.

Госман ага 18 яшеннән үк укыту эшенә керешә. Менә инде ярты гасырдан артык ул яшь буынны тәрбияли.

Ләкин ул ике тапкыр бу мактаулы зинтан туктап торырга мәжбүр була. Госман ага Бакиров — ике бөтендөнья сугышы ветераны. Беренче бөтендөнья сугышында ул өч ел гомерен уздыра, э икенче бөтендөнья сугышы фронтларында Сталинградтан Берлинга кадәр сугышчан юл үтә.

Яшь буынны тәрбияләүдә Госман ага педагог, мәгариф эшчесе буларак кына түгел, үзенең әдәби иҗаты белән дә катнаша. Аның беренче әдәби әсәре моннан кырык еллар элек басылып чыга һәм шуннан соң ул дүрт йөздән артык әсәр яза. Аның соңгы елларда язылган әсәрләре «Минем укытучым» һәм «Пьесалар» исемле җыентыкларында басылып чыкты. Хәзер аның Татарстан китاپ нәшриятында «Утлы тегермән» исемле хикәясә аерым китап булып басылырга әзерләнгән.

Госман ага Бакировка иҗат эшендә дә, җәмәгать эшендә дә яшьләрчә активлык хас.

Озын гомер, яңадан-яңа иҗади уңышлар телибез сиңа, Госман ага!

Редакция.

Госман Бакиров

АВЫЛ ИРТӘСЕ

Очерк¹

I

Курса авылы янында — юл буенда гына чишмә ага. Элек-электән халык күңеленә кереп урнашкан чишмә ул. Юлаучылар анда туктап, бит-күзләрен юалар, атларын туарып, яшел үләнгә җибәрәләр дә үзләре чишмә буенда чиләк асып бәрәңге пешерәләр, чай кайнаталар.

Тирә-якта, ни өчендер, бу чишмәне «изге чишмә» дип йөртәләр. Шуңа күрә дә ял итеп алырга туктаган мөселман агай-энеләр чишмә суына ике-өч тиен бакыр акчалар ташлап китәләр. Ә авыл малайлары шуны гына көтөп торалар, юлаучылар китеп күздән югалуга, дәррәү кузгалып, акчаларны җыеп алалар.

Беренче дөнья сугышы елларында бу авыл тирәсеннән генә үткән тимер юл салынган, олы юл кинәт тынып калды. Изге чишмә буенда да ял итүчеләр сирәкләнде. Гражданныр сугышы елларында алар бөтенләй күрәнмәс булдылар. Тик Колчак бандаларының тул тавышлары акынлашкан көннәрдә генә бу юлдан хәрби обозлар үткәләп торды.

Колчак өерләре Курсага нилеп җитә алмады, туп гөрелтеләре көннән-көн ерак-

¹ Очеркта кайбер кешеләрнең исемнәре үзгәртеп алынды. Г. Б.

лашты, тора-бара бөтенләй тынып калды, аларны безнекеләр Себер якларына куа китте.

Кәз. Туп тавышлары тынып, тирә-юнь тынычланган көннәрнең берсендә, олы юл буйлап килгән атлы бер йөк күренде. Авылга якынлаша торгач, йөк дигәнәбез гади арба түренә сандык куеп, шуңа терәлеп утырган ирле-хатынлы ят кешеләр бүлүп чықты. Ир кешенең башында каранкүл бүрек, өстендә бәрхет якалы кара пальто иде. Яка читеннән күренеп торган кагазьдәй ак якасы бу вакыттагы авыл өчен бик та сәер күренеш иде. Янында утырган яшь хатын да шәһәрчә киенгән, башында соры эшләпә, аның астыннан чәм кара чәчләре күренеп тора, пальто якасына таргына, песи йонына охшашлы, мех тотылган. Юлчыларның мондый киёмнәре аларның шәһәр кешеләре икәнлеген күрсәтеп тора иде.

Тау итагендәге чишмә улагында бер төркем кызлар кер чайкый иде, атлылар якынлашканч, алар эштән тунтап калдылар. Кызлар, яулык чите белән йөzlәрен каплып төшөп, кунакларны күзәттеләр.

— Исәнмесез, чибәр кызлар! — диде бәрхет якалы абый, кызлар янына тунтап.

Кызлар оялып кына җавап бирделәр.

— Исәнме, абый, исәнмесез!

Шуннан соң алар, авыл кызларына хас булганча, бер-берсенә карашып, көлештеләр.

Ят кеше, кызларның салкын чишмә суында күгәрчен тәпидәй кызарган кулларына карап торды да:

— Мәктәбегез кай тирәдә, күгәрченкәйләрәм? — диде.

Кызлар, мондый жылы сүздән соң берәз кыюланып җавап бирергә керештеләр:

— И-и, карале, безнең мәктәпнең кайда икәннән белмәгән кеше дә бар икән, әнә. үр менгәч та, кызыл түбәле йорт.

— Анда беркем дә юк бит әле, абый! — диде берсе, шуңа өстәп.

«Беркем дә юк әле» дигән сүзгә ят кешенең бер дә исе китмәде, кызларга рәхмәт әйтеп, ямшикка кузгалырга ымлады.

Кызлар, жиран ат жигелгән гади авыл арбасы үр менгәнчә карап тордылар. Шунан соң берсе гаҗәпләнүен яшерә алмыйча, әйтә куйды:

— Әбәү, мөгаллимнәр микән әллә алар?

— Шәһәрдән укутучылар килә икән дип сөйләгәннәр иде бит, шулардыр инде!

Кызлар, шулай сөйләнә-сөйләнә, тагын кер чайкарга керештеләр. Ярты сәгатә вакыт үтте микән, әлегә ят кеше тагын кызлар янында басып тора иде. Ул яр читедә баскан килеш кенә:

— Чибәр кызлар, шушы чиләккә су алып кына бирсәгез лә!.. Чишмәгезнең суы бик тәмле диләр, чәй найнатып эчеп карыйк әле!

Ят кешенең шук теллеләге кызларны тагын да кыюландырып җибәрде, алар куанкы үз итеп, тартынмыйчарак сүзгә керештеләр:

— Нигә алдан хәбәр итмәдегез, абый, без самовар куеп торган булыр идек, — диде берсе, салкын чишмә суы тулган чиләкне сузып. — Нигә Закир абыйларга гына тунтамадыгыз?

— Синең Закир абыеңны кайдан белсен ул, тиле кыз, — диде икенчесе. — Аннан тагы, мөгаллим абыйлар мәктәп бүлмәсендә генә торалар бит!

Ят кеше аларның бәхәсләре беткәнне көтөп тормады, сулы чиләкне алды да, кызларга рәхмәт әйтеп, үргә менеп китте.

Кызыл түбәле мәктәп тирәсендә алты почмаккап салынган тагын берничә иске йорт, такта түбәле сарайлар, буш амбарлар тезелеп тора иде. Революциягә кадар мәдрәсә булып хезмәт иткән бу иске биналар, хәзер зур таш мәчет тирәсендә ташландык хәлдә утыралар. Сугыш алдыннан гына сипләп, түбәсе тимер белән капланган ялгыз йорт кына хәзер совет мәктәбе булып хезмәт итә башлады.

Арба түрендәге зур сандыкны ямшик белән бергәләп төшерделәр. Аны, мәктәп коридорында гына калдырып, ван-тояк нәрсәләргә мәктәп эченә күчәрделәр. Әле генә алып килгән салкын чишмә суы белән юындылар, юл тузанын ыктылар, озакламый, керосинка өстенә куелган чайник, класс бүлмәсен ямьеләндереп, пар берки башлады. Ике партаны янәшә куеп аш остәле әзерләнде, юл сумкасыннан төрле ашам-

лыклар чыгарылды, ерак юлда килеп ачыккан юлчылар бик тәмләп чәй эчәргә утырдылар.

— Авылның беренче чәе, яшь кызлар чумырып биргән салкын чишмә суыннан! — дип куйды шук телле укытучы.

2

Ничек туры килсә шулай утырып чәй эчәргә дә өлгермәделәр, авыл Советы председателе белән укытучы Зөфәр килеп керде.

— Менә каршы да ала алмадың, исәнмесез! — дип сөйләнә-сөйләнә, председатель мулын сузды.

— Нигә мәктәпкә тукталдыгыз? Без бит квартира да нарап нуйган идек, яратсагыз, — дип Зөфәр дә килеп күреште. Чәйнек артында кыюсыз гына утырган яшь хатын белән да күл бирничә генә исәнләштеләр. Шәһәрдән килгән яңа укытучы Гариф икесенә дә ярарлык итеп җавап бирергә дә өлгермәде, Зөфәр ат белән килүләрен әйтеп, җыенырга ашыктыра башлады. Шул арада председатель коридордагы сандыкка тотынып, Зөфәргә кычкырды:

— Әйдә, Зөфәр, кил бире, сандыкны арбага салыйк! Бер минут эчәндә шәһәр укытучыларының «Йорт җиһазлары» арбага төялөп тә бетте. Билгеләнгән квартира мәктәптән ерак түгел инән. Зур ишең алдында каралтылардан аерым салынган шактый зур авыл өе Гарифка да, Ләйләгә дә ошады. Ошамыймы соң? Сап-сары нарат бүрәнәләрдән эшләнгән, стеналарыннан әле тәмлә чәер исә аңкып тора. Хужа бу йортны сугыш елларында гына әмәлләгән, әле рәтләп үзә дә торырга өлгермәгән, күрәсәң.

Өй эчәндә бер буш кисмәк, коргаксып беткән гөбә һәм берничә буш ящитан башка нәрсә юк иде.

Тора башлагач, акрынлап тормыш та рәтләнә башлады. Буш ящитларның берсе кухня эстәленә айланды. Буш кисмәк азын-төлен урнаштырырга ярады. Май яза торган буш гөбенә хужа хатыны үзә алып чыгып китте, аның урынына, кайдандыр юнәтәп, бер-ике урындык кебек нәрсә кертәп куйды. Зөфәр кушуы буенча, бер балтачы килеп, аш өстәле, стенага бер-ике шүрлек ясап китте, хужа карт, «мандаласы юк!» дип мактый-мактый, бер иске агач нарават кертәп урнаштырды. Ләйлә үзенең урын-җирен шунда җыеп чөлтәрлә җәймәсен каплагач, хайран күңелле булды. Сандык эчәңә тутырылган китаплар шүрлеккә тезелде. Тәрәзә арасына карта каңдаланды, буш өй җыйнак һәм чиста бер бүлмәгә айланды. Шәһәрдән күчеп килгән яшь гаиләнең авыл тормышы аңа шулай башланды.

Укулар башлангычта иртәрәк иде әле. Курсларда укып йөрүче укытучылар да әле кайтып җитмәгән, укучылар да күренми, чөнки бу елларда җәй көне балаларның мәктәп тирәсендә бачка эшләре булмый иде. Өзә мәгариф бүлегендә Гарифны Курса мәктәбенең мөдире итеп билгеләделәр. Ләйлә, билгеле инде, рус теле укытучысы булып калды, авыл өчен ул да бик кирәк иде, өздә аларны бик хуп күрәп каршыладылар.

Рәсми яктан эшнә тәмамлагач, Гарифның беренче эше үзә белән эшләгән укытучылар белән танышу иде. Шул телән белән мәктәпкә җыелдылар. Зөфәр инде таныш иде. Ул мәктәпнең иске мөдире булып, башка укытучыларны җыюда булышты. Узган ел гына ачылган икенче баскыч мәктәптә алты укытучы эшләгән инән, алар да монда килде. Башлап сүзнә элекке мөдир Зөфәр кузгатып җиберде:

— Безнең авылның, — диде ул берәз елмзә төшөп, — үзәнә күрә кечкенә генә булса да тарихы бар, Гариф абый. Унтугызынчы гасыр башларында Курса авылыннан Габделнасыр Курсави исемле бер мәгърифәтче дөньяга чыккан. Ул Бохарада уңый һәм мәгърифәтчелек тарихында билгеле бер урын тотта. Караңгылык баскан патша Россиясендә шактый кыю адымнар ясый ул. Дини схоластиканы җимереп ташларга чакыра, кеше акылына азатлык тәләп итә, иске дини гадәتلәргә каршы көрәш лозунгысы күтәрә. Шуның өчен аны Бохара әмире үлем җазасына хөкәм иттерә. Ләкин бу бәладән ул качып котыла, үз эшен дәвам иттерә башлый. Ирек сөюче Курсави моннан йөз илле ел элек чума авыруыннан үләр.

Бу еллардан соң инде бик күп сулар акты, бик күп җиллар исте, ләкин алдынгы татар дөньясы аны хәзәр дә онытмый. Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң Курсавиниң мактаулы исеме тарих сәхифәләрендә тагын да гүзәлләп урын

алды. Ул Мәржани һәм Каюм Насырлар белән беррәттән толга алына башлады. Шундый авылдашын Курса халкы да горурланып искә ала.

— Шулаен шулай да, — диде Кәрим дигән укытучы, жиһан чачен югары сыпырып. — Ләкин безнең мәктәпләрнең бер дә рәте юк әле, Гариф дус. Узган ел икенче баскыч ачкан булдың, бары утызлап кына укучы булды. Югыйсә авыл зур, укучылар күбрәк та булырга мөмкин иде.

Зөфәр тынычландырырга тырышты.

— Беренче баскычта йөзләп бала укый, быел өмет зур, икенче баскычта да укучылар күбәер.

Парта арасына кереп утырган ике кыз, сүзгә катышмыйча, авызларын каплап утырдылар. Соңгарак калып килгән зәңгәр күзле, сипкелләрәк битле кыз да тып-тын гына парта арасына урнашты. Әлеге ике кыз, аңа күз төшереп алдылар да, колантан-коланка нәрсәдер пышылдап, елмаеп куйдылар.

— Ә, мена Зәйнәп та килеп җитте! — диде Зөфәр, аны яңа мәдир белән таныштырып. — Ул беренче баскычта укыта. Матур итеп җырлый да белә.

Бу сүзләргә ишеткәч, әлеге ике кыз тагын да ачыграк елмаештылар. Зәйнәп исә, кыю гына күз йөртеп чыкты да, Зөфәр сүзен бер дә ишетмәгән кебек яңа мәдир белән исәнләште һәм мамык шәлен җилкәсенә шудырып төшерде.

Зәйнәп — авыл ярлысы кызы. Әнисе авыл мулласында асрау кызга булышып, керләр уып көн итә иде. Зәйнәп сугыш елларында кызлар мәктәбендә укып йөрдә, мулла кызларынын бер дә калышмый укыды. Революциядән соң ачылган курсларда укып, белемен шактый күтәргә өлгерде. Шуның өстенә, башка кызларга караганда кыюрак булганга, тавышы бик шәптән булмаса да, курсларда өшәтирилгән кичләрдә чыгып җырларга да ярата иде ул. Шуңа күрә Зөфәрнең «Җырчы кыз» дип таныштыруы бөтенләй үк нигезсез түгел иде.

Кәрим дигәнбездә, күрше авылдан, мулла малае, әтисе күптән үлсә да, мулла малае исемен тагып йөри. Шулай булса да авыл халкы арасында динсезлегә белән «яман» аты чыгып, аны Урыс Кәрим дип та йөртәләр иде. Озын гына буйлы, сары чәчле бу егет, алла ни зур белемле булмаса да, өлкәнлегә һәм тыйнаклығы аркасында иптәшләре арасында авторитетлы иде. Шуның өстенә, бу авылда бердәнбер диярлек коммунист укытучы иде. Гариф та партиягә кеше булганга, аның белән авылда зур эшләр оештырып җиһәрергә өметләнде.

Кызлар шикелле тыныч утырган тагын бер Кәрим бар иде. Урыс Кәрим белән бутамас өчен аны Сежә Кәрим дип йөрттеләр. Ул да — Сежә авылыннан урта кул мулла малае. Мәдрәсәдә укып кына белем алган бу егет узган ел өлкәнрәк балаларга тарих, әдәбият укытты. Бөрвәкытта да кешегә авыр сүз әйтә алмый иде ул. Иптәшләре дә, балалар да бик яратты үзен. Соңыннан ул Ленин ордены белән бүләкләнде, ләкин яшьләй үлеп китте.

Мена шул укытучы тыныч кына тыңлап утырды да сүзгә катнашты:

— Безнең мәктәпкә киңәйтергә, үстерергә мөмкинлекләр бар, — диде ул, алдына гына карап. — Мәдрәсәдән бушап калган ничә бина буш ята... Аннары тагы беренче баскыч кызлар мәктәбен бергә кушарга мөмкин ич...

Сежә Кәрим сүзен бетерә алмады, хәзергә кадар тып-тын утырган әлеге кызларның берсе, авызын каплай төшеп кенә аның сүзен бүлдерде.

— Кирәкмәс, Кәрим абый, кызлар малайлар белән бергә гомергә дә утыра алмаслар! Шулай бит, Зәйтүнә? — диде, янәшә утырган иптәш кызына карап.

Зәйтүнә җавап бирмәде, матур, юка иреннәрен кысып, алдына карап тора бирде. Башкалар да бу мәсьәләгә артык әһәмият бирмәделәр, нигәдер авызларына йөзек ашгерәндәй тынып калдылар.

Сентябрь башларында авыл мәктәпләрендә укулар башланып китте. Курсада да укучылар җыелып бетте. Быел II баскычта укучылар саны артты, күрше авыллардан да килделәр. Алар өчен кибетче Ахун Шакирның ак еен тулай торакка әйләндерергә туры килде. Кыз балалар мулла өендә аерым укый башладылар. Зәйтүнә дә, Зәйнәп та шунда эшләде. Ләйла рус теле укытырга алынды. Узган елгы гадат буенча мулла хатыны дин сабагы укытмачы булып тилпенеп караган иде, барып чыкмады, ул вакытларда дин сабагы укыту халык иренә куелса да, укытучылар каршы килделәр, дәрәс вакытында мәктәпкә кереп йөрмәсен, теләгән кеше дәрестән соң остабикә

вендә укысын, диделәр. Карт-коры, авыл куштаннары тавыш күтәрделәр, бу эшта теп гаеп шәһәрдән килгән яңа укытучы белән Урыс Кәримдә, диделәр алар. Мәчет янына жыелып, бака туге да ясап карадылар, волкомга да барып җиттеләр, анда да, дин укыту ирекле эш, үзегез карагыз, теләсәгез мулланың тагын бер вендә үзегез дин мәктәбе ачыгыз да, шунда укыта бирегез, дип кайтардылар. Ләкин абыстай мәктәбенә рәтләп йөрүче булмады, тора-бара бу эш акрынлап бөтөнләй сүнде.

Кызлар аерым укысалар да, мәгаллимәләр башка укытучылар белән бергә иде. Кич-иртә дигәндәй, буш вакытларда мәктәптә жыелып утырулар, киңәшүләр бик еш була иде.

Беркөн шулай жыелып утырганда, Гариф, авыл халкы өчен концерт кебегрәк бернәрсә оештырып карамайкы, дип сүз кузгатты. Укытучылар арасында мондый кичәләр үткәрү бөтөнләй үк ят нәрсә түгел иде. Җайге курсларда спектакльләр дә куела, җыр-бию кичәләре дә үткәрелә башлаган иде инде. Ләкин бу хәл әле авыл түренә, халык арасына кереп китә алганы юк иде.

Октябрь бәйрәме якынлашып килә. Бу тарихи көнне, авыл халкы белән бергәләп, билгеләп үтәргә кирәк иде. Шуңа күрә Гарифның бу фикерен иптәшләре хуплап каршы алдылар. Туй сылтавы белән тун тектерү кебек, бу эш авыл халкы белән якынлашуга да бер адым булыр, диделәр алар. Әзерлек башланды. Гариф доклад ясарга булды, Зәйнәп, билгеле, үзенең Зиләйлүген җырлалчак, Зәйтүнә исә, тарсынып кына булса да, биергә ризалык бирде. Зөфәр гармоньда уйнамакчы булды. Урыс Кәрим «миннән бернәрсә дә чыкмый» дип читтә калды. Сафия дигән мәгаллимә укучы балалардан хор оештырмакчы булды.

Болар барысы да бик мөмкин иде кебек, ләкин кичәне кайда үткәрергә соң! Бу вакытта авылларда клуб дигәннечә нәрсә юккән дә, аның кирәклеген дә белмиләр иде әле. Ә менә кичә үткәргәндә аның кирәклеген бик сизелде. Класс бүлмәсенең бер почмагын бушатып, шуны сәхнәгә әйләндергәннәр иде. Бик уңайсыз булды. Кичәгә килгән яшьләр, парта өстенә өелеп, ватып-сындырып бетерделәр. Түшәмгә асқан керосин лампасы һава бозылудан сүнде. «Зал» дем караңгылыкта калды. Яшьләр, балачаганы таптап, ишен эзләргә керештеләр. Кичә барып чыкмады.

Шул көннән башлап, кичәләр үткәрү өчен иркенрәк йорт кирәклеген алга килеп басты.

— Мәдрәсәләрдән бушап калган биналарны бергә кушып клуб сыманрак бер нәрсә әмәлләсәң, ничек булыр икән? — диде Гариф. Аның бу фикерен Урыс Кәрим дә, Зәйнәп белән Зәйтүнә дә бик әйбәт таптылар. Бу вакытта авылда оештырылган партия ячейкасының уңлап члене бар иде инде. Байтак кына актив авыл яшьләре тупланган иде.

— Яшьләргә дә тартырбыз, үзегез дә булышырбыз, — диделәр укытучылар. — Әйдәгез, бер көнне өмә ясап ташлыйк.

Җир йөзән ап-ак кар каплаган иде. Салам түбәле табаннан өйләр тирәсендәгә кәен, усаklar да мамык киёмнәргә төрәнгәннәр. Миңләренә салам якиң карсаң өйләр сыек кына зәңгәр төтен бөркеп утыралар. Ара-тира сыерлар мөгәрәвен, тынгысыз этләр өрөп куюын искә алмаганда, авыл йомшак кар бөркәнеп йоклый иде. Бүген ял көне булганга, мәктәп тирәсендә бала-чага да күренми.

Күп та үтми, тимер көрәк, лом, балта-пычык тоткан яшьләр җыела башлады. Эш киёмнәре киенеп, укытучылар да килеп җитте. Кайдандыр зур бияләй табып килгән Гариф, һәркемнән элек килеп, мәдрәсә биналарын тирәли йөрөп чыккан иде. Ул:

— Я, иптәшләр, кайсын кая кушабыз? — дип егетләргә карады.

— Бусы бик иске, нигезе тузган, аны кузгатырга ярамый, менә бусын тарттырыйк! — диде кемдер.

— Дөрес, шулай эшлик!

— Өй алдын сүтеп, алгы стенасын кисәргә кирәк.

Ун минут та үтмәгәндер, мәктәп ишен алдында галәмәт кызу эш башланып китте. Әле генә тын торган авыл һавасы балта-пычык тавышы, «әйдә тагы, әйдә һуп!» дигән тавышлар белән гөр килде. Бу тавышны ишетеп урамга чыккан карт-коры, хатын-кыз мәктәп коймасы буенга җыелды.

— Мәдрәсә йортларын бергә кушалар!

— Яшьләр тиятр күрсәтергә җыеналар.

— Болар барысы да әлеге шәһәрдән килгән имансыз эшөдер инде?

— И-и ходаем!

Наушап калган томаналар күзе алдында, иске мәдрәсә стеналары сыкрып, дини схоластика оясы урыныннан күчә, аларның ай-ваена карамый, иске асыл җимерелә, яшьләр яңаны төзиләр, шуңа омтылалар.

Көнә буге жан-тиргә батып эшләү бушка китмәде, ике бина бергә кушылды, уртадагы стеналар кисеп алынды. Шактый иркен зал килеп чыкты. Ләкин эш күп иде әле, түрдәге бинаның идәннен күтәрәп, сәхнә кебек нәрсә эмәлләргә, мәдрәсә шәкертләре утырып дәрес укый торган табанәк көрсиләрне эскәмияләргә айландерергә, кушылган бинаның тәрәзәләрен томаларга кирәк иде. Киракләрнең очы-кыры юк, эшләгән саен эш чыгып кына тора. Ләкин бина күзгә күренеп клубка әйләнә бара.

Бер тиен акча чыгармый эшләнгән бу эш турында янәшә-тирәдәге авыллар да ишетте.

— Курса яшьләре клуб салганнар!

— Курса укытучылары театр куярга җыеналар, имеш!

— Китче, авылда кәмит уены була микәнни!

Бер көнне күрше авылдан ике укытучы килеп чыкты. Аның берсе гармончы Салих Вәлиев, икенчесе мандолинада чибәр генә уйный ала торган Заки иде. Кичәләр булганда, билгеле инде, алар һөнәрләрен кызганмаячаклар, ләкин Гариф үзе дә башына китермәгән эшләр килеп чыкты: декорация кебегрәк нәрсәләр дә эмәлләргә кирәк икән!

— Безгә киндер табарга кирәк, капчык булса да ярый.

Гариф шул мәсьәләне кузгаткач, Урыс Кәрим нигәдер тирән уйга чумды. Узган ел авыл кулагы Шакирның таш магазинна конфискация ясалганда, ул ярлылар комитеты белән бер комиссияда эшләгән иде. Бик күп товарлар алып, өзгә озатылган иде. Шул вакыйгадан соң Шакир кулакның ялчысы Урыс Кәрим алдында, бик мәгънәле итеп, шундый бер сүз ычкындырган иде.

— Шакир байның мөлкәте монның белән генә бетәрлек түгелдәр әле...

Кәрим шуны искә төшерде. Бер җай китереп бу турыда рәтләбәрән сорашырга булды.

— Балалар урнашкан өйнең асты дөм буш булмастыр, мегаен! — диде ул Кәримнең колагына.

— Мәнә сиңа кирәк булса!

Бу турыда Гарифка ирештергәч, ул да аптырап китте һәм, балалар ничек яшиләр икән, дигән булып, Урыс Кәрим белән тулай торакка кереп чыкты. Ләкин анда бер дә шикләнерлек урын, идән астына үтәрлек тишен тапмады.

— Шулай да идәнне куптарып карарга кирәк, бәлки, бөтенләй үк буш сүз түгелдер! — диде Гариф.

Икенче көнне Кәрим, балалар мәктәптә чакта тулай торакка сугылды. Балалар урын-җирләрен тәртипле тоталармы, янәсе.

Ул, өйгә керү белән ишкенә зыттан бикләп куйды да, миң буенда яткан балта белән идән тактасын каерырга кереште, кисәү таягы да эшкә җигелде. Бик озак маташты Кәрим, тирләп-пешеп бетте, өстен салып ташлады, тагын эшкә тотынды. Күп азаптан соң, ниһаять, идән тактасы купты, ләкин анда пилә чүбе катыш коры туфрантан башка бернәрсә дә күренмәде.

— Юк сүз икән, монда мал яшерерлек чоңыр булмас ахры! — диде Кәрим, маңгай тирләрен сөртеп. Шулай да, берәз хәл алгач, ул тагын туфранны актара башлады. Шулвакыт, кинәт кисәү таягы ниндидер каты бернәрсәгә бәрелде.

— Чү, нәрсә бу?! Тагын бер кат идән түгелме соң бу!

Туфранны читкә алып ташлагач, калын такта җәелгән тагын бер кат идән килеп чыкты!..

Идән астыннан табылган товар исәпкә алынды, исемлек төзелде.

3

Шакир кулакның яшерелгән маллары өзгә итеп тапшырылды, декорация өчөң бик әйбәт киндер дә җитәрлек кадәр клуб карамагына бирелде. Иске мәдрәсә тирәсендәге буш сарай сүтелеп, аннан кирәк кадәр такта да юнәтелде. Мәктәп эшеннән

бушаган арада унытучылар декорация ясарга керештеләр, моголлималар парда тектеләр. Бу эштә билгеле инде, урман кисүдән бушаган арада авыл яшьләре, комсомоллар да читтә калмады. Алар Гариф җитәкчеләгендә декорация өчен ишек-тәрәзаләр, суфлер оясы, встал, урындыклар ясадылар. Стенага Ленин портретын элп куйдылар. Барысы да булды кебек. Шуннан соң Гариф, коллективны җыеп, спонтанль кую мәсьәләсен кузгатты.

— «Беренче театр»ны куйыйк, чыннан да, бу безнең беренче театрыбыз бит! — диде ул.

Рольлар бүлү башланды. Иң башлап Хәмзә бай ролен Зөһәр алды. Ничен тә очлап чыгармын әле, диде ул. Хәмзә байның кызы Гафифәне Зәйтүнәгә тапшырдылар. Кияү булып Гариф үзе уйнап карамакчы булды.

Хәбибрахман роле Урыс Кәримгә калды.

— Мин каршы түгел-түгелен, әмма ләкин, — диде ул, — белеп торыгыз, урта бер җирдә, бер дә кирәкмәсәң, шаркылдап көлә торган гадәтем бар минем. Эшне харап итеп ташламыйм тагы!

— Әгәр сәхнәдә кирәкмәсәң көлеп җибәрсәң, кара аны, сөякләрәңне кесәңа тугырып җибәрербез! — диде Гариф.

Урыс Кәрим, шундый рәхимсез кушамат күтәрәп йөрсә дә, әллә кай җире белән шул бозау табигатьле Хәбибрахманга охшый иде. Аңа бу роль тапшырылгач, кайбер иптәшләре шуны сизгәннән кебек, эчтән генә көлемсерәп тә куйдылар.

Асрау кыз Биби булып уйнауны Зәйнәп үз өстенә алды.

— Билләһи мәнә, күрәп торыгыз, чын артистнадан бер дә ким уйнымам!

Репетиция башланды. Дәрестән соң унытучылар һәр көн буш сәхнәдә рольларен өйрәнделәр. Ләкин Хәмзә байның кибетчесе булырга кеше җитми әле. Репетиция барышында ишек катында кызыксынып карап утырган берәү:

— Мин менә бу карт булып уйный алып идем дә, халык яратмас, имансыз дип каргалар! Мәчеттән куарлар! — диде.

Кеше өйрәтәп йөрергә яратучан бу тынгысыз кеше декорацияләр әмәлләгәндә дә яшьләр арасында тыкшынып йөргән иде. Гариф шул вакытта ук аның мәдрәсә тәмамлап та, мулла була алмый калган, ниһаять, мәзин булып кына булса да «хезмәт» итәргә риза булган бер карт шәкерт инәнен белеп алган иде. Ияк очында кечкенә генә кара сакал йөрткән, мәһабәт фасонлы бу кешенә артист булып уйнарга теләге барлыгын ишеткәч, кайберәүләр:

— Намаз вакытында, син сәхнәгә кирәк булсаң, нишләребез, Нури абзый? — дип көлештеләр.

— Минме? Мин мәнарадан кирәгенчә кычынарам да мәчеткә кереп тә карамыйм, барыбер намазга йөрүче шәкертләр юк бит хәзер!

— Ә картлар?

— Картларга минем кирәгем дә шул надәр генә.

Мәдрәсәдә дәһри исемә чыккан Нуриның башка шәкертләргә дә хас булганча, бер начар гадәте бар, ул тел астына вак тәмәке салып кәефләнә иде. Шуны искә төшереп, Урыс Кәрим шаярып кына әйтә куйды:

— Нури абзый, син ни өчен азан әйткәндә «Аллаһе әһбәр!» дип әйтсә урында, «Аллаһе әһбәү!» дип изге сүзгә бозып кычмырасың? — диде.

Кызлар авызларын каплап көлештеләр, чөнки бу сорауның нигезен алар да аңлыйлар иде. Нури абзый, берәз елмаеп торды да:

— Авыз буш булмый, егетләр, үзегез беләсез инде! — дип куйды.

— Юк, син артист булырга ярамыйсың! Азаныңны әйтә бир, — диде Гариф.

Гарифның бу сүзләренә аның кәефе китте, төбәнәк каракүл бүреген «шап!» иттереп үч төбәнә сукты да, кызып-кызып сөйли башлады:

— Әллә мин шаярып әйтәмме? Мәдрәсәдә вакытта мин тунның тиснәре ягын

иiep камит күрсәткәндә, бөтен кеше шаһката торган иде, беләсегез килсә... Әллә сез мине мәчеткә үз воле белән йөри дип беләсезме? Бирегез миңа да эш, мәчеткә иртәгә үк ташлыйм, хәк сүз!

Нури абзыйның совет мәктәпләрендә укытырлык әзерләгә юк иде. Ләкин II баскыч мәктәп каршында балалар өчен яңа гына оештырылган мастерскойда балтачыкы тотарга өйрәтерлек осталыгы бар иде. Шуңа күрә дә, декорацияләр әмәллә-

гәндә, яшьләр арасында тыгылып йөрдә дә:

— Ярый, — диде Гариф, — без сиңа эш табарбыз, Нури абый, эш сәгәтләрендә безнең балаларны балта-чүкчә тотарга өйрәтәрсез!

— Була ул! — диде Нури абый куанып. — Иртәгә үк мин мәчет белән бәхилләшәм!

Атналар буе барган репетиция инде ялыктыра башлады. Спектакль булачагын ишеткән яшь-жилбазаклар да: «Кайчан театрыгыз була инде!» дип йөдәтеп бетерделәр.

Менә ул көн дә билгеле булды, авыл Советы ишегенә белдерү дә ябыштырылды. Кызыл, яшел буюлар белән бизәкләп эшләнгән мондый белдерү кәгазенә авылда бервакытта да булганы юк иде әле.

— Җомга көн кич мөгаллимнәр мәктәптә нәмит күрсәтәчәкләр икән!

— Җир йотар әле үзләрен!

Спектакль буласы көнне бала-чага, яшьләр мәктәп клубы тирәсенә бик иртә җыела башладылар. Ара-тирә кыюрак хатын-кызлар да күренгәләде. Култык астына төрлө төенчәкләр кыстырып, спектакльдә катнашучылар да килде. Көзгә, көмгә, көбәк кирәкле йорт җиһазлары да китерелде. Түземсезлек белән нәмит күтүчеләр генә түгел, спектакльгә оештыручылар үзләре дә гадәттән тыш зур эш алдында торган көбәк хис ителәр иде.

Бүген спектакль буласын күрше авыллар да белә иде. Аннан да яшьләр килеп җитте. Гариф, сәхнә пәрдәсен ачып, залга күз салган сәен, тамашачы күплегенә шатланасы урында, «ничек сыйдырырбыз» дип борчыла башлады.

Күрше авыл мәктәпләреннән гармончы Салих белән скрипкачы Саттар да, култык асларына музыка коралларын кыстырып, килеп җиттеләр.

Җыелган халыкның түземлеге бетте.

— Башлагыз инде! — дип кычкырдылар.

Инде көнгә караңгы төшкән иде. Мәчет картлары, каргана-каргана клуб анынан үтеп киттеләр. Авыл мулласы да мәхәллә халкы алдында сынатмаса тырышып, «Заманалар бозылды, алла хәерле кылсын!» дип сойлана-сойлана күздән югалды. Шул вакыт, инде пәрданә ачабыз, дигәндә генә, ишек төбенә җыелган халыкны этәртә икәгә аерып, бер намаз карты килеп керде. Дәрәс, аның башында чалмасы юк, естендә кыйммәтле соры постаудан камалы тун, башында көрән наракүл бүрек иде. Ул, кулындагы намаз тагын алгарак сузып, түргә атлады... Моңы күрәп тынып калган тамашачы колантан-коланка пышылдаштылар:

— Вафа абый килгән!

— Менә хәзер күрсәтер ул нәмитне!

— Нигә керткәннәр инде аны!

Бу кунакның түргә таба атлавын пәрдә читеннән күрәп торган Гариф, теше сызлаган кешедәй, чыраен сытты. Шул арада көрәк саналлы карт, алгы рәткә чыгып, утырырга урын эзли башлады. Ике-өч сәгәт алдан килеп урын алган бер малай: «Утыр, бабай!» дип аңа урын бирде, үзе картның аяк очына идәнгә тезләне. Карт, җайланып утырды да, чукмар башлы намаз тагын ике тез арасына кыстырып, тыныч кына пәрдә ачылганын көтә башлады.

«Менә хәзер бу карт буран күтәрә инде!» дип көтеп менә торган Гариф, борчылып, иптәшләренә карады.

— Бу ни хәл, нинди карт ул?!

Урыс Кәримнең аңлатуына караганда, бу карт шактый кызыклы тип булып чыкты.

— Мулла да түгел, суфи карт та түгел, русча гәзит-журналлар алдыра ул!

Гариф, тынычлангач, пәрданә ачмыйча гына, сәхнә алдына килеп басты.

— Гаеп итмәсәгез, менә хәзер спектакль нуеп карамакчы булабыз, — диде ул. — Шауламый гына тыңлап торыгыз!.. Башта музыка булып.

Менә пәрдә ачылды. Сәхнәдә өстәл тирәсенә тезелеп утырган бер төркем укучылар шаулатып гармон, скрипка һәм мандолина уйный башладылар. Зал тынып калды. Моңлы татар көенә оеп утырган чал саналлы картның йөзүдә тирән шатлык балкыды, ул көчле музыкадан алган тәэсирән югалтмас өчен, башын да кузгатмады,

күршелеренә дә карамады. Залда утырган яшьләр, хатын-кызлар, музыка моңын авызлары белән аулаган кебек, йотлыгып тыңладылар. Музыка тавышы, гомер буге коръан кеен генә сеңдереп килгән карт стенага бәрелеп, көчле шаулады, ул клуб эченә генә сыеша алмады, урамнарны яңгыратты.

Бу күренеш, чыннан да, гасырлар буге йонлап яткан караңгы бер авылның уяну билгесе, Беек Октябрь кабызган азатлык чаткысы иде!

Музыка тынды, ләкин халык кул чаба белмәде, тик колактан-колакка әйтелгән мактау сүзләре генә ишетелеп торды.

— Әйтерәләр бит, әй!

— Нинди оста уйныйлар!

— Укытучылар гына булса да, өйрәнгәннәр бит!

Шул вакыт кинат сәхнә турысындагы тәрәзәгә кирпеч кисәге килеп бәрелде, тәрәзә пыяласы чәлпәрәмә килеп идәнгә коелды, бәхеткә каршы бер кешегә дә зарар китерә алмады. Залдагы халык ду кубып: «Ах, кабахәтләр!» дип ухылдап куйды, ләкин кем дә урыныннан кузгалмады. Ишек тирәсендә басып торган бер төркем яшьләр ишектән йөгәрешеп чыгып киттеләр. Урамда кычкырып сүгенгән тавышлар ишетелсә дә, кемне дә тотып китерүче булмады.

Зал тынычланды. Укытучылар сәхнә тәрәзәсен томалап, пәрде күтәрергә әзерләнделәр. Гариф күрше авылдан килгән укытучыларның берсен, клуб тирәсендә әйләнгәләп торырга кушып, урамга чыгарып җибәрде. Спектакль башланды. Тамашачылар беренче тапкыр театр күрү, чинтән тыш гаҗәпләнделәр, аптырау катыш кызыксынып карадылар.

— Карале, нәһәй өйдәгечә кыланалар!

— Карале, бу безнең Зофар түгелме соң!

Сәхнәдә естәл астындагы Хәбибрахманны хатыны эзләгәндә, алдагы рәттә утырган бер малай:

— Әнә, әнә, естәл астында! — дип кычкырып җибәрде. Хәбибрахман ролен уйнаучы Каримгә шул җиткә калды, ул үз-үзен тоткы алмый, эчкә катып көләргә тотынды, ләкин шунда ук «акчам төшкән иде!» дип, ролен ялгап китә алды.

Залдагы халык пәрде төшичәк тә кузгалмый көлешеп утырды. Вафа карт елмаеп, бер уңга, бер сулга карап алды да, намаз таягын рәтләп:

— Ах, заманалар, заманалар, мәнә бит яшьләр ничек алар! — диде дә урыныннан кузгалды.

Гариф пәрде алдына чыгып:

— Җәмәгать, кузгалмагыз, хәзер концерт башлана! — дигәч, карт тагы киредән урынына утырды. Хатын-кызлар да гаҗәпләнеп, үзара колактан-колакка сөйләшеп алдылар.

— Парәмәч, анысы нәрсә икән тагы!

— Тукта инде, анысын да күрүп китик!

Сәхнәгә Зәйтүнә килеп басты. Аның өстендә аклы ситсы күлмәк, башында ефәк яулык иде. Ул, гармонга кушылып, «Зиләйлүк»не җырлады. Тартынып кына җырласа да, әйбәт чыкты. Аның артыннан Саттар скрипкада уйнады.

Саттар, ул вакыттагы тел белән әйткәндә, мужик малай. Сугыш алдыннан гына мәдрәсә тамамлаган һәм, нәрсәгәдер алданып, (усал теллеләр, мулла кызына өйләнү теләге белән, диләр) бер авылда мулла булып та өлгәргән иде. Ләкин Беек Октябрь җиле аны бу карга оясыннан очыртып ташлады. Үзенең сөйләвенә караганда, аның муллалыкны ташлавы да бик кызык, бик «тантаналы» килеп чыккан! Картлар җомга намазына җыйнагач, Саттар имам булып алга баса. Каршында михрап тәрәзәсә ачык була. Шул вакыт мулла «Аллаһе акбар!» дип картларны сәҗдәгә яткыза да, үзе шыпырт кына ачык тәрәзәдән сыза. Картлар сәҗдәдән торырга «команда» көтәләр. Озак көтәләр алар. Шуннан, шикләнеп, берсә башын күтәрүп караса, мулла юк!..

— Җәмәгать, торыгыз, мулла качкан! — ди ул. Намаз әһле бик дулкынлана, нишләмәк кирәк! Бу вакыт, чалмасын ташлап тайган Саттар инде күздән үк югалган була. Мәнә шуннан соң укытучы булып китә...

— Саттардан соң җырчы Зәйнап күтәрелде.

— Күр әле, Зәйнап чыкты, әй!

— Мена ул җырлый инде, ичмасам!

— Аулан өйләрдә җырлаганын ишеткәнем бар минем!

Халык тын да алмый, аның җырын тыңлап утырды. Җыр беткәч тә, әле залда пышын-пышын сөйләшүләр давам итте.

— Тагын җырласын иде, әй!

— Әйдә җырласын!

Зәйнәп тагын чыкты, бу юлы ул «Салиын чишмә» көен башкарды.

— Ай, рахмәт сиңа, Зәйнәп!

Шуннан соң Гариф, сәхнә алдына чыгып, тамаша бетүен хәбәр итте:

— Концертыбыз тамам, иптәшләр, хушыгыз!

Бу беренче ничә, әзерлегә ягыннан бик түбән булса да, халык күңелендә онытылмаслык тирән эз калдырды.

Шушы көннән башлап клубта, ул вакыттагыча әйтсәң, халык йортында кичәләр, спектакльләр бик еш үткәрелә башлады. Кичәләргә йөрүчеләр дә күбәйде, хатын-кызлар саны да артты.

4

Мәдрәсә җиршесендә генә шау алмагачларга күмелеп утырган чардаклы матур гына бер йорт бар. Ул авылның салам түбәле карсаң өйләреннән бик нын аерылып тора. Шулай да ул гомерләр үтү белән инде карасу төскә кергән, почмакларында яшел агач гөмбәләре дә күренгәли, тәрәзә пыялалары да яшелле-заңгәр таплар белән капланган. Кыскасы, бөтен күренешне белән ул йорт «һай гомерләр үтте!» дигән кебек боегып утыра. Шулай да кичләрен чардак тәрәзәсендә төн уртасына кадәр керосин лампасы уты сүнми.

Бу йорт — әлеге Вафа картныкы инде. Ул таза тормышлы, тырыш крестьян, аты-туны бар. Игене дә мул, мал-туары да җитәрлек. Шуның өстена, әллә ничә баш умартасы да бар. Ул җәй буге урманда шул умарталары белән мәшгуль.

Курса картларының сөйләвенә караганда, Вафа абзый төп бу авылныкы түгел, кайдандыр балалыкка алып үстөрелгән һәм бу авылда төпләнеп калган. Ләкин ул үзенең көнкүрешне, дөньяга карашы белән гади авыл крестьяннарыннан бик нын аерылып тора, русча, татарча газеталар ала, балаларын мәдрәсә почмагында саргайтып тотмый, башлангыч белем алу белән, аларны кайдадыр русча укытырга тырыша. Ул карчыгы белән тигез гомер итә, ләкин ир балалары гомерле булмыйлар, кайсы өйләнәп, кайсы өйләнергә дә өлгерми, үпкә авыруыннан үлеп бетәләр. Тик иң өлкәне һәм бердәнбер кызы гына гомерле булып чыга, ул үзенең чибәрлеген белән бөтен тирә-юньдә даилыклы була. Мәдрәсә шәкертләренәгә авыз суын юрткан бу сылу кыз ана шул чөлтер пәрдә тоткан чардакта яши. Нигәдәр башка авыл кызлары белән аралашмый, ялгыз үсә. Авыл егетләре исә аның зифалыгын мактап җырлаудан узмыйлар, аны үзләренә тиң саный алмыйлар. Мәдрәсә шәкертләренә килгәндә, бу оҗмах кошына сәлам-хат язмаганы булды микән? Чындырмы, әкияттерме, шәкертләр арасында таралган сүзләргә караганда, Вафа картның намаз башмагы ике арада сәлам хаты ташып кына тузган имеш! Кыз, аларның кайсына ярым шаярып кына җавап бирә, күбесе җавапсыз кала. Шуңа күрә мәдрәсәдә бу турыда шундый бер җыр да таралган иде.

Чөлтер-чөлтер чын чәйнеккә

Чәй саладыр Мәликә.

Йөз шәкерткә бер Мәликә,

Хатлар ява кич-иртә.

Өзлексез хатлар яудыручылар арасында Мәликәгә чын-чынлап мәхәббәт тотып йөрүче әлеге Нури абзый да булган, ләкин алар бервакытта да очраша алмаганнар, шулай мәхәббәт утында янып йөргәннәр, имеш!

Шулай бер көнне, һич көтмәгәндә, бөтен шәкертләр дөньясын таңга калдырып, Мәликәне кияүгә бирәләр! Авыл егетенә да, мулла малаена да түгел, шәһәр кешесенә, бер байда принцзчик булып эшләүче егетнә бирәләр.

Мәликәнәң шәһәр егетенә кияүгә чыгуы бигрәк тә Нури шәкерткә авыр тәэсир

итә, ул ашаудан яза, мәдрәсәне ташлап китә, мулла була алмый, карга гына булып кала. Ары-бире сугылып тик йори, бөтен дөньядан ваз кичә.

Шулай айлар, еллар үтә, Мәликә шәһәрдә дүрт-биш ел торырга да өлгерми, нияү үлеп китә, яшә, чибәр хатын, өч-дүрт яшьлек кыз баласын ияртеп, тагын авылга кайтып керә. Мәликәнең бердәнбер куанычы шул кыз бала була. Ул беренче империалистик сугыш алдыннан гына ачылган кызлар мәктәбендә белем ала, Бөек Октябрыны каршылаганда, ул инде житкән кыз була һәм, Совет мәктәбе ачылган көннән башлап, авылда укытучы булып эшли башлый.

Сәхнәгә чыгып Зиләйлүк көенә җырлаучы кыз әнә шул Зәйтүнә иде инде, шуңа күрә Вафа карт аны аеруча кызыксынып тыңлады.

...Октябрь кояшы кайчандыр канаты каерылган кошларга да бәхет ишеген ачты. Нури абый белән Мәликә апа, соңгарып булса да, бергә кушылып гомер иттеләр.

...Көннәрдән бер көнне мәктәптән кайтышлы әнә шул Вафа карт очрап, Гарифны өенә алып керде.

— Әйдә, энем, миңа кереп чыгык әле, әйтсә сүзләрем бар сиңа... Сөйләшеп утырыбыз, — диде ул.

Гариф, бик үк теләмәсә дә, картның кәефен җибәрәсе килмәде, аңа иярәп, мәктәп чатына борылды.

Алмагачлар инде яфракларын койганнар, рәшәткә буйлап утыртылган гөлләренәң дә инде коры сабаклары гына моңаеп утыра. Әйе, көз җитте. Гариф бу авылда инде өченче көзгә, өченче кышны каршылый иде.

Алар сап-сары итеп юылган тар баскычтан югары күтәрелделәр. Уңда әлегә чардак ишеге күренеп калды. Ул хәзер бөтенләй буш иде инде, тик пыяла ишек аркасы күренеп торган шкафта матурлап тезелгән форфор савыт-сабалар гына күзгә чалынды. Түрдә картның мунак өе. Ишентән керүгә, стенадагы зур сагаты күзгә ташланды. Озын гомерле бу иске сагаты, хәзерге дөньяның шау-шуына һич тә исе китмичә, ашыкмыйча гына йөрәп тора. Түр сәккәгә киеш җәелгән, бер якта яшел сандык өстенә меңдәрләр өелгән, тәрәзә яңагына нагылган чөйгә нарчыкның тәбихи эленгән, шуңа капма-каршы төс биреп, бер читтә көндәлек календарь һәм китаплар шүрлөгә урнаштырылган, анда русча, гарәпчә, татарча китаплар тезелгән иде.

— Әйдә утыр, энем. Сөйләшкән әле!

Карт, мунакка урын күрсәтеп почмак яңа узды һәм, стенага эленгән боҗраны тартты. Түбән катта кыңгырау шылтырауга, карт, ниндидер бер трубага авызын куеп:

— Әйдә, нарчык, кәеңне әзерлә! — диде. Аның фарманы пароход капитанының югарыгы күпереннән, аска — машина бүлегенә биргән командасын хәтерләтте.

— Сезнең монда эшләр бөтенләй шәһәрчә куелган икән! — дип куйды Гариф гаҗәпләнеп.

— Кая инде ул безгә шәһәрне куып җитәргә... уңайлык өчен эмәлләдем инде шунда! — диде карт.

Алдан әзерләнеп торганнар, күрәсәң: ике-өч минут үтүгә, аскы каттагы кухнядан, идән ишеге аркасы, чөйнек белән чөй, таликкә белән кайнар коймак һәм бер савыт бал күтәрелде.

— Әйдә, энем, ашап кына эч әле!

Чөй янында күп сүз сөйләнде, карт бик күп нәрсәләр белән кызыксына икән.

— Мәнә син, энем, күп укыган кеше инде, — диде карт. — Киләчәктә кешеләр ничек яшәр бу дөньядә?

— Һәммә кеше тигез булып, рәхәт яшәр!

— Анысын беләм мин, күп ишеттем, гәзит тә укып барам... Ә мәнә фән-техника?

Гариф һич тә мондый сорау бирелер дип көтмәгән иде. Ул берәз уйланып торды да:

— Һәммәсен дә машина эшләр, кул белән эшләп азап чигүләр бетәр! — диде.

— Анысын да беләм, — диде карт. — Әйтик уракны алык. Бик авыр бит, җиргә кадар бөгелеп кул белән уру, җир тирмау, а алпавыт җирләрендә урак машинасы эшли башлаган иде. Үзем күрдәм.

«Картны мәнә нәрсә кызыксындыра икән» дип уйлап куйды Гариф.

— Дәрәс, алпавыт җирләрендә ашлыкны машиналар ура башлаган иде. Хәзәр алар юк бит инде, алпавытлар дим, хәзәр җирләре дә безгә калды, димәк машиналары да безнеке инде. Аннан соң тагы бу алпавыт машиналары гына безне канатландырмаз, үзе урып, үзе сугып, ашлыгын капчыкларга тутырып бирә торган машиналар эшләр, Вафа абзый!

Карт чал сакалын сыпырып куйды.

— Мәңә шул заманны күрәсе иде!

— Аннан соң тагы безнең атларга да әллә ни зур эш калмас, җирләренә трактор дигән машиналар серер.

— Анысы инде, энем, безнең крестьян халкы атсыз көн итә алмас, әйтик, абзардан тирәс чыгарырга, урманнан утын ташырга кирәк булса, күтәрәп ташырсыңмыни?!

— Аларын да машина эшләр!

— Ай-һай, энем, бик матур сөйләсез дә, без ул көннәргә күрә алырбыз микән соң?!

— Күрербез, Вафа абзый, күрербез.

Картның техника белән бик кызыксынуын белгәч, Гариф якын киләчәктә авыл-шәһәр арасында телефоннар эшләячәкән, хәтта һәр йортта радио дигән нәрсә булачагын сөйләп бирде.

— Мәңә безнең якташыбыз Ленинны бөтен дөнья белә. Ул — бик зур кеше. Ләкин аны күрүп, аның сүзләрен ишетү һәркемгә дә насыйп түгел, бигрәк та мәңә безнең авыл шикелле башкаладан ерак почмакларда. Ә мәңә якын киләчәктә Ленинның сөйләвен тыңлап утырырга мөмкин булыр!

— Өйдә утырып дисеңме?

Карт гаҗәпләнүдән башын селкеп куйды һәм, китап шүрлегеннән Ф. Әмирганиның «Фәтхулла хәзрәт» исемле китабын тартып чыгарды.

— Мәңә бу китапны укуыңның бардыр, анда да шундый сихерле көзгә турында сөйләнә, алайса ул көннәр килеп җитә?

— Әйе, тиздән ул көннәр килеп җитәчәк!

Карт бу күңелле сөйләшәп утырудан бик канәгать булып калды...

* * *

Авыр көрәш еллары артта калды. Ярты гасырга якин гомер үтәп китте. Ул көннәрдә хыял булып нына күз алдына килгән янты тормыш хәзәр чынбарлыкта әйләнде. Беек Октябрь кояшы яктылыгында шәһәрләр генә түгел, гасырлар буге караңгылыкта азап чиккән авыллар да уяңды, яңа кешеләр туды, яңа тормыш башланды.

Хәзәр Курса да танымаслык хәлгә килде. Ул, күрше-тирәдәге биш-алты авылны берләштереп, Арча районындагы алдынгы коллектив хужалыкта әйләнде. Хәзәр техника белән җиһазландырылган сөтчелек, сарык һәм дуңгыз асраучылык фермаларындагы меңләгән терлекләр дәүләтебезгә мул продукция җитештереп торалар. Патша Россиясә вазытында уйларга да мөмкин булмаган бай техника хәзәр Курса хужалыгына нык кереп урнашты, колхоз кырларында 22 трактор, 11 комбайн һәм башка төрләр бик күп авыл хужалыгы машиналары гөрләп эшли, 14 йөк машинасы көнтөн шәһәр һәм район араларында йөрәп төрә, болардан башка күпме мотоцикллар, күпме велосипедлар!

Авыл өстендә электр утлары балкый, берничә урында электр көчәнә корылган тегермән, пилорама һәм сушилгалар эшли, ашлык амбарлары анында орлык тазарткыч машиналар, орлык төягечләр гөрләп төрә.

Берләшкән колхозда башлангыч һәм сигезьеллык мәктәпләрдә өч йөздән артык бала укый. Аларны егермегә якин укытучы уқыта.

Авылда һәр йортка радио кертелгән, аның өстенә, бик күпләрдә радиосалгычлар, хәтта телевизорлар да куелган.

Курса мәктәбеннән күтәрелгән 70 нә якин укытучы хәзәр район һәм шәһәр мәктәпләрендә мактаулы хезмәт алып баралар.

Әйе, Вафа картның матур хыяллары инде тулысы белән тормышка ашты...

Партиябез съездына

АКТАНЫШ АШЛЫГЫ

Һәр узылган елга күз Һәртеп чыгу, башкарылган эшсезгә йомгак ясау, файдаланылмаган мөмкинлекләргә күрсәтү, көчләребезне барлау гүзәл традициягә эйләнде. Авыл хужалыгыбызда узган ел нәрсәләре белән истәлекле булды соң? 1965 ел авыр да, куанычлы да булды. Авыр, чөнки табигать шартлары иген игү өчен бик уңайсыз килде. Иң куанычлысы шунда: КПСС Үзәк Комитетының март Пленумы карарлары нигезендә артталыкны бетерү һәм авыл хужалыгының барлык тармакларын да кызу үстерү өчен зур чаралар тормышка ашырылды. Халык иҗаты чышмәсенә киң юл ачылды.

Партиябезнең XXIII съезды чакырылу турындагы карар бөтен ил буйлап тагын бер куанычлы хәбәр булып таралды.

1965 ел авыл хезмәт ияләре өчен истәлекле. Татарстан республикасы игенчеләре, бөтен авырлыкларны җиңеп, кырлардан мул уңыш — һәр гектардан 10,3 центнер бөртек үстереп алдылар, дәүләткә 53,3 миллион пот ашык тапшырып, ил алдындагы изге бурычларын намус белән үтәделәр. Терлекчелек продукциясә житештерү күп артты, аны дәүләткә тапшыру заданиеләре срогыннан элек арттырып үтәлде. Республикабызның авыл хезмәт ияләре бишьеллыкның беренче елына якты йөз белән аяк бастылар. Авылда кешеләрнең тормыш дәрәжәсә күтәрелде, колхозчылар хезмәтенә түләү яхшырды.

Иген кырларында, фермаларда ару-талуны белмәс кыюлар, батырлар үстә. Йөзләгән алдыңгылар мактаулы исемнәргә лаек булды. ТАССР Верховный Советы Президиумы, КПСС өлкә комитеты һәм ТАССР Министрлар Советының Почет грамоталары, хөкүмәтебез тарафыннан орденнар һәм медальләр белән бүләкләнде, аларның казанышлары Бөтенсоюз Халык Хужалыгы казанышлары күргәзмәсендә күрсәтелде. Октябрь районының «Дрижба» колхозы председателе Шәриф иптәш Хафизовка Социалистик Хезмәт Герое исеми бирелде.

Әйе, авыл 1965 елны матур уңышлар белән төгәлләде. Безнең хезмәт җимешләребез партия съездына бүләк булды. Партия күрсәтмәләрен тормышка ашыру өчен барган киеренке көрәш белән узган 1965 елның бер истәлегә итеп, «Актаныш ашлыгы» дигән язманы урнаштырабыз.

Их, матур да соң бу яқлар. Бормаланып-бормаланып ага торган Агыйдел. Киң болыннар, бөдрә әрәмәләр. Балыкы күлләр. Күз күреме җитмәслек иген кырлары. Бакчаларда алмалары кызарып пешә. Кукуруз, шикәр чөгәндере һәм бәрәңге дә әйбөт уңа бу яқларда. Әнә шундый ул Актаныш районы. Ләкин иң күркәмә —

кешеләре. Агыйделгә қолач салып, яштан үк хезмәт сөеп үскән гади һәм мөлаем кешеләре. Кырларда мул иген үстерүчеләр дә, бакчаларны чәчәк аттыручылар да шулар бит.

1965 елда Актаныш игенчеләре үзләренң кем булуларын тагын бер тапкыр күрсәттеләр. Алар, кин кырларда тырышып

эшләр, республика күләмендә иң югары уңышны үстәрделәр. Һәм, социалистик ярышта алга чыгып, КПСС өлкә комитетының һәм ТАССР Министрлар Советының күчмә Кызыл Байрагын яулап алдылар. Һәр гектардан 14,8 центнер ашык! Кыйммәтле азык культурасы бодайдан 16 шар центнер уңыш жыеп алынды. Район хужалыклары Ватан амбарларына 490 780 центнер, шул исәптән, планнан тыш 80 780 центнер яхшы сыйфатлы ашык озаттылар.

Әйдә, ил табынын Актаныш күмәче бизасен!

КПСС Үзәк Комитетының март Пленумы карарлары район хезмәт ияләренен байрагы, маягы булды. Пленум ижади эшләү, инициатива, хужалыкны акыл белән алып бару өчен бик яхшы жирлек тудырды. Аннары районның яңадан торгызылуы да үзен бер ел эчендә үк уңай яктан сиздерде. Әле кайчан ғына кешеләр кечкенә генә йомыш белән дә Минзәләгә, идарә үзәгенә юл тоталар иде. Кайберәүләргә йөз илле километр барырга, йөз илле километр кайтырга кирәк. Кышкы юлда никадәр газап бу. Кайвакыт тракторга зур ғына чана тагып, анда жылынып бару өчен тимер миң көйләп, юлга чыгып китәләр иде. Баралар, баралар, икенче тәүлектә Минзәләгә барып керәләр. Идарә һәм колхоз-совхоз житәкчеләренә дә шулай нитегергә, хәтсез кадерле вакытларын тәғәрмәч өстендә яки чанада эрәмгә уздырырга туры килде. Зур территорияләрдә производство идарәләре төзүнең мәғнәсез булуын вакыт бик ачык раслады. Районның яңадан торгызылуы, әлбәттә, кешеләрен сөендерде. Партия, совет оешмалары житәкчеләре, авыл хужалыгы белгечләре дә хужалыкларда конкрет оештыру эше белән шөғилләнәргә, алдыңгы тәҗрибәне таратырга, гәмәлдә тормышка ашырырга чикләнмәгән мөмкинлек алдылар.

Актанышта жир яхшы, диләр. Әйе, аның күпчелек хужалыкларында жирләр уңдырышлы, кара туфраклы. Ләкин уңышның сәре анда ғына түгел. Ул, беренче нәүбәттә, үзенә туган ягын яратучы, гади һәм олы жанлы, эш дигәндә теләсә нинди кыенлыкларны жиңәргә әзер торучы алтын куллы кешеләрендә. Әйе, кеше үз көчен салмаса, бик әйбәт туфракта да чүп үсүе мөмкин. Актаныш районы игенчеләре узган ел кырларда мул уңыш алу өчен көчләрен кызганмадылар. Дәрәс, алар башка елларныда кул кушырып утырма-

дылар. Ә 1965 ел ашлыгы өчен көрәш бик нык аерылып тора. Игенче кырга осталыгын арттырып чыкты, жир белән, агротехника белән тагын да якынарак дуслашты, аңа хөрмәтән арттырды. Жирне көздән тирәйрәк сөрдәләр, язын бөтен шартын китереп кат-кат эшкәрттеләр, органик һәм минераль ашламалар белән мул сыйладылар, орлыкны бөртөкләп сайлагандай сайладылар, чөчүне, нигездә, тар рәтле ысул белән һәм шакмаклап кына уздырдылар.

Әйе, 1965 ел Актаныш игенчесе өчен зур сынау елы булды. Яз соңарып, ялындырып килде. Тракторчылар, чөчүчеләр кырга чыга алмыйча аптырап, ялыгып беттеләр. Яңгыр өзелмәде, салкын тиз генә китмәде, жир өсте кабыкланып катты. Мондый күренешнең күптән булганы юк иде. Яңа мәшәкатьләр туды: кайда кабат сөрергә, культивацияләргә, тырмаларга туры килде. Өстәвенә, никадәр ужым кар астыннан бозылып, череп чыкты, аның урынына кабат бодай һәм башка культуралар чөчтеләр. Болар бөтенесе эшне катлауландырды, тоткарлады. Ләкин механизаторлар, хужалык житәкчеләре табигать капризларына үзләренә оешканлыкларын каршы куя алдылар.

Икенче авырлык шунда булды: жәй коры килде. Эссе жилләр исте дә исте, ә күктә болыт әсәре күренмәде. Игеннәр эссәдәи хәлсезләнеп, саргаеп корый башладылар. Жир ярылып, суга сусап ятты. Ул көннәрдә кайда ғына барма, кем белән генә сөйләшмә беренче сүз яңгыр турында булды. «Артык эссе китте. Афәт килеп чыкмагас». Партиянең өлкә комитетынан яки Авыл хужалыгы министрлыгынан районга телефоннан шалтыраталар икән, беренче сүз шул булды: яңгыр төшмәдеме? Инде игеннәрнең башак тутырып вакыты якынлаша иде. Менә шулай «беттек, беттек» кенә дип торганда анда-санда булса да, яңгыр сибәли башлады. Шул чак иген кырларын күрсәгез иде, табигать үзе яшәреп китте, сары төс яңадан ачык яшел белән алышынды. Яңгырдан соңгы кояшлы көннәрдә игеннәр арасында гажәп бер күренешне күзәтергә мөмкин иде. Тып-тын. Өлгереп килүче игеннәрдән хуш ис аңкый. Нәзек кенә «шырт-шырт» иткән тавышлар өзлексез яңгырый. Ниндидер кош керт-керт итеп үлән ашып, дип уйлар иден, тирә-юньдә кошның әсәре дә юк. Ә тавыш һаман күнелле яңгырый. Башаклар шулай туды. Алар башта зәгыйфь, буш иделәр. Яңгырдан соң көчәеп киттеләр, ә бөртөк-

ләр башак эченә сыеша алмыйча, шулаштылар. Урак өсте якышлашканда инде күрер күзгә уртача гына башак та эре бөртөкләр белән тыгызланып тулган иде.

Моңы ничек кенә юрасаң да, игенченең агротехника белән дуслыгы жимеше димичә булмый. Бәрәкәтле жиргә таза орлык салыны. Бөтен орлык та агулап чәчелде. Бодай порошок сыман суперфосфат белән эшкәртелде, борчак орлыгы нитрагинланды. Чүп үләннәренә каршы гербицидлар кулланылды. Чәчүлекнең бер өлеше минераль ашламалар белән тукландырылды. Бу эштә авиация дә зур булышлык күрсәтте. Үз артынан ак тузан еөрмәсе тудырып, иген кырлары өстеннән очкан самолетларны еш күзәтсәргә мөмкин иде. Ә ул дару эләккән урында, чыннан да, иген яхшы уңа иде.

Менә зарыгып көткән урак өсте дә килеп житте. Үкенечкә каршы, урак өстендә дә табигать куандырмәды. Ургычлар, комбайннар кырга чыгуга бер атна да узмады, коеп яңгыр ява башлады. Механизаторларның басу түрендә, яңгыр туктаганын көтеп, бер әйләнеш тә ясамыйча, авыр сулап, кыр вагонында салам түшәк өстендә яткан көннәре күп булды. Күзләр тагын күккә төбәлдә. Бу юлы инде болыт көтеп түгел, киресенчә, бөтен дөньяны каплап алган кара болытлар арасынан, ичмасам, бер күңел юатырлык зәңгәр күк кисәге күренмәсә дип эзләнделәр алар. Юк, ул кара болытлар тиз генә китсәргә килмәгәннәр иде. Игенченең, яңгыр астында боегып утырган, башаклары сыгылып төшкән басу өстенә карап, йөрәге сыкранды, күнеле тулудан бугазына төер утырды. Әйе. Чөнки теземнәргә салынган игеннәр бозыла, жиргә сеңеп чери башлады. Тамырдагы арыш һәм бодай да урыны-урыны белән чәбәләнеп, башакларын жиргә терәп, үрөп киттеләр. «Нихәтле көч түгеп үстергән күз карасыдай кадерле байлыкны шулай карап торып әрәм итәбез микәнни?!» Игенче күңеленнән шомлы уйлар узды. Өлкәирәк агайлар, хәтер дәфтәрләрен ачтарып, мондый вакыйганың булганлыгын-юклыгын искә төшерсәргә тырыштылар. Кайчандыр шундый күңелсез хәл булган икән: урак өстендә яңгыр туктаусыз яуган, исән калган игеннәргә көз кергәч, бозланып каткач, урак белән урганнар. Кайчан бу, анысын беркем дә хәтерләми.

Шулай тәмам куркуга төшкәч һәм теңкәгә тиеп беткәч, августның 22 сәндәме, әллә 23 сәндәме, көннәр утырып китте.

Агыйдел буйлары яңадан балкыды, басуларга жан керде. Менә шунда сыналды да инде Актаныш игенчесе намусы. Район һәм хужалык житәкчеләреннән дә, агрономнардан һәм механизаторлардан да, гомумән, кыр эшенә катнашы булган һәр кешедән зур осталык та, төвәккәллек та, ял һәм йокы белән хисаплашмый эшләү дә соралды. Әйе, колхоз авылы ил алдында жиди сынау тотты. Эшкә бөтен район күтәрелде. Комбайнчылар да, лафетчылар да, шоферлар да, ыңдыр табаклары эшчеләре дә көнне төнгә ялгап эшләделәр. Йокы качты, ашау онытылды. «Аяз көннен һәр сәгатеннән, һәр минутыннан файдаланып калыйк!», «Һәр агрегат сәгать машинасы кебек эшләсен!», «Бөтен көчезнең ил алдындагы изге бурычны үтсәргә!» — дигән лозунглар ыңдыр табакларын, авыл урамнарын бизәделәр. Уракта катнашучылар өчен социалистик ярыш шартлары эшләнде. Кем район батыры булып, кайсы комбайнчы алга чыгар, кайсы шофер уздырып, «Урал» мотоциклын кем алып? Сабан туенда көрәшчеләр майдан тоткан кебек, механизаторлар иген кырларында көч сынаштылар.

Мина бу кайнар һәм киеренке көннәрдә Актанышта беринчә талкыр булырга һәм күп нәрсәләр күрсәргә туры килде. Әгәр сез шул чагында төнлә районның кайсы гына юлыннан узсагыз да, бу ихәл, күктәге йолдызлар әллә жиргә сибелгәннәрме, дип таң калыр идегез. Юк, ул йолдызлар күктән ичмәгәннәр. Аларны кешеләр кабызган. Алар төнге сменада эшләүче комбайннар, тракторлар, ашык ташучы автомашиналарның фараларынан төшкән утлар иде.

«Үзәк» колхозы механизаторы Гаяз Хәсанов урак өстендә чын батырлык үрнәге күрсәтте. Ул — икенче группа Ватан сугышы инвалиды, бер аягы юк, анын урынында жансыз протез. Мондый вакытта таяк белән йөри, ә менә урып-жыю житеме, егетләнә, йөрәкләнә, таягын ташлый да, комбайнга утырып, иген дингезендә гизәргә чыгып китә.

Егерме алтынчы июльдә аны авылдашлары «Хәерле юлга!» дип озатып калды. Шулай итеп, ул яңа уңыш игенен уырга басуга кереп китте. Ул «СК-4» комбайнына көйләнгән «ЖВН-6» ургычы белән арышны теземнәргә салды. Ургыч узган юлда теземнәр тасма булып сузылып калды.

Тугызынчы август аның өчен аеруча истәлекле булды. Кичтән колхоз председателе Насих Харисов белән бригадир Әхнәф Фәттахов йөз гектар чамасы арыш басуын күрсәтеп киттеләр һәм, шаяртып: «Ике көндә бетерә аласыңмы шушыны?» — диделәр. Гаяз басуга күз йөртеп алды да сабыр гына: «Қарарбыз», — дип җавап кайтарды. Житәкчеләр китүгә, кичкырын, машинасын бер кат тикшереп чыкты, какшаган жирләрен ныгытты, майлайсы жирен майлады һәм, тамагын туйдырып, штурвалга менеп утырды. Ургыч салмак кына кузгалып китте, арышны ялап кына барды. Қараңгы төшүгә фаралар балкыды, үт көлтәсе, төнге қараңгылыкны арып, барыр юлны аяктыртты. Комбайнчының йөзен тагын төнге жыл сыйпады.

Ә иртәнгә син күр дә мин күр, басуны дию пәриле урып ташлаганмыни! Бригадир сажин салып үлчәп карады: 72 гектар! Өч норма чамасы. Икенче көнне колхозның партком секретаре Хатип Гыйльфанов ана партия райкомының һәм район Советы башкарма комитетының күчмә ымпелын тапшырды (ә колхозның күчмә ымпелын ул 5 августта ук кулына алган иде инде). Гаяз комбайнында ике ымпел жылфердәде.

Унынчы августта инде ул үзе урган теземнәри суктырырга кереште. Ләкин ургычы да ташламады. Никадәр иген тамырда утыра, шундый чакта нинди әмәл табып булса да, игеннәри тизрәк теземнәргә салырга кирәк. Ул шулай уйлады һәм көндөз кыр корабы белән суктырды, ә кичке чык төшүгә, хелерны алып, ургычны көйләп, урырга кереште. Төн көнгә әйләнде. Иртән чык кибүгә яңадан теземнәри суктыра. Бригадир ана ярдәмчегә әле генә уынчы классны тәмамлаган Даниф Әнвәровны бирде. «Дөрөс, әлегә һөнәре юк, аның қарауы, өйрәнәргә теләге зур. Әтисе Хәниф ага да гомергә машина белән, ти́мер-томыр белән эш иткән кеше», — диде. Ә Гаяз егетне бик яхшы белә иде. «Терегә охшый, өйрәнәр», диде ул.

Егет, чыннан да, төвәккәл һәм китез булып чыкты, кулы эшкә йогым торды.

Икенче сентябрь иде. Алар янына колхоз председателе килеп туктады.

— Гаяз абый, — диде ул, — сезнең бригадада бүген иген урып бета, бугай, армасаң, икенче бригадага булышыр иден. Югыйсе, нишләптер сузалар...

«Менә синә 22 гектар қарабодай, 10 гектар тары», — диделәр аңа кичтән.

Янасе, синә иртәнгә қадәр житәр. Ләкин тагын ялгыштылар. Төнге бер тукталганда, ул эшен бетерде. Бу «Үзәк» колхозы буенча да соңгы гектарлар иде. Һәм ай тулып узганда, ул комбайнның басу түренән авылга алып кайтты.

Гаяз Хәсәнов агрегаты хисабында бу көнгә 753 гектар урылган һәм сугылган иген, 4676 центнер ашлык иде.

Иртән юнгач, ул көзгегә күз салды. Урак хәтсез суырган, жыл һәм қояш ашаудан бите қалрган, ә утырып қалган күзләрендә шатлык балкый.

Менә без, партия районы комитетының беренче секретаре Салих Сафин белән, Киров исемендәге совхозга юл тоттык. Ул — районның иң зур хужалыгы. Игеннәре қаерылып уңган. Секретарь юл буена шушы зур хужалыкның кешеләре турында сөйләп барды һәм уңган егетләр — кыр батырлары белән таныштырырга булды. Олы юлдан совхозның үзәгенә борылдык. Уң якта — бушап, салам чүмәләләре генә тезелеп қалган басу, аннан кукуруз кыры башлана. Менә, иңмасам, кукуруз иде ул. Янына барып бассаң, очына үрелеп қарарга кирәк. Сул якта — сары эшләпәле башларын қояш бәешына таба ачқан көнбағыш басуы. Аның янынан узганда яңа балнын хуш исе аңкый. Совхозда бу культураның тамырын қорқап булганнар. Ә менә быел тагын чәчә башлаганнар. Ул терлекләргә сйлос итеп салу өчен искиткеч азык. Үзе шәп уңган, күз генә тимәсен! Күренеп тора, совхоз терлек азыгына бай булачак. Конторада очратып, бүлекчә агрономы иптәш Шәйхразиевны яныбызга машинага утырттык та, қилгән юлга кире борылып, Олы Имән басуларына юнәлдек. Райком шоферы, күрәсен, бу юлларда күп йөргәндер, комбайнчыларның қайда эшләвен дә белә торгандыр, секретарының әйтүен көтеп тормады, безне иген басулары арасынан алып китте. Бер комбайн янына барып туктадык. Штурвалдан озынча чандыр гәүдәле, куе қара қашлы, зур қонгырт күзле, салмак кына сөйләшүчән бер кеше төште. Яшмә-онымы икәнән аерып булмый, битен тузан қаплаган. Қызу эш өсте, озаклап сүз қуерту қилешми, әдәпләлек сакларга кирәк, житмәсә, борын төбендә генә комбайн моторы эшләп тора. «Зәлфәт Исламов» — дип таныштырды ул үзен. Хәл-әхвәл сорашып, бер-ике авыз сүз алмыштык та, унышлар теләп, қулын қысып, саубуллаштык. Ул штурвалына сикереп менде һәм кыр корабы, теземнәри

ялап, китеп та барды. Агроном анын ту-рында безга тууларак һәм ачыграк сөйләде: «Егет аз сүзлө. Әмма эштә тел-теш тиде-рерлек түгөл. Хәзергә районда беренче бара әле. Кичә үлчәнгән иде. Уракка төш-кәч сизгез килограммга ябыккан, диме. Бу-лыр да, көн-төн штурвалда утырып кара әле. Теге яңгырлы көннәрнен ачуын ала ул. Между прочим, язын бу кырларны үзе чәчте. Ул чәчкән бодайның һәр гекта-рыннан 25 әр центнер бөртек алынды. Менә шулай...».

«Игенче» колхозының да ике яшь еге-те авылдашларын шаккатыра. Вәзих Вәжетдинов күптән түгөл генә Совет Армиясе сафларыннан кайткан комсомо-лец. Ул, комбайнга утырып иген басула-рына чыгарга, үзенек көчен сынап карарга тели. Ләкин колхозда артык машина юк. Аның яраксызга чыгарып, гамалдән сызып, үтильгә ташланган бер комбайнга күзе төшә. «Шушыны рәтлимме?» «Булдырсаң кара», — диләр аңа колхоз житәкчеләре. Вәзих комбайнны аякка бастыра бит һәм үзенә ярдәмчегә әле генә сизгенчә класс-ны тәмамлаган Салим Хәлимовны алып, иген дигезенә юл тотта. Кыр корабы ыш-нычлы кулларда яхшы гына эшли. Комсо-молецлар агрегаты 327 гектарның игенен урып-жыеп, 4 257 центнер ашык суктыра.

Әйе, актанышлыларга жиңу жинел генә килмәде. Район житәкчеләре дә Ватан алдындагы изге бурыч үтәлгәнче өйләренә кайтып кермәделәр. Ул көннәрдә аларны әле бер басуда, әле икенчесендә, әле ын-дыр табанында, әле заготзерно амбарлары янында күрергә мөмкин әле. Райком секре-таре Сафин, производство идарәсе началь-нигы, һәрвакыт ачык чырайлы, уен-көлке яратучы Әнәс Исмағыйлов, гүя, «газикны» контора итеп, колхозларга, кырларга кү-чеп киттеләр. Төндә бергә жыелып, исәп-хисап ясыйлар, кайсы хужалыкның ничек эшләвен, кемнең яхшырак алдыруын, кайда өзеклек тууын ачыккыйлар да таң аткан-да юлга чыгалар. Алар еш кына кояшны юлда каршыладылар.

Эш белән вакытның узганы сизелми дә калды. Сентябрь уртасында актанышлы-лар ил алдындагы изге бурычларын үтәү турында рапорт бирделәр. КПСС өлкә комитеты һәм ТАССР Министрлар Советы ару-талуны белмәс игенчеләрне, районның барлык хезмәт ияләрен шатлыклы жиңу белән тәбрикләделәр.

Ләкин тынычланырга иртә иде әле. Урылган жырләрне тунга сөрөп калдырасы,

никадәр бәрәңге һәм чөгендер аласы бар. Басулар трактор гөрелтесеннән көнен-төнеч шаулап торды. Хезмәт симфониясе тынма-ды. Кырларда, чын мәгънәсендә, икенче урак өсте иде.

Көн артыннан көн узды. Эшләү һамаң кыенлашты. Яңгырлар сибәли башлады. Ниһаять, беренче кар да төште. Апалар, сенеңләр бәрәңге чүпләү өчен кулларыңа бияләй киделәр, ә кайбер хужалыкларда бәрәңгене төнлә ут яктысында жыйдылар. Әйе, кыен, гаять кыен булды. Ләкин жиңу-гә булган омтылыш, ил алдында жаваплы-лык хисе тою авырлыкларны оныттырды.

Һәр килограмм ашык, һәр центнер бәрәңге энә шулай тир түгеп яулап алынды.

Әйе, игенче хезмәтенек рәхәтә дә, кые-ны да күп.

Елның һәр чорының үз матурлыгы бар. Көз матурлыгы байлык белән. Кырлардагы игеннен жыеласы жыелган, сугыласы су-гылган, ашык амбарларга салынган. Ор-лыгы да, фуражы да житәрлек, агай-әнә дә үзенек хезмәтә өчен мул алды. Бәрәң-гесе, чөгендере, көбестәсе, кишерә, алма-сы — барысы да келәтләргә, өйләргә кай-тарып, базларга салып куелды.

Актанышлылар ел буге барган фидакары эшкә йомгак ясау, алдынгыларны хөрмәт-ләү өчен район Култура йортына уңыш байрәменә жыйналдылар. Кызыл флаглар, лозунглар, транспарантлар белән байрәмчә бизәлгән Актаныш урамнары буйлап ир-түк кузовлары комачка төрелгән машина-лар агылды. Шатлыклы жыр, гармонь һәм оркестр тавышлары яңгырап торды. Шат-лык зур иде, чөнки Актаныш районы чөгән-дер житештерү буюнча да республикада беренче урынны яулап алды.

Район алдынгылары слетында КПСС өлкә комитетының беренче секретаре Фикһрәт Табеев һәм тугандаш Башкорт-стан республикасының Илеш районы, шу-лай ук Мөслим һәм Минзәлә районнары делегацияләре катнашты. Делегация вәки-ләре якын күрешләрен хезмәттәге уңыш-лары белән котладылар. Ипһәт Табеев тантаналы шартларда, көчле алкышлар астында КПСС өлкә комитетының һәм Министрлар Советының күчмә Кызыл Байрагын тапшырды. Актаныш хезмәт ия-ләрә үзләренек рапортларында кырлардан тагын да югары уңыш алу өчен көчләрен һәм сәләтләрен кызганмаса сүз бирделәр. Слетта катнашучы алдынгыларны Акта-ныш урта мәктәбе пионерлары тәбрикләде-ләр. Алар, жырға, шигырьгә салып, тырыш

хезмәттә жипү яулаган механизаторларга, авыл хужалыгы белгечләренә, хужалык житекчеләренә дан жырладылар, игенче хезмәтен олыладылар. Икмәк! Татлы, хуш исле икмәк! Тормыш тулы, күчәлде булырмы шул икмәк өстәлдә булмаса? Игенче үзенең мәхәббәтен салып, маңгай тирен агызып безгә әнә шул икмәкне әзерләп бирә, ил табынын бизи. Менә син, иптәш, күкрәгәнә терәп, кабарып, кызарып пешчак йомшак бодай күмәчен кисәсен. Шул чак исенә төшер: анда Актаныш игенчесенә дә мәхәббәтә, күкрәк көчә, йөрәк жылысы бар. Онытма һәм игенче хезмәтенен кадерен бел!

Слетта ашык житештерүдә һәм аны дәүләткә тапшыруда иң яхшы күрсәткечләргә ирешкән алдынгыларга «Кыр батыры» исеме бирелде. Менә сәхнәгә «Татарстан» колхозы председателе Мирзагали Шагалиев күтәрелде. Райком секретаре Сафин аның председателъләр арасында беренче батыр дип танылуын игълан итте һәм «Кыр батыры» лентасы кидерде. Мирзагали, шомырт кара күзләрен жемелдәтеп, кыска гына речъ тотты.

Чыгышларда, тәбрикләүләрдә бик күп алдынгыларның исемнәре мактап, олылап телгә алынды. Менә алар: «Кызыл сөн» колхозы комбайнчысы, урып-жыюда район механизаторлары ярышында беренчелекне яулап алган Талгат Һашимов, «Таулар» дан Билал Гыйльметдинов, «Изаиль» колхозы тракторчысы Гавис Гайсин, «Коммунизмга» һәм «Үрнәк» колхозлары шоферлары Хәмит Миңнехмәтов, Тимер Билялов, Нур Баян исемнәргә колхоз агро-

номы Рамазан Хәкимов... Аларны санап чыгу өчен күп урын кирәк булыр иде. Чөнки Культура йортының бөтен залы алдынгылар белән тулы иде. Шул залда, оркестрның тантаналы тавышы астында, унарча кыр батырларына ТАССР Верховный Советы Президиумының, КПСС өлкә комитеты һәм Министрлар Советының, профсоюзларның Татарстан өлкә Советының, ВЛКСМ өлкә комитетының Почет Грамоталары тапшырылды. Бик күп алдынгылар кыйммәтле бүләкләр белән бүләкләнделәр. Жиде кеше «Татарстанның атказанган механизаторы», икәү — «Атказанган агроном» дигән мактаулы исемгә лаеклы булды.

Байрәмнәр шаулап узды. Бокаллар чыңладылар, жылы котлау сүзләре, яхшы теләкләр әйтелде. Теләк тә, максат та бер: масаймаска, тынчланмаска, жиндә тагын да ныграк сызганырга, алдынгы хужалыклар ирешкән дәрәжәгә тигезләнеп, жирдән мөмкин булганның бөтенесен алу өчен тырышырга, ашык фронтында биегрәк үрләр яуларга. Ә үр артында яңа үрләр бар...

* * *

Янадан балкып ямьлә, коңшлы яз килде. Озакламый басу түренә чакырып, тургайлар канат кагар. Бу яз гадәт яз гына түгел, ул — бишьеллыкның беренче азы, партиябезнең XXIII съездыннан соң кырда беренче тапкыр көч сынашу азы. Ул үзенең жимешләре белән дә гадәти булмасын иде. Мен-мен яхшы теләкләр телибез сина, игенче. Уңышлар мактаулы хезмәтендә юлдаш булсын!

М. М. МОСТАФИН.

РЕВОЛЮЦИЯГӘ КАДӘРГЕ МАТБУГАТ БИТЛӘРЕННӘН

ХИКМӘТ КҮҢЕЛ КҮЗЕНДӘ...

Шагыйрь Шәмсетдин Зәки (1825—1865), ананан тума сукуыр килеш, шәкерт чагында мәдрәсәдә уку алдынгысы булган. Мәдрәсәне тәмамлагач, күренекле галим һәм шагыйрь булып киткән. Шул ук вакытта бик күп кенә башка һөнәрләргә дә оста булган ул. «Дөнъя һөнәрләреннән вә кул эшләреннән белмәгән нәрсәсә юк иде диелсә — мөбәлага (арттыру) булмас, — дип яза аның турында мөдәррис Харис Тукаев. — Бернәрсә күрмәдеке хәлдә сәгәтне сүтәр вә сонра кире һәрбер әйберен тиешлә жиренә урнаштырып тәзар, сәгәт тә йөрмәгә башлар иде».

Сәгатен төзәттергә килгән берәү, гажәпләнәп:

— Без күзләр килеш төзәтә белмәгәнне, сез сукуыр килеш ничек төзәтәсез? — дигәч:

— Хикмәт маңгай күзендә түгел, күңел күзендә, — дип җавап биргән Шәмсетдин Зәки.

(«Асар» китабыннан).

Корбан сердце

Өченче бүлек

Фәкыйрь кеше!
Кемнәр сиңа иман тақкан...
Г. Тукай

I

МОНЫСЫ МИФ ТҮГЕЛ¹
МӨХӘММӘТ ПӘЙГАМБӘР ҺӘМ ЗАМАН.
360 АЛЛА, ТАГЫН ӨЧ АЛЛА.
ИМЕШ-МИМЕШЛӘР, БЕРЕНЧЕ ДӘБРИЛӘР.

Менә без сезнең белән, әкреләп килә торгач, Мөхәммәтнең үзенә дә килеп життек. Монысы соңгы пәйгамбәр, ахыр заман пәйгамбәре.

Корбан өйрәтүенән чыгып фараз кылганда, менә нинди зат ул. Бүтән пәйгамбәрләр Мөхәммәтнең чәнчә бармагына да тормый. Әгәр үлчәүнең бер ягына бөтен пәйгамбәрләрнең, бөтен изгеләрнең, бөтен кешеләрнең дәрәжәләрен, шул исәптән, сиңең белән мине салсак, шуңар жирләрне, күкләрне өстәсәк, икенче ягына Мөхәммәтнең бер үзенең дәрәжәсен куйсак, һичшиксез, Мөхәммәт ягы тартчак. Моны безгә алла бер дә икеләнәр урын калмаслык итеп әйтеп бирә:

«Я Мөхәммәт, — ди ул бер мәлне моның үзенә, — әгәр дә мәгәр син туасы булмасаң, мин бу дөньяны ясап та тормаган булыр идем».

(«Кассас-эл-әнбия», 2 җөзъә, 335 бит.)

Шуңар ялгап, дини язучылар әлеп алып китә. Имештер, дөньяны яратудан әлек алла үзенң нурыннан Мөхәммәтне ясап куйган. Һәм бу нурга, минем дустым булырсың, исемен Мөхәммәт булыр, дигән. Хәтта атабыз Адамга да нуры безнең Мөхәммәт нурыннан алып биргән. Алла Мөхәммәт өчен җәннәттә әллә кайчан персональ сарай да салып куйган иде. Матурлыгын, әчәндәге зиннәтләрен тел белән сөйләп, каләм белән язып бетерә торган түгел. «Күперә — үсеп утырган агачлар; тамырла-

¹ Дәвами. Башы 1—2 саннарда.

ры — алтын, ботаклары — көмеш. Ул ботак аралары шундый ерак; теләсә кайсы кош гомер буена очып та берсеннән икенчесенә барып житә торган түгелдер. Ә яфрактары шундый зур, берсе-берсе бөтен дөньяңны томалап куярга житмәледер. Бу яфрактарның һәрберсендә фәрештә, һәрберсе зекер әйтеп, тәсбих тартып утырмактадыр».

(«Сираҗел кылуб», 12 бит.)

«Лә илаһе иллаллаһе, Мөхәммәдерәсүллулла» — бу сүзләр Мөхәммәт үзе туганчы ук Якуп пәйгамбәр уаллары өстендә йөзеп йөргән болытка язылган була.

Билгеле ки, бу бөек затның дөньяга килмеше дә синең белән минемчә түгел, үтә хикмәтле. Гайсәненнән дә хикмәтләрәк. Мөхәммәтнең мөбарәк нуры, атабыз Адәм аша буыннан-буынга күчеп килә-килә, Габдулла ибне Габделмөтәллик исемле бер гарәп сәүдәгәрәң килеп житкән була. Бу нур һәмишә Габдулла абзыйның мангай шәрифен яктыртып тора. Һәм көннәрдән бер көн (ходай тәгаләнең кодрәтенә хайран калмаска мөмкинме!) нур Габдулла абзыйның маңгаеннан хатыны Әминә абыстайның аналык шәрифенә тамып төшә... Әминә абыстай әнә шул рәвешчә корсакка кала. Табар көннәре житкәч, һәрбер ана кебек, түшәккә ята. Ята, ә тулгак юк. Нигә юк икән соң дип, күзләрен ачып жиберсә, малай күптән дөньяга килгән. Кендеге киселгән, аягына да баскан инде! Үзегез беләсез, алла эшләсә, жиренә житкерең өшли инде ул: сөннәткә дә утыртылган! Ә аркасында күгәрчен күккә тиклө мөһер — пәйгамбәрлек пичәте! Бер кулын каш өстенә куймыш, икенчесе белән ят әгзасын тотмыш...

Әнисе күзен ачып жибергәндә, Мөхәммәт әнә шул кыяфәтгә була.

...Ул шул рәвешендә сәждә кылды һәм, өммәтем, өммәтем, дип кычкырды. Шул ук мизгел аны тәбрикләргә күктәй жәмгы фәрештәләр очып килеп төште...

Мөхәммәтне гайри табигый кеше итеп күрсәткән китапларның исәбе-хисабы юк. Аларның бөтенесен баян кылу — укучыны ихтираам итмәү булыр иде. Без биредә тагын берничә генә үрнәк китерү белән чикләнәбез.

Малай үзенң сөт анасы белән авылга китеп барганда, болар атланган дөя: «Лә илаһе иллаллаһе, Мөхәммәдерәсүллулла», дип кычкыра (ягъни, бер алладан гайри алла юк, Мөхәммәт аның ичлесе...). Юлда очраган арыслан Мөхәммәткә салам биреп кала. Авылда малайлар белән уйнап йөргән чагында, Жабраил фәрештә күктән очып төшә дә, Мөхәммәтне чирәмгә сузып салып, таш пычак белән күкрәген ярып, йөрәгендәге бозык канын агыза, анын урынына нур тутырып куя. Бу фәукультәдә операциягә Коръаннең үзендә дә ишарә бар. Имештер, алла Мөхәммәткә әйткән була:

«Әллә без синең күкрәгегне ярып, арканыңны басып яткан йөгегне (?) алып ташламадыкмы?» ди.

(Коръан, «Яру» сүрәсе, 1—3 аятләр.)

Шушысыннан кала барысы да, алда әйткәнмчә, дини язучылар тудырган хыял жимеше. Аларны уйлап чыгару никадәр ансат булган булса, ялган икәннәрен исбат итү шул кадәр ансат. Әгәр чыннан да Мөхәммәтнең сабый чагы шундый гайри табигый вакыйгалар белән тулы булса, хәтта шуларның берсе генә хак булса, дингә өндәргә дип авызын ачуына, бөтен дөнья берьюлы моның алдына килеп тезләнеп иман китерер иде.

Реаль кешеләрне гайри табигый итеп күрсәтү, аларны ярым табигый, ярым экийт геройлары ясау борынгы әдәбиятка, хосусан көнчыгыш әдәбиятына аеруча хас сыйфат. «Мен дә бер кичә» әкиятләрен хәтерләгез. Әбү-гали-синаны. Аны бөтен дөнья гакыл ирешмәслек мөҗһизалар өшләп йөрүче алла бәндәсе итеп белә. Ә ул баштанаяк реаль кеше, тарихи шәхес, 980—1037 елларда Урта Азиядә яшәгән мәшһүр табигый белгече, яшә медицинаны үзенң кыйммәтле ачышлары белән баектан акыллы врач, философ, зирәк шагыйрь, мулла абзыйлар теле белән әйткәндә — дин дошманы.

«Минем динем хакыйкәткә ышануда,
Ышанам мин, инанам мин фәкәтә шуңа» —

бу аның сүзләре.

Мөхәммәт тә әнә шундый үзе үлгәч гайри табигыйләштерелгән гап-гади бер кеше. Безнең шикелле үк гади юллар белән туган, безнең шикелле гади тизлек белән үскән. (Дини китаплардагыча ел үсәсен ай үсә, гәүдәсе нормаль кешедән 12 тапкыр зуррак булып иде, ә ул хәтта озын да түгел, урта буйлы бер гарәп.)

Мөхәммәт пәйгамбәр һәм аның Коръәне турында сүзене шунда туктатып торып, ул туып үскән Гарәбстан иленә, Мәккәгә, аның тирә-ягына берәз күз төшөрәп үтү кирәктер.

Бу — Гарәбстан ярым атавында борынгы жәмгыять бетү алдында торган, сыйнфый жәмгыять туып килгән заманнар. Халыкның бәгъзеләре күчмә, ягъни мал-туары белән бергә урынын-урынга күчеп йөргән хәлдә тереклек итәләр; бәгъзе берләре, бер урынга авыл булып төплөнәп, иген игә, жиләк-жимеш үстәрә... Шәһәрләр дә бар инде. Һөнәрчеләр бар. Чүлмәк, казан, ләгән, комган, кашык-чүмеч һ. б. көнкүреш кирәк-яраклары эшләр. Интеллигенция дә юк түгел, укымышлылар очрый. Хәтбәчеләр бар. Шагыйрь күп.

Илнең күзгә иң бәрәпел торган үзгә якларынан берсе: һәр нәселнен бергә туланып, борынгыча итеп әйтсәк, кабилә-кабилә булып яшәүләре. Һәр кабиләнең үз башлыгы бар. Шәех дип йөриләр. Авыл кешеләре дә, күчмәләр дә үзләренен шул шәехләреннән гайри һичкемгә буйсынмыйлар, шәһәр кешесе дә тик кайбер мәсьәләләрдә генә шәһәр башлыгына буйсына. Таркаулык. Күчмә белән утрак, кабилә белән кабилә дус яшәми, шәһәр белән авыл арасында бердәмлек юк, эгеле-мәчеле яшәү. Шунардан фәйдаланып, Иран, Византия, Хәбәш яулары, Рим баскыннары, әледән-әле килеп, талап китәләр. Кайчандыр шаулап торган ил, үзенең көр тавышын еракларга ишеттереп, күршеләрен тетрәтеп торган бай, мәдәниятле мәмләкәт бөлгенлеккә төшкән, патшалыклары жимерелгән, хан сарайлары хараба хәлендә... Биш гасыр инде патша сарайлары хараба хәлендә, шәһәрләр хараба хәлендә.

Өстәвенә, үзенең бихисап киң жәелгән ком чүлләре аша көнчыгыш белән көнбатышны тоташтырган көрван юлларының әһәмияте бетеп тора. Алар урынын су юллары алган, дингез ярып, жилкәнле кораблар йөзә. Шунлыктан базарлар бушый төшкән, ярминкәләр дә элекке кебек шаулап тормый.

Фәкыйрьлек көчле. Нәтижәдә юлбасарлык, көрван талау киң таралган. Талау күп кенә кабиләләр өчен хәтта икенче кәсеп булып киткән.

Фридрих Энгельс раславынча, бу Гарәбстанда дин мәсьәләсендә дә буталыш, таркаулык чоры. Кояшка, айга, йолдызларга табыннар. Һәр кабиләнең үз алласы, аларның сыннарын күчмә гарәпләр (бәдәвиләр) үзләре белән бергә күчәреп йөртәләр. Утрак кабиләләр үз аллаларын Мәккәдәгә Кәгъбә исемле тыйбадәтханәдә асрыйлар. 360 данә ул сыннар анда! 360 алла! Күбесе ир. Хатын аллалар да бар. Бәгъзе берләре ирле-хатынлы булып, янәшә куелганнар. Берсе, Әлиһә исемдә — Мәккәдәгә иң абруйлы, иң көчле, иң бай булган Корәш атлы кабиләнеке, Мөхәммәтләр кабиләсенекә ¹.

Елына берничә тапкыр гадәтләнгән айларда барлык кабиләләр шул Кәгъбәгә жыйнала. Һәркайсы үз алласын яланга алып чыгып, хаж гыйбадәте кыла, аның рухына багышлап корбан чала. Бу айларда кабиләләр арасында сугышлар тукталып

¹ Кәгъбә — кубик, куб дигән сүз, һәм хикмәт аның үзендә түгел, анындагы кара ташта. Бу таш, имештер, зур бер фәрештә. Аны алла Адәм гәләйһиссәләмне жөннәт-тән сөргән чакта, Адәмнең сакчысы итеп, жиргә төшөргән. Бу фәрештә 200 ел буена Адәмне саклап йөргән. Ә инде Адәм үзенең Хавасы белән кавышканнан соң, шушы ташка әверелгән. Кыямәт көнүл янәдән үз кыяфәтенә кереп күккә ашачак һәм аллага кешеләриң шәригать йолаларын ничек-ничек үтәгәннәрен бәйнә-бәйнә сөйләп бирерәк.

Бу, әлбәттә, дини әкият.

Ә чыны ничек? Бу гади таш гади бер метеорит кыйпылчыгы. Ә соң ни сәбәптән ул изге булып китә. Элек тә сусызлыктан интеккән күчмә гарәпләр бу таш төшкән Хижис өлкәсендә еш туктала торган булганнар. Мул сулы чышма, кую сусыл үлән. Тора-бара бай табигатьле бу жирнең даны еракларга тарала, тукталучылар артканнан арта. Бу хәл Корәшларны хафага төшәрә. Һәм алар бу жирне ятлар аяк басарга ярамаган изге жир итеп игълан итәләр. Күчмәләрдә шик тумасын өчен, әлегә Кәгъбәне салып, үзләренекә аллаларын кертеп куялар. Бара-тора тира-яктагы Һәр кабилә алласы шунда кереп утыра, шул рәвешчә, өченче гасыр башланганда инде бу бина бөтен гарәпләриң изге йортына әйләнә...

тора, башка вакытларда аз гена дә гаеп саналмаган юлбасарлык итү, кәрван талау зур гонаһ санала.

Кәгъба — дини үзәк булу белән бергә, мәдәният һәм сәүдә үзәге дә. Хаж белән бер үк вакытта Кәгъба янында зур ярминкәләр үткәрелә. Бу ярминкәләргә Гарәбстанның һәр почмагынан, хәтта Сирия, Иран, Хәбәш, Рим кебек күрше илләрдән кәрван-кәрван төрле мал төяп, сәүдәгәрләр килә. Ярминкәләренң бер күнелле хосусияте бар. Анда сәүдәгәр мал төяп килгән кебек, хөтбәчеләр, шагыйрьләр үзләренң иң яхшы шигырьләрен алып киләләр. Шагыйрьләренң биредә ярышлары үткәрелә. Жинеп чыккан шагыйрьгә бүләкләр бирелә. Иң әйбәт шигырьләр алтын кара белән пергаментка язылып, Кәгъба ишекләренә, диварларга эленеп калдырыла.

Шигырь әйбәт. Ярминкәсә дә, Ул заман өчен динә дә кирәк. Ләкин кол өчен бигрәк тә ирек кирәк, игенчә белән һөнәрчә өчен кешечә тормыш, тамак туклыгы кирәк. Тик алар әле моңар ирешү юлларын белмиләр... Байлар өчен, барлы-көрлеләр өчен илбасар дәүләтләр һөжүменән имин булу кирәк. Болары исә моның юлын белә, илнең тәүге шанын торгызу, илне көчле итү кирәк икәнән белә. Моның өчен, барыннан да бигрәк, кабиләләренң бер-берсенә авызларын турсайтып, куеннарына таш кыстырып йөрүләрен бөтөргә, бөтен гарәпне берләштергә кирәк икәнән белә. Моның өчен колларның азатлык турында уйлануларын, фәкыйрь-фәкараның тамак туклыгы турында уйлавын башларынан чыгартып ташлагу кирәк икәнән дә белә. Боларның бөтенесен-бөтенесен фәкәт дин аша, диниәне берләштерү, бөтен Гарәбстанга бер дин калдыру юлы белән гена уңышлы хәл кылырга мөмкин икәнән белә.

Ә тирә-якта андый — бөтенесә бер динле халыклар күптән бар инде. Әнә индусларның күпчелеге бер Буддага табына, Хәбәшләр дә шулай, — христиан диненә берләшкән. Еврейлар — яһүд динендә. Әйтергә кирәк, бу диниәренң дулкыннары Гарәбстан ярларын да килеп бәрелә. Бигрәк тә илләр, телләр, горәф-гадәтләре гарәпкә якын булган еврейлар диненң дулкыны. Ләкин рухи үзгәлек, гасырлар буенча килгән милли дошманлык, милли горурлык бу дулкыннары кире кайтара. Кайтара, ләкин йогынтысы юк түгел... Шуңа күрә дин аллаларының берәрсе кебегрәк итеп яна алла ясаучы, үзен шуңа алланың пәйгамбәре итеп игълан итүче шарлаганнар инде байтак очрый. Гарәпләрдән дөньяга бер пәйгамбәр киләчәк икән дигән бик борынгы имеш-мишеш аларга жирлек бирә.

Мөхәммәт пәйгамбәр булып алгач, шундый пәйгамбәрләренң икесе ана житди көндәш булалар. Хәтта ярты Гарәбстанны буйсындырып, ислам динен чит илләргә жәелдерә башлаган заманда да әле Мөхәммәткә куркыныч тудырып торалар. Берсе, Әл-Әсвад исемлесе, Мөхәммәтнең кайсыдыр бер өлкәдәге наместнигы һәм аның улын үтереп, хатынына өйләнә дә дилбегәнә үз кулына ала. Икенчесе, Мөсәйлимә исемлесе, Исмаил өлкәсенң ибне Хәнифа кабиләсенә пәйгамбәрлек итә. Күрәсен, тирә-якта яхшы ук дан казанып өлгөргән, бер заман Мөхәммәткә шундый хат яза:

«Мөсәйлимәдән, алланың рәсүленнән, Мөхәммәткә, алланың рәсүленә. Кил, галәмне бүләбез, артысы сина, артысы минә».

Мөхәммәт анар мондый җавап юлдый:

«Мөхәммәтгән, алланың рәсүленнән, Мөсәйлимәгә, ялган рәсүлгә. Жир алланыкы. Алла аны үзенә табынучыларга мирас итә».

Мондыйлардан тыш сәлси власть башында торучыларның да кайберләре үзләрен пәйгамбәр дип игълан итәләр.

Шунысы игътибарга лаек: мондый алла һәм аллачыкларның бөтенесен инкарь итүче дәһриләр дә күренә башлаган инде. Болар гарәпнең үз арасынан үсеп чыккан философлар. «Бөтөрлө дә алла юк. Үлгәч терелү юк. Яшибез, үлбөз, шуның белән вәссәләм», диләр алар. Тик алар бик аз әле, иярченнәре бөтенләй аз.

Мөхәммәт, без тикшерә торган Коръәннең авторы, менә шуңа шартларда туып, шуларның бөтенесен ишетеп-күреп, шулар белән тәэсирләнеп үсә.

Ул миладия белән 571 елда, ягъни моннан 1394 ел элек дөньяга килә. Әтисе — Корәш кабиләсенң фәкыйрьрәк кенә бер сәүдәгәр, Габдулла исемле, әнисе — Әминә. Икесе дә әлегә Әлиһә исемле сынга табынучы гарәпләр. Һәр икесе бер-бер аргы үлөп китеп, Мөхәммәт яшьли ятим кала һәм берәз вакыт бабасы кулында тәрбияләнә. Ул да үлгәч, әтисе белән бертуган Әбүталип тәрбиясенә күчә. Әбүталип — кабилә

башлыгы, урта кул сәүдәгәр. Мөхәммәт унике яшендә чакта ук аның белән бергә, илдән-илгә күчеп, сәүдә итеп йөри. Егерме биш яшенә чыккач, ике ирдән калган кырык яшьлек Хәдичә исемле бай ғына бер тол хатынга өйләнеп, кинәт баеп китә. Кырык яше белән барганда үзен рәсулulla (алланың жирдәгә гадәттән тыш һәм тулы хокуклы илчесе) дип игълан итә.

Шәхси тормышының, бигрәк тә рәсуллегенә ничек-ничек башланып китүе турында риваятьләр бик күп. Бу хакта заманында күп кенә китаплар язылган. Гарәп, иран, төрек, һинд язучылары аеруча тырышкан. Французлар, инглизлар, америкалылар язган. Соңга табарак, рус әдәбиятында да Мөхәммәт турында байтак әсәрләр очрый. Дөрөс, бу китапларның мөселман әдипләре һәм дин әһелләре тарафыннан язылганы Мөхәммәткә теләктәшлек күрсәтеп, уңай диярдәй якларын күпертеп, тискәре якларын йомшартып язылган булулары, ә дин дошманнарының, миссионерларның киресен эшләгән булулары ихтимал. Шуныктан без Мөхәммәтнең тормыш юлын яктырткан китапларның берсен дә бөтенләй бәхәссез дип әйтә алмыйбыз. Нәкъ-нәкъ дөрөсен генә белмибез, күрәсен, инде белә дә алмабыз. Шулай да, хәтта энә теләктәшлек күрсәтеп язучылар бәхәссез булган мөселман әдипләренә әсәрләрендә дә, мәсәлән, Мөхәммәттән күп дигәндә йөз яшькә яшырәк Ибене Исхак китабында да, яки Хишам, Вакийди, Табириләрнең парчаларында да аның тискәре сыйфатларына, начар гадәтләренә, тормышындагы кара тапталарга күп урын бирелгән булу, ниһаять, һәм барынан да бигрәк, шуларның бик күбесенә Коръән сүрәләре, аятләр, хәдисләр белән раслаган булулары, ягъни Мөхәммәтнең үз сүзләре белән расланган булулары, — автобиографияләренә дөрөс, һәрхәлдә, дөрөслеккә якын идеяләре турында сөйлә булсалар кирәк. Төшендә дә күрмәгән байлык эченә чумып, шәхси дөньясы тамам көйләнеп киткәч, бала чагынан бирле диниәр белән кызыксынып үскән Мөхәммәт дин турында житди уйлана башлый. Инде ул сәүдә белән чит илләргә йөргәндә буш вакытын заяга уздырмый. Төрле дин вәкилләре, дәрвишләр, равиннар, монахлар белән очраша. Бер үк вакытта Мөхәммәткә дин мәсьәләсендә Хәдичәнең Вәрәка исемле туганы зур йогынты ясый. Вәрәка — заманына күрә укымышлы кеше. Диниәр белән байтак шөгылләнгән. Будданы яхшы белә. Бер мәлне христиан динен кабул иткән. Яһүдләр тирәсендә күп чуалган, хәтта аларның Тәуратларын гарәп теленә тәржемә иткән. Үзенәң динә керәлә дә чыгалы...

(Әйтсәң кирәк, ул заманнарда гарәпләрдә, бигрәк тә бәдәви гарәпләрдә, дин гомумән көчле түгел. Моңа гарәпләрдәгә бер ырым бик тәфсиллә исбат итә. Гарәп берәр нәрсә эшләргә ниятләсә, мәсәлән, әтисен үтергән өчен үч алырга уйласса, үзенәң Кәғбәдәгә алласына барып кинәш сорый. Каршысына килеп тезләнә дә, үч алыммы, юкмы дин мөрәжәгать итә. Жавап үзенәң капчыгында. Өч үк: ак, сары, кызыл. Ак — үч алма, дигән сүз, сары — сабыр ит, кызыл — үч ал. Гарәпкә, мәсәлән, өчөсәңдә дә ак яки сары чыга. Бу ачудан укларын сындырып, алласының битенә бәрә.

— У-у, эшәке жан, үз әтиңне үтерсәң, андый кинәш бирмәс идең әле!..)

Тырыш, эшлекле, зирәк акыллы Мөхәммәт әлепне таяк дип белмәгәнә хәлдә Вәрәка аша һәр өч диннен асылына төшенә. Ләкин Вәрәканың күнелә бу диниәрен берсенә дә ятмаган кебек. Мөхәммәтнең дә һичберсенә күнелә утырмый. Анычча, аллалар Кәғбәдәгечә 360 та, Иңжилдәгечә өч та булмаска тиеш. Бәлкем, Тәураттагы алла, бер алла хак алладыр?..

Мөхәммәт уйлана, чагыштырулар ясый. Эзләнә... Соң дәрәжәдә тәэссоратлы, соң дәрәжәдә хыяллы Мөхәммәт ялгызлыкка бирелә. Ул хәзер тәүлеклә, атналар буенча Мәккәгә якын ғына жирдәгә бер мәгарәгә бикләнен, фантаст язучы фантастик герой турында хыялланган кебек, яна алла, бөтенесеннән үзгә алла турында хыяллана. Бу халәте аның элек-электән жәфалап килгән үз чир хәстәсен көчәйтә. Бара-тара галлюцинациясе шул дәрәжәгә килеп житә ки, хыял иткәнә — үзенә чынбарлык булып күрәнә башлый. Ниһаять, көннәрдән бер көн гадәтенчә мәгарәдә яткан чагында ул үз тавышын галәмнән ишеткән кебек була. Гүя кемдер аңа галәмнән эндәшә... Бу хәл кабатлана. Тагын, тагын... һәм көннәрдән бер көн, мәгарәдән өенә йөгерең

кайтып, Таурат, Инжил экиятлэре аша таныш булган Жабраил фэрештәнең алладан үзенә вәхи¹ алып килгәннен хәбәр итә.

— Ул миңа әйтте: син — алланың рәсүле, диде. Тагын ул миңа әйтте «укуы» диде, ә мин: «укуй белмим», дидем. Ул мине якамнан алып «уку!» диг кычкырды...

Чамадан тыш дуалкынланган, курыккан, гапылынан язар чиккә житкән... Жөб-басенә төрөп яткыралар. Бу йокысыннан тагын да куркыбрак уяна. Миңа төшемдә анә вәхи килде, ди.

2

ВӘХИЛЭР, ВӘХИЛЭР... ҺӘМ АЛЛАНЫҢ АВТОРЫ. ПИСАРЬ ЖӘНЖАЛЫ.

Әлбәттә, без бертөрлө дә вәхиләргә ышанмыйбыз. Ә бу нәрсә сон? Мөхәммәт-нен аферасы? Кисеп әйтүе кыен. Диннәр белән женләнеп беткән, үзенә халык теле-дә йөргән, хәтта Тауратта әйтелгән пәйгамбәр булуын теләгән, теләгән генә түгел, өмет иткән, шул ук вакытта галлюцинациясе сон дәрәжәдә көчле булган хыяллы Мөхәммәтнең бу ике вәхигә ышанган булуы бик мөмкин. Ягъни, төшендә Жабраил фэрештәне күрүе, фэрештәнең моңар шул сүзләренә әйтүе бик мөмкин. Вәхиендәге фикерләрен ачык булмавы, төштөгәчә таркау булуы да шуны күрсәтеп тора. (Без бит китапта укыган геройлар, экият геройлары белән төштә нишләп кенә бетмибез...) Ләкин мондый «вәхи» (безнеңчә — төш), галимнәр раславынча, кешенең гомерендә берничә генә тапкыр булырга мөмкин. Һәрхәлдә, дини китапларда азылганча, ул вәхиләренң Мөхәммәткә 2.000 тапкыр «килүе», әлбәттә, мөмкин түгел.

Мөхәммәтне тулырак аңлау өчен аның әңке дөньясына берәз күз төшереп үтү кирәктер. Һәрбер мәжүси гарәп кебек, Мөхәммәт тә хорафатлар белән женләнеп үсә. Пари-женгә, бичура һ. б. шуның кебекләргә ышанып яши. Бу хәлне бихисап күп риваятьләр китереп расларга мөмкин булып иде. Коръаннең алда тикшерелгән һәм тикшереләчәк өлешендә төрлө хорафатларга шулкадәр урын бирелгән булу — үзе генә дә моның ачык дәлиле. Хәтта инде пәйгамбәр булып алгач та, замандашлары аны жен зәхмәтлө дин белгәннәр. Моңы Коръән үзе дә берничә урында раслый:

«Хак пәйгамбәр дингә өндәргә дин килгәч, кешеләр анардан йөз чөерделәр, аны мәжнүн дин, шашкан кеше дин белделәр».

(Коръән, «Төтен» сүрәсе, 13 аятъ.)

Алла (чыны: Мөхәммәт) бу хакта хәбәр итү белән генә чикләнми, әнә нинди «зур әйберләр» белән ант итә-итә, гарәпләр алдында пәйгамбәрне аklarга керешә:

«Каләм сабы белән ант итәм, яза торган әйбер (?) белән ант итәм, син мәжнүн түгел».

(Коръән, «Каләм сабы» сүрәсе, 1—2 аятъләр.)

Аниан гомеренең ахырына тиклө Мөхәммәт сихерләргә ышанып яши. Бу шулай ук Коръән аятъләре белән бик ачык рәвештә раслана. Коръән әйтүенчә, сихер гыйле-мен алла үзе өйрәтә. Кешеләр белән шайтаннырны гыча түгел, бу әшкә фэрештәләренә дә өйрәтә ала. Кайсы фэрештәләренә икәннен әйтимме? Һарут белән Марутны, Зөһрә кызга гашыйк булу сәбәплө, дөресрәгә, телләрен тик тотә белмәү сәбәплө, харап булган ахирәт дусларны. Бу ике дус Абабил шәһәрәнә барып, ир белән хатын арасын боза торган сихергә өйрәтеп йөриләр.

(Коръән, «Сыер» сүрәсе, 96 аятъ.)

Мөхәммәткә кайтыйк. Ул бигрәк тә яһүдләр сихереннән курка торган була. Алар сихеренә каршы йортында ак этәч асрый, култык астында һәрвакыт бөтиләләр... Дингә өндәп йөри башлагач, гарәпләр аның бу сыйфатын үзенә әйтпө мыскыл итәләр.

Бу хакта шундый бер риваять киң таралган. Мөхәммәт еврейләрен бик жәберли башлагач (ул турыда сүз алдарак), бер карт еврей белән аның ике кызы балавыздан пәйгамбәрнең кечкенә генә сынын ясыялар да, үзенә ниндидер юллар белән кулга төшерелгән чаченә урап, ян-янына унбер инә кадап, унбер төен төйнәп, һәрбер төенгә

¹ Хәбәр, боерык, күрсәтмә.

берәр әфсен укып, Мөхәммәт эчә торган коега салалар. Бу вакыйга шулай ук Коръ-
эндә чагылган:

«Таң алласына сыенамын, — ди Мөхәммәт. — Төенгә өрөп сихерләүче хатыннарын-
ның сихерләреннән качып, аллага сыенам. Кешеләрне яшерен котыртып ятучы женнар-
дән һәм адәмнөрдән качып, кешеләр алласына, кешеләр патшасына сыенамын».

(Коръән, «Кешеләр» һәм «Таң» сүрәләре.)

Мөхәммәткә ингән вәхиләрне күпертеп язарга яраткан дини язучылар, бу аять-
тән алып, шундый әкият уйлап чыгарганнар: «Бу сихерләр нәтижәсендә пәйгамбәр,
имештер, озак еллар чирләп ята, фәкать Жабраил фәрештә төшенә кереп, чирләвенеч
сәбәбен айткәч кенә, һәм сынны коедан алып ташлагач кына, сихер кайта, пәйгамбәр
сәләмәтләнә».

Мөхәммәтнең үз диненә өндәү ысулында бер бик отышлы як бар. Башка дин ки-
тапларын язучылар, алла шулай дип әйткән, алла болай дип әйткән дип, хикәяләү
формасында язалар. Тәурат белән Инжил дә шул формада язылган. Мөхәммәт исә
Коръәнне алла исеменнән яза һәм аны дөнья яратылганчы ук язылып куелган итеп,
хәтта мәнгә бар итеп күрсәтә. Имештер, ул башта жиденче кат күктә алланың тәхет
астында яткан. Мөхәммәт пәйгамбәр тугач, беренче катка күчерелгән, хәзер шуннан
әзләп-әзләп пәйгамбәргә Жабраил фәрештә ташып тора...

Ләкин моның ялган икәнә, бер үк вакытта вәхиләрнең дә һичбер нинди алла сүзе
булмыйча, чеп-чи уйдурма икәнә, Мөхәммәтнең үз сүзләре икәнә Коръәннең стилидә
үк ярылып ята. Мөхәммәт алла исеменнән азып килә-килә дә, еш кына онытылып
китеп, үз исеменнән язарга керешә.

Мәсәлән:

«Без сина байлык бирдек. Шуңар күрә син аллага гыйбадәт кыл, корбан чал». —
Аллага ышанучы монысын алланыкы дип ышаныр. Ә түбәндөгә аятькә ничек ыша-
нырга?

«Галәмнең шәфкатьле-мәрхәмәтле тәпресенә, кыямәт көненең патшасына дан вә
хөрмәт! Бер сина гына табынабыз, бер синнән генә ярдәм көтәбез. Безне нәфрәтенә
дучар ителгән, адашкан кешеләр юлыннан түгел, шәфкать-мәрхәмәтең төшкән кеше-
ләр юлыннан алып бар».

(Коръән, «Әлхәм» сүрәсе.)

Кабат укып карагыз, сүрә үзе үк мин бернинди алла сүзе түгел, минем авторым
кеше дип кычкырып тора.

Ә инде түбәндөгә аятьләрнең алланыкы булуына ышанган кеше алла үзе белән
ант иткән булуга да ышанырга тиеш була, шулай түгелме:

«Каплаучы төн (!?) белән, ялтырап аткан таң белән ант итәм, ирләрне һәм ха-
тыннарны ясаган зат белән ант итәм»... «Күк белән һәм аны ясаучы белән ант итәм...
жан белән, аны ясаучы белән ант итәм...»

(Коръән, «Төн» сүрәсе, 1—3 аятьләр, «Кояш»
сүрәсе, 5—7 аятьләр.)

Алла чыннан да булып, Коръәнне үзе язган сурәттә, ул, әлбәттә, кеше алдында
ант итү кадәр түбәнлеккә төшмәс иде; бигрәк тә төннәри, көннәри ясаучы белән,
ягъни үзе белән ант итмәс иде¹.

Коръәннен, бер үк вакытта вәхиләрнең Мөхәммәтнең үз сүзләре икәнлеккә ин
бәхәссез дәлиләрнең берсе менә кайда: Коръән дөнья яратылганчы ук бар булган
сурәттә, анда заман ахырында яшәгән Мөхәммәтнең тормышында булган вакыйгалар
язылып куела алмас иде. Бу бит, мәсәлән, революция булудан миллиард-миллиард
гасырлар элек революция булды дип азып кую, аның ничек-ничек булганын тасвирлау
кебек тузга язмагаң әкият. Ә Коръәннең өчтән бере шундыйлардан, Мөхәммәтнең үз
тормышына бәйле вакыйгалардан гыйбарәт. Мәсәлән, алла, имештер, Мөхәммәткә бо-
лай ди:

«Син ятим бала иден, алла сине үз тәрбиясенә алды түгелме соң? Син ялгыш

¹ Болай ант итүне Мөхәммәт Коръәнгә гарәп шаманнарыннан алып керткән. Алар
да үзләре хыял иткән аллалар белән, кояш, ай, йолдызлар белән ант итә торган
булганнар.

юлда идең, алла сине тугры юлга кертте түгелме соң? Син ярлы идең, алла сина байлык бирде түгелме соң?»

(Коръэн, «Иртэнчэк» сүрәсе, 6—8 аятьләр.)

Без мондыйларны алда күп очратырбыз, хазерга бер кызыклы деталь. Вәхиләр күбәп киткәч, Мөхәммәт аларны язып барырга сәркәтип яллый. Имештер, Жабраил фәрештә, күктән төшөп, моның колагына пышылдый, бу шуны сәркәтибенә кабатлай, тегесе язып ала. Бер тапкыр кешенең ничек яратылуы турында бер сүрә яздырып торганда, Габдулла бине Сәгыйд бине Әби Сәрех исемле сәркәтибе «Фәтәбәрәкә алла-һе әхсәнәл халикыйн», ди. Ягъни, кешене шундый шәп итеп яратучы алла мөбарәк булсын! Мөхәммәт исә, алла синең бу сүзегне дә Коръэнгә кертергә кушты, язып куй үзен, ди.

Мондый хәл бер мәртәбә генә булмый. Мәсәлән, Мөхәммәт «газизен хахим» ди, сәркәтип, матуррак була дип, «гафурер рәхим» дип төзәтә. Һәм Мөхәммәт шунысын алырга куша... Ниһаять, соңгы вакыйгадан соң вәхинең нәрсә икәнәнә тәмам төшенгән сәркәтип үзенең иптәшләре белән булган бер мәжлестә, ул вәхиләрне Мөхәммәткә алла гына түгел, мин дә индердем лә... дип ычкындырып ташлай... Бу әкият түгел. Бу хакта борынгы дини китапларда, мәсәлән, «Китабелнәкул», «Фи әсбабелнәзул», «Тәфсил моһәһәй», «Тәфсил казий» кебекләрдә азылган.

Мөхәммәт, әлбәттә, бу мәртәт сәркәтиппе куып чыгара һәм үзенең фальшын тизрәк йому теләге белән, имештер, Жабраил аркылы алладан бер вәхи ала:

«Алла турында ялган сөйләп йөрүчедән дә гөһәһлырак кеше бармы, мин үзем дә алла индергән кебек вәхиләрне индерә беләм дип, яки минем үземә дә алладан вәхи килә дип ялганлап йөрүчедән дә гөһәһлырак кеше бармы?»

(Коръэн, «Хайван» сүрәсе, 93 аять.)

Тиледән сорама, ул үзе үк әйтеп бирер, диләр. Мөхәммәтнең бу аяте — сәркәтип белән булган жанжалның ачык дәлиле, барыннан ди бигрәк, вәхиләрнең кайдан, ничек килүләрен фаш итә торган бик көчле дәлил.

Бу хәлдән соң гарәпләрнең Мөхәммәткә кул бирергә йөргәннәре дә, «бигайбә, пәйгамбәр, торып торабыз әле», диләр. Кызыгы шунда, Мөхәммәт (тагын тиледән туры жавап) аларның бу сүзләрен дә Коръэнгә кертә:

«Чынлыкта Коръэн уйлап чыгарылган, — диләр гарәпләр, — Мөхәммәт аны үзе уйлап чыгара, бу эштә анар бүтәннәр ярдәм итә, диләр... Борынгылар әкиятте бит ул, Мөхәммәт аны үзе өчен яздырта, аннары шуны иртә-кич аның үзенә кычкырып укыйлар...»

(Коръэн, «Форкан» сүрәсе, 5—6 аятьләр.)

Һәм Мөхәммәт бу хакыйкәтне ялганга чыгару теләге белән алла исемненән яңа вәхи әвәләп өлгерә:

«Сынга табынучылар, имештер, Мөхәммәткә Коръэн язарга бер билгеле кеше булыша икән, диләр. Ләкин ул кешенең теле — фарсы теле бит. Ә Коръэн саф гарәп телендә азылган».

Бу бик зәгыйфь аргумент. Шул ук вакытта пәйгамбәр монысы белән дә каш ясым дип күз чыгара. Коръэн саф гарәп телендә булудан бик ерак тора. IX нчы гасырда яшәгән гарәп философы Әл-Кинди бу хакта менә нәрсә ди:

«Гарәп теленең шундый бай булуына карамастан, Мөхәммәт үзенең Коръәнненә күп санда еврей, персиян һ. б. чит тел сүзләре керткән».

Моңы күп кең башка галимнәр дә раслыйлар. Әл-Азһар университетының ректоры Мәхмүт Шәлтут, шуларга өстәп, Коръэн битләрендә байтак кына хәбәш, төрек, ассирия сүзләре бар икәнән исбат итә.

Мөхәммәт никадәр генә антлар эчеп, ышандырырга тырышып килсә дә, ниһаять, халык күп жыелган бер мәжлестә Коръәннен алла сүзе түгел икәнән үзе үк ычкындырып ташлай, һәм аның бу сүзләре шулай ук Коръәннен үзендә жирлек табалар:

«Чынлыкта Коръэн тәхет иясе алдында көчле вә данлыклы, ышанычлы вә буйсынучан вәкил сүзләредер».

(Коръэн, «Боргычлау» сүрәсе, 19—21 аятьләр.)

Уйлап карыйк. Кем ул көчлө вә данлыклы, ышанычлы вә буйсынуучан вәкил? Һәрхәлдә алла түгел, шулай ич?

Вәхидларнең ничек-ничек килүе, аларның ничек алла сүзе булып китүләре турында күп язарга мөмкин. Ләкин аларның фальшь идеяләрен ачу өчен булган кадәресе дә житсә кирәк. Тик шулай да тагын ике жәнжаллы вакыйганы телгә алып китәсе килә.

Шуларны чагыштырып карагыз әле:

Әйт: «Алла бер, алла мәңге бер. Тумады да, тудырмады да. Аңар тин һичкем юк».

Алланы бер дип бел. Ул бердәнбер таяныч. Һичкемнән тумады, һичкемне тудырмады. Аңар һичбер тиндәш юк.

Боларның уң яктагысы «Ихлас» сүрәсе, сулдагысы Кос ибне Сәгъдә дигән мәшһүр хөтбәче сүзләре. Кос ибне Сәгъдә аны әле Мөхәммәт ялан аяклы малай чакта ук Гакәз базарында кызыл дөясенә басып сөйләп йөргән. Мөхәммәт, пәйгамбәр булып алгач, Кос ибне Сәгъдәнең вафат булуыннан файдаланып, аны алла сүзе итеп, үзенә Коръәнненә керткән.

Вакыйгаларның икенчесе зур жәнжал белән бетә:

Коръәндә Салих исемле пәйгамбәр бар. Аның Нух, Муса, Ибраһим, Носыфларныкы кебек мажаралары юк, алар кебек мәшһүр түгел. Дин юлындагы эшчәнлегә фәкать шуңардан гыйбарәт. Әлеге дә баягы, иман китермиләр. «Могжиза күрсәтсән китерәбез...» Бу таштан дөя чыгара. Иман китерүче барыбер берән-сәрән генә. Салих, ачуы килеп, бу халыкны ташлап китә. Киткәндә әйтә: «Гыйбрәт өчен дөямне сезгә калдырам, яхшы карасагыз, бөтенегезне сөт белән тәммин итеп торыр. Инде жәберли торган булсагыз, алла үзегезгә бала-каза жиберер...» Пәйгамбәрнең сүзе раска килә: дөя бөтенесен сөт белән тәммин итеп тора. Ләкин пәйгамбәр дөясә халыкның үз дөяләре белән дус түгел. Шундуктан моны суеп ашыялар. Нәтижәдә алла һәр очрактагыча бу халыкның бөтенесен (иман китергәннәрен дә, китермәгәннәрен дә) йөзтүбән дөмектереп үтәрә.

Бу аятьләр Коръәнненә өч сүрәсенә урнашкан: «Шагыйрьләр», 142—158 аятьләр, «Киртәләр», 71—77 аятьләр, «Һуд», 64—71 аятьләр. Һәм алар берсен-берсе кабатлайлар. Мөхәммәт шуларның кайсындыр әле генә Жабраил китереп китте, дип ниндидер бер жемелышта игълан итә. Һәм яман да хур була.

— Ини-и, — ди кабер якасына баскан бер гарәп. — Синен ул аллаң сине бер дә яратмый икән, хәзер генә китереп киткән. Ә миңа бишкәтә чагымда ук китергәннәр иде инде аны... Әйе, әйе, Жабраил түгел, әлбәттә, әллә әби, әллә эни...

Чыннан да, шулай булып чыга. Галимнәр бу аятьләрнең асылына төшенәләр. Мөхәммәтнең Салих әкиятә, Хижаз өлкәсендә тереклек итеп, ниндидер сәбәпләр аркасында үлеп беткән бәни Тамуд дигән кабилә турындагы легендадан алынган булып чыга. Ә Мөхәммәт аны, күрәсәң, бабасына ияреп, илдан-илгә күчеп сәүдә итеп йөрگәндә ишетеп кайткан була!

3

Ә-Ә, СИН ДӘ ПӘЙГАМБӘР БУЛДЫҢМЫНИ!..

ДУСТАН ДОШМАН КҮП.

«ӘБҮЛӘҺӘПНЕНҖ КҮЛЛАРЫ КОРСЫН».

Мөхәммәт ишетеп кайткан беренче вәхигә хатыны Хәдичә ышанганмы-юкмы — бәхәсле. Әйтергә кирәк, мәжүси гарәпләр аңлавынча, вәхи — ниндидер фәукильгәдә күренеш түгел. Имештер, вәхине алла пагшаларга, ханнарга, бигрәк тә мәжүүннәргә гел жибереп тора... Шулай булгач Хәдичәнең ышанган булуы ихтимал... Һәрхәлдә, Хәдичә бу хәбәрне күтәрәп ала, сәүдә капиталының күренекле генә бер вәкиле була-рак, ул бу вәхидә тирән мәгънә ятканын күрә. Барып чыккан тәкъдирдә бу бит Мөхәммәткә кабилә башлыгы булуы тәммин итәчәк, ниһаять, Корәеш кабиләсенен тирә-як кабиләләргә баш булуын тәммин итәчәк. Корәешкә Мәккәдә, ә бәлкәм тагын да кичрәк масштабта власть алып бирәчәк... Хәдичә шунда ук хәбәрне туган-тума-

чаларына, ягъни Кораш кабиләсенә ирештерә. Ләкин кабила әчәндә Мөхәммәтне күтәрәп алучылар берән-сәрән генә, күпчелек бу вәхиенң ничек һәм нилектән килгәнән дәрәс аңлай. Хәтта үзен тәрбияләп үстергән агасы Әбүталипкә кадәр ышанмый.

Мөхәммәткә Хәдичәдән кала, бары тик асрамага алган уллары Зәед, соңыннан Мөхәммәтнән кайнатасы булачак Әбүбәкер, Әбүталипнән үсмер улы Гали һәм тагын берничә генә кеше иман китерә. Ләкин кабила әчәндәге ышанмаучылар да, Мөхәммәтнән бу вәхиендә Хәдичә күргән тирән мәгъинә күрәп, аңарга теләктәшлек күрсәтәләр.

Ә башка кабила мөгътәбәрләре, руханилар? Кәгъбәдәге 360 сынның 360 шәехе, аксакаллар, аларның урынбасарлары, туган-тумачасы, аларның дус ишләре? — «Алла бер, Мөхәммәт аның рәсүле...» — Безгә табыш биреп, безне рызыкландырып торучы сыннардан бөтен гарәппең баш тартуы дигән сүз ич бу!.. Сәясә властының тулысы белән Кораш кулына күчүе дигән сүз ич бу!.. — Монар юл кую — безнең өчен үлем!.. — диләр 360 сынның руханилары һәм аларның якыннары. Һәм Мөхәммәт белән аның иярченнәренән юлында бик тиз каршы көчләр оешып өлгәрә.

Ә халык? Бу — иң кыены. Ата-баба динен ялганга чыгарып, икенче бер дингә күчү — кәжә тәкәләреннә алмашу түгел. Бер мисал. Америкада, Һиндстан джунглиләрендә бүген дә әле төрле сыннарга табынучы дистәләрдә кыргый халыклар яши. Ничәмә-ничә тасырдан бирле аларны христиан, ислам, будда диннәренә өндәп, миссионерлар чабышып йөри. Тегеләр алардан шайтан бисмилладан качкан кебек качалар... Ә гарәпләренң Мөхәммәт динен күтәрәп алмауларына өстәмә бер сәбәп бар. Мөхәммәт үзенән пәйгамбәрлеген «*Лә илаһе иллаллаһе*», ягъни «бер алладан гайри аллалар юк», дигән сүзләр белән башласа да, бу сүзнә атлаган саен кабатлап йөрәсә, үзенең кырык яшенә кадәр табынып килгән мәжүси алласын да онытып бетерми.

Бер мәлне хәтта, Кәгъбәгә барып, Корашлар алласына, аннан Манат, Әллат, Әлгузза исемле хатын аллаларга гыйбадәт кылып йөри, гарәпләргә шулардан шәфғәт өстәргә айта. Гомеренән соңгы чорында да әле Мөхәммәт сыннарны чуттан чыгарып ташламый. Алай гына да түгел, аяләрәнә караганда, аларга чын ышану белән ышана: «Сыннарга табынуның зыяны файдадан күбрәк, — ди ул. — Сын начар әфәнде, начар иптәш».

(Коръан, «Хаж» сүрәсе, 13 аят.)

Димәк, сынга табынуның файдасы да юк түгел? Димәк, сын, начар булса да, әфәнде һәм иптәш әле ул? Бу хакта сез, әлбәттә, мулла абзыйлар авызыннан ишетмәссез, отып калыгыз.

Мөхәммәт пәйгамбәр үзенең күктәге алласын да бердәнбер дип әйтеп бетерми. Бу хакта әледән-әле үзенең вәгазъләрендә дә ычкындыргалап куй:

«Берьюлы берничә тәңрәгә иман китергән кеше — берьюлы берничә байга хезмәт иткән кеше кебек, — ди ул. — Мөселман бер генә аллага хезмәт итәргә тиеш».

Бу вәгаздән күренгәнчә, Мөхәммәт алла бер дими әле, киресенчә, аларның байтак икәнән аңлатып, берьюлы берничә аллага хезмәт итү тиеш түгел икәнән генә әйтә, шулай ич? Ә «Хайван» сүрәсенң 46 аятендә мәжүсиләренң сыннарын инкаръ итми генә түгел, аларны бүтән аллалар ди, һәм моны алласы исеминән үзенең Коръәннә кертә:

«Әйт, әгәр алла сезнең колакларыгызны чукракландырса, күзләрегезне күрмәс итсә, йөрәкләрегезне томалап куйса, бүтән аллалар сезгә ярдәм итә алырлар идемени дигән».

Шул ук сүрәнң 137 аятендә Мөхәммәт бу бүтән аллаларны хәтта үзенең күктәге алласының юлдашлары диюгә кадәр барып жито:

«Мөшрикләр алла биргән игеннәрдән һәм мал-туардан өлеш чыгарганда, монысы аллага, монысы алланың юлдашларына, диләр. Беләп торсыннар, алланың юлдашларына дигән өлеш аллага барып житми, ә аллага дигән өлеш алланың юлдашларына барып житә».

Алай гына да түгел әле. Мөхәммәт уйлап чыгарган күктәге алла — аның ата-бабасы табынган, кырык яшенә кадәр үзе дә табынып килгән, Кәгъбәдәге мәжүси

алласыннан өстен генә икән. Фәкать өстен генә икән. Моңы ул «Хикәя» сүрәсенен 68 аятендә бер дә ике төрле аңларга урын калдырмасылык итеп икърар итә:

«Аллага дан! Ул кяферләр алланың юлдашы дип йөргән сыннардан бик күп тапкыр өстен».

Мөхәммәт уйлап чыгарган алланың фәкать өстен генә булуы Ильяс пәйгамбәр вәгазъләрендә дә ярылып ята:

«Шулай итеп, сез, иң яхшы алланы ташлап, Баһалага гыйбадәт кылырсыз микәнни?»

(Коръән, «Сафтагылар» сүрәсе, 125 аять.)

Бәлкөм, болар бар да пәйгамбәрлегенә башлангыч чорында гына, ялгыш кына ичкынып киткән сүзләрдер? Түгел. Үләрәнә берничә генә ел калгач язган «Киртәләр» сүрәсенен 189—190 аятьләрендә Мөхәммәт хәтта Адәм белән Хаваны да алланың юлдашлары барлыгына ышанганнар итеп күрсәтә.

Менә ул аятьләр:

«Алла... Адәмгә үзенен кабыргасыннан хатын ясап бирде. Адәм хатынын тотып каплаганнан соң (!), хатыны корсакка узды. Корсагы авыр була башлагач, болар аллага әйттеләр: безгә зифа буйлы, иманлы угыл бирсән, без сиңа рәхмәт әйтер идек, диделәр. Алла зифа буйлы угыл биргәч, моңы син, мөгаен, иптәшләрең белән ясагансыңдыр, диделәр».

Бу хакта, әлбәттә, мулла абзыйлар авызыннан ишетмәссез, хөрмәтле иптәшләр.

Мөхәммәт һәм аның юлдашлары кача-поса гына эш итәргә мәжбүр булалар. Нәтижә бәләкәй. Шуннан Мөхәммәт мәжлесләрдә, базарларда өндәп карый: көләләр генә. Ярминкәгә килгән сәүдәгәрләр, хажга килгән гарәпләр арасында да йөрәп карый. Үзә йөри, иярчинәрен йөртә; нәтижә һаман бәләкәй. Иярчинәренә кинәш бунча, бөтен Мәккәне жыеп өнди. Нәтижә шул ук. Өстәвенә мәсхәрә итү, мыскыллау:

— Әле кайчан гына базарда, кул сугып, сәүдә итеп йөри иден, бүген алланың рәсүле булгансың икән...

— Ха-ха-ха...

— Яхшы чакта тай моннан, югыңса, хәзер үзеннең!

Мөхәммәтнең Әбүләһәп исемле кардәше бар. Мөхәммәткә ага тия. Бер үк вакытта алар кодалар да: Мөхәммәтнең Рокыя исемле кызы Әбүләһәпнең улында. Ягъни болар икеләгә кардәшләр. Шуңа ук вакытта Әбүләһәп Әбүсуфиян дигән икенче бер зур байга кияү тия. Әбүсуфиянның сенеелесе — Әбүләһәпнең хатыны. Ә Әбүсуфиян Мөхәммәтнең, бөтен Корәешнең кан дошманы. Чөнки Кәгъбә Корәеш кулында. Ә бу аны үзенекә итәр өчен яргы жанын бирергә әзер...

Шундый шартларда Әбүләһәп нәрсә эшләргә, кайсы якка ятарга тиеш? Ә Әбүләһәп — уен түгел. Ул шәһәрнең иң моғтабәр, иң зур байларынан булу белән бергә, чиктән тыш комсыз кеше. Аның турында шундый риваять бар. Гарәпләр кайчандыр корбанга кеше чалудан хайван чалуга күчкәч, шуның символы итеп, алтыннан смер мөгезе ясап, Кәгъбә диварына элеп куйган булалар. Әбүләһәп шуны ватып алып китә. Өстәвенә, ул чамадан тыш усал һәм кансыз кеше... Ул Әбүсуфиян ягына ята, һәм Мөхәммәтне теле белән генә мәсхәрә итеп калмый, якасынан эләктереп ала:

— Кадалып киткере, үзеннең нинди тиле икәненең күрсәтү өчен жыйдымныи безне монда! — ди.

Бу хәлдән соң Хәдичә һәм башкалар Мөхәммәткә маташып йөрмәскә әйтәләр. Ә ул моңар каршы:

— Бер кулыма ай, икенчесенә кояш тоттыралар икән, анда да ниятләнган эшемнән ваз кичәсем юк, — ди. Һәм, барлык дошманның күздә тотып, Әбүләһәпне исеме белән атап, алла исемнән шундый бер сүрә игълан итә:

«Әбүләһәпнең куллары корсын, үзе дөмексен. Жыйган байлыгы анар ярдәм итмәячәк. Ул коточкыч алкынлы утта яначак. Ә хатыны, муенына пальма сүсеннән үрелгән бау тагып, жәһәннәмгә утын ташып йөриячәк».

Бу сүрә бер үк вакытта Коръәннең дөнья яратылганчы ук язылып куелган булуының чеп-чи ялган икәнен һәм вәхиларисн каян һәм ничек килүләрен өстәмә рәвештә фаш итә түгелме?

МӨХӘММӘТ КЕМ ПӘЙГАМБӘРЭ? ИӘ, КАЙСЫГЫЗ АЛЛАНЫ МЕНӘ ДИГӘН СӘУДӘГӘР ДИМӘСИ

Мөхәммәтнең һәм аның тирәсенә тупланган төркемнең максаты чагыштырмача тар: гарәпләрне ислам флагы астына жыйнап, Гарәбстанда рухани һәм сәяси властың үз кулларына, сәүдә капиталы кулына туплау, сәүдә капиталының тәүге шанын кайтару, аны тәрәккый иттерү. Моның дәлиле—Коръан үзе. Бара-тора Мөхәммәт сәүдә капиталының уставына кадәр Коръанга кертә. Без баштарак алланың нәкъ кеше кыяфәтле икәнен күрөп үткән идек. Мөхәммәт хәзер аны табигате белән дә нәкъ кеше төсле итеп, ул заманнар өчен бик тә типик кәсепнең вәкиленә, бай сәүдәгәргә охшатып ясып:

«...Алла бай һәм данлы...» «Алла бай һәм шәфкатле». «Сез иман китермәсегез дә, алланың байлыгы житәрлек...»

(Коръан. «Төркемнар» сүрәсе, 9 аят. «Локман» сүрәсе, 25 аят. «Хайван» сүрәсе, 133 аят.)

Кыямәт көнне алланың гамәл дәфтәрләрен үлчәүгә салып үлчәве дә шуны ук раслый. Сүзләренә дә игътибар итегез: табыш алу, зыян күрү... сату, алыш-биреш итү, хәтта договор төзү.

«Кемнең үлчәве авыр тарта, аның табышы зур. Кемнең үлчәве жинел тарта, ул кеше зыян күрүче».

«Кыямәт көн өчен дәрәс үлчи торган үлчәү ясап куярбыз. Һичбер жан иясе өчен гәрчитсе орлыгы кадәр генә дә жәбер булмас. Без исәп-хисалны гадел йөртүчеләр». «Дәрәслектә, алла иманлы кешеләрнең жаннарын, мал-мөлкәтләрен жәннәт барабәренә сатып алды!.. Алла белән договор нигезендә сәүдә итүегезгә сөенегез. Бу бәек уныш!» «Алар шундый кешеләр, кайсылары туры юлны биреп, ялгыш юл сатып алдылар, аларның сәүдәләре файдалы сәүдә түгел».

(Коръан. «Иманлы кешеләр» сүрәсе, 104—105 аятлар, «Пәйгамбәрләр» сүрәсе, 48 аят. «Тәүбә» сүрәсе, 112 аят. «Сыер» сүрәсе, 15 аят.)

Әйтсегез кем генә мончан соң алланы менә дигән сәүдәгәр димәс!

Ислам динендәге гыйбадәтләр дә сәүдәгәрләрне, нәкъ гарәп сәүдәгәрләрен күздә тотып төзелгән. Хәтта намаз да.

«Иә, мөселманнар! — ди Мөхәммәт «Жомга» сүрәсенең 9 нчы аятендә, — жомгага азан әйтү белән, сәүдәләрегебезне калдырып торып, мәчеткә юнәлгез».

Мөхәммәт энә шул төп максатка да, үзенен динен сәүдә капиталы дине итүгә дә көне-сәгате белән керешми. Жыелышта Әбүләһәп белән булган жәнжалдан соң, ул үзенен бу максатын кара халыктан бигрәк тә яшерә. Хәзергә ул халыкны үзе уйлап чыгарган аллага ышандырырга тиеш. Алланың күкләрен-жирләрен юктан бар итүче, беренче кешене балчыктан әвәләүче кодрәт иясе икәненә ышандырырга тиеш. Бигрәк тә (һәм монысы иң әһамиятлесе, иң читене) үзен шул алланың рәсүле икәненә ышандырырга тиеш.

— Кемнәре?

— Бөтен дөньяны, әлбәттә...

Түгел шул. Мөхәммәт һәм аның юлдашлары ислам динен ясаганда төрек, фарсы, әфган, тажиклар турында уйламыйлар да; ә үзбәк, төркмән, татар, башкорт, кыргыз, казакъ, уйгур кебек халыкларны бөтенләй белмиләр. Мөхәммәт күз алдында фәкате гарәп кенә бар. Ислам диненен шаны көннәрдән бер көн искиткеч үсеп китеп, Гарәпстаннан чит илләргә, ыргы Африкага, ыргы Азиягә жәеләчәге, Монгол жиренә, Кытайга бәрәп керәчәге, Идел буйлап менеп, Европа илләренә кадәр барып житәчәге турында Мөхәммәт башына да китерә алмый, һәм бу аның пәйгамбәрлегенен беренче елларындагы сүрәләрдә арылып ята:

«Без пайгамбарларне факать аның телен белүчеләр өчен генә жибәрәбез».

(Коръән, «Ибраһим» сүрәсе, 4 аять.)

Ә Мөхәммәт телен кем белә? Гарәпләр.

Алда тагын да ачыграк:

«Шәһәрләр ана сына (Мөхкәгә — Г. Г.) һәм аның тирәсендәге авылларга кыямәт көне турында өйрәтү өчен без сына (Мөхәммәткә — Г. Г.) гарәп Коръәнне жибәрдек».

«Ачык язылган Коръән белән ант итеп әйтәм: без аны гарәпләр Коръәнне дип яздык».

«Әгәр без Коръәнне бүтән бер телдә индерсәк, гарәпләр: «Менә ул Коръән безнең телдә ингән булса икән», диярләр иде. Шуңар күрә дә без Коръәнне гарәп телендә индердек. Гарәп теле гарәпләр өчен ят тел түгел ләбаса...»

«Коръән белән ант итәм, гарәпләргә аңлашылсын өчен без Коръәнне гарәп телендә индердек».

(Коръән, «Кикәш» сүрәсе, 5 аять, «Ачыклау» сүрәсе, 44 аять, «Бизәкләр» сүрәсе, 1—2 аятьләр.)

Коръән бөтенләе белән, хәтта гражданлык тәртипләрен өйрәткән урыннары белән дә, гарәпләр өчен, факать гарәпләр өчен:

«Без Коръәнне гарәпләр өчен законнар һәм карарлар жыеңтыгы итеп индердек».

(Коръән, «Күк күкрәү» сүрәсе, 37 аять.)

Мөхәммәт алласы кайчак Коръән белән Мөхәммәтнең эһәмиятен бөтенләй тарайта. Алла һәм Коръән бер Корәш өчен генә булып кала:

«Ачык язылган китап белән ант итәм, чынлыкта Коръән синең өчен һәм синең кабиләң өчен жибәрелгән гыйлемлек».

(Коръән, «Бизәкләр» сүрәсе, 43 аять.)

Коръәннең гарәпләр өчен генә, анда да шул заман гарәпләре өчен генә икән, бигрәк тә бүгенге мәдәни илләргә адресланмаган икәнне күчмә гарәпләрнең көнкүрешләрен чагылдырган аятьләр дә бик ачык исбат итәләр:

«...алла сезгә хайван тиреләреннән корылган өйләр бирә. Ул өйләри урыннан-урынга күчереп йөртү өчен жайлы икәнне сез үзегез дә беләсез... Алла сезгә тау араларында кереп сыеныр урын бирә». «Кешеләргә хаж турында белдер. Алар синең яңга тау араларынан жәяү һәм дөяләргә атланып килерләр».

(Коръән, «Балкортлары» сүрәсе, 82—83 аятьләр, «Хиж» сүрәсе, 28 аять.)

5

«ЗАМАНА АХЫРЫ БУЛГАЧ, НЭЛЭР БУЛГАЙ...»
ПЭЙГАМБЭР АРАКЫНЫ ГАДЭТИ ГЕНЭ ЭЧЭРГЭ КУША.
АГАЕНЕ БУТАП БЕТЕРМЭСЭ ЯРАР ИДЕ...

Аллага иман китертү, бигрәк тә үзәнә ышандыру өчен Мөхәммәт төрле чаралар кулланып карый.

Коръән дини китап булу белән бергә, энә шул рәвешчә, гарәпнең ул заманнардагы көнкүрешен, омтылышын, уй-фикерләрен, аның үтә үзенчәлекле тарихи чагылдырган беренче зур әсәр, зур памятник. Һәм бу ягы белән ул гаять кыйммәтле әсәр, кирәкле әсәр. Без исә бу китабыбызда мәсьәләнең ул ягына Коръәннең серләрен ачу унаенда гына тукталырга булдык. Бу ышануның искиткеч файдалы икәнне

таасирлап, сүрә арты сүрә индерергә керешә. Алла чиксез бай, алла юмарт, рәхим-шәфкатенең чиге юк. Иман ғына китер; иман китер дә сорый бел:

«Әгәр иман китерсәгез, әгәр алладан куркыр булсагыз, ул сезнең һәркайсыгызга буллаклар бирер». «Әгәр иман китерсәгез, ул сезнең өскә яңгырлар яудырыр, балаларыгызны ишәйтер, малларыгызны арттырыр, бакчалар, елгалар ясап бирер».

(Коръан, «Мөхәммәт» сүрәсе, 38 аят, «Нух» сүрәсе, 10—11 аятлар.)

«...Әгәр кешеләр иман китерсә, без аларның өй түбәләрен көмеш калай белән ябар идек, ишекләрен, баскычларын, таянып утыра торган урындыкларын көмештән ясап, алтын белән бизәр идек...»

(Коръан, «Бизәкләр» сүрәсе, 32—34 аятлар.)

Иман китерүчеләр барыбер берән-сәрән генә. Өч елга нибары кырыклап кеше жыйнала. Ләкин алла аларның да өй түбәләрен алтын-көмеш белән бизәү түгел, тишек чиләкләрен дә төпләп бирми. Менә шунда инде Мөхәммәт жәннәт белән, теге дөнья белән кызыктырырга керешә. Ул жәннәт өчен бизәкләрне, матур буяуларны кызганмый. «Жәннәтнең һәр карыш жире бу дөньядан һәм дөньядагы бөтен нәрсәләрдән кадерлерәктер».

(«Тәфсир Ногмани», беренче жөзү, 77 бит.)

Шунысы характерлы: монда да Мөхәммәт гарәп улы, фәкать гарәп пәйгамбәре, башлыча гарәпне кызыксындыра торган, гарәп хыял иткән нәрсәләр турында сөйли. Гарәпне интектергән нәрсә — сусызлык. Мөхәммәт гарәпкә жәннәттә туктаусыз агып торган инешләр, шуңар кушып, сөт, бал елгалары вәгдә итә. Гарәпнең теккәсенә тигән нәрсә — Кояш. Мөхәммәт аларга һәрдәм күлгәләр вәгдә итә.

«Анда Кояш бөтенләй юк, салкын да булмый».

(Коръан, «Кеше» сүрәсе, 13 аят.)

Колларның, ярлы-ябаганын хыялы — туйганчы ашау. Мөхәммәт аларга иски-кеч төмле ризыкларны бихисап күп итеп вәгдә итә. Мөхәммәт уйлап чыгарган жәннәттәге киёмнәргә хәтле — гарәп хыялы, гарәпнеке:

«Жәннәттә кешеләр өсләренә яшел атлас һәм парча киярләр. Кулларында алтын белзек булыр».

(Коръан, «Мәгарә» сүрәсе, 30 аят.)

Ә аракы ягы ничегрәк, аракы буламы?

Булмыймы сон! Бар, бар, аракы да бар... Һәм ниндие генә әле!..

«Жәннәттә мөселманнарға пичәтле аракылар эчерерләр».

«Анда мөселманнарға аракының пичәтлеләрен, мускус¹ кушып ясалганның эчерерләр. Омтылучылар шуңарга омтылсыннар».

(Коръан, «Ким үлчәүчеләр» сүрәсе, 25—26 аятлар.)

Мөхәммәт гарәпнең өзелеп яраткан бу эчемлеген үтереп мактый:

«Иманлы кешеләр, — ди ул алла исемненән, — терсәкләренә таянган хәлдә ука белән чигелгән ятакларда бер-берсенә карап, бер-берсенә сәлам биреп яталар. Мәңге яшь сабийлар аларга башны авырттырмый торган, бик артык мәлжәтми дә торган аракылар ташып йөрерләр. Закускага үзегез теләгәнчә, үзегез теләгән төрле жиләк-жимеш, кош итләре булыр».

(Коръан, «Төшүчеләр» сүрәсе, 15—21 аятлар.)

— Арттырып жибермисеңме, язучы?

Юк. Әле әйтеп бетермәдем. Сабыйлар китергәнне көтеп торасың килмәсә, яки алай кызыгын тапмасаң, читенә ятып эчәргә була, энә теге аракы елгасы ул...

¹ Мускус — табыргы дигән хайванның аталык бизләрәннән эшләнгән хуш исле матдә.

«Жәннәттә су, сөт, бал, аракы елгалары агып торачак».

(Коръән, «Мөхәммәт» сүрәсе, 16—17 аятлар.)

Укучының, ничек инде, бу дөньяда аракы харам ич, диюе мөмкин. Бер тыныш ясап, тикшереп карыйк, әйткән микән соң? Мөхәммәт тик соңгы сүрәләрендә генә, аракыны жирәбә уены белән бер дәрәжәдәге бозык эш ди. Анардан ерак булырга куша.

(Коръән, «Ризык» сүрәсе, 92 аят.)

Ә нигә дип «ерак булырга»? Сәламәтлек өчен зарары зур булгангамы? Туачак балаларыбызга зарары тиячәк булгангамы? Киресенчә. Мөхәммәт урыны-урыны белән, хәтта, аракының шифасы турында әйтә.

«А р а к ы г ө н а н, — ди ул. — Шифасы да бар. (Отып кал, укучым, аракының шифасы бар!) Ләкин гөнаһысы күбрәк».

(Коръән, «Сыер» сүрәсе, 216 аят.)

Ә зияны? Зияны юк! Мөхәммәт аракыны хәтта энә гыйбрәт алырлык мәдхлә әчәмлек күрәп сөйли:

«Сез пальма һәм йөзем жимешләреннән исертә торган әчәмлекләр ясап әчәсез. Чынлыкта, бу акылы бар кешеләр өчен гыйбрәт алмалы хәл».

(Коръән, «Балкортлары» сүрәсе, 69 аят.)

Күрдөгезме, хәтта гыйбрәт алмалы!..

«Ашагыз, әчегез. Бер үк чиктән чыга күрмәгез. Алла чиктән чыгучыларны яратмый».

(Коръән, «Киртәләр» сүрәсе, 29 аят.)

Алла (безнеңчә Мөхәммәт) хәтта, хәтта исерек килеш намаз укуны дөресли:

«Мөселманнар, нәрсә сөйләгәнәгезне белмәс хәлгә килеп исергән чагыгызда намазга керешмәгез».

(«Коръән, «Хатын-кызлар» сүрәсе, 46 аят.)

Ягъни, нәрсә сөйләгәнәгезне белерлек хәлдә генә исерек чагында укый бир намазгыңны! Мөхәммәтнең аракы мәсьәләсендә күрсәтмәләре энә шуңдый.

Мөхәммәт үлә дә котыла, аракыны дөресли торган аятләр кала. Дин башлыклары кала һәм авырлыгы шулар өстенә төшә. Алар халыкны тыю өчен төрле «букиләр» уйлап чыгаралар. Мәсәлән, имештер, борынгы заманда мәчет салу өчен бик кулай урын булган икән. Ләкин анда, кайчандыр, бер тамчы аракы тамган булган. Шунлыктан Мөхәммәт ул урынга мәчет салу түгел, терлек абзары ясаудан да тыйган...

— Маташтырасыз, мулла абзыйлар! Ышангач ышангач, без Коръәннең үзенә ышаныбыз. Үзенә үзәң белмәслек хәлгә генә килмә дигән жиренә, шифасы бар дигән жиренә...

Кыскасы «букиләрнең» көче булмый.

Жәннәткә кайтыйк.

— Ә соң анда, жәннәттә, хатыннарбызның тормышы ничегрәк булачак, балачаларыбызның?

Жәннәттә бала-чага, гомумән, булмый, карт-коры да булмый. Анда һәркем утыз өч яшьтә. Мәңге шулай. Туксанга житеп үлгәнә дә, тугач та үлгәнә дә. Инде хатыннар мәсьәләсенә килгәндә, аларның да анда кирәге калмаячак. Менә дигән хур кызлары әзерләп куелган инде сезгә анда. Бериниди калым-мазар кирәк түгел. Мулла чакыртып, нигах укуытып расхутланып йөри торган да түгел. Жәннәтнең бусагасыннан атлап керүенә, зиннәтле ятаклардан сикереп торалар да: әй, фәлән угылы фәлән, көтә-көтә зарыгып беттем үзенне дип, сине төрлесе төрле яктан сарып алалар. Юк, ялгыш әйтмәдем,— сарып алалар. Бер үзенне житмеш жидәү бит!.. Адам баласы түгел, фәрештә яки жен кулы да тимәгән, тиячәге дә юк, берсенен бер ят ирләргә күтәреләп кенә дә караячагы юк. Буйлары — дингез камышы, йөзләре айдың ирүлы, күзләре мислс саф күк йөзс. Иреннәрнен дингезгә бер генә тамчы төкерек тамды исә, авызга капкысыз тозлы су — әчеп туймасдык ширбәткә әйләнә... Минем ятакка рәхим ит,

минем ятакка рәхим ит, дип кенә торалар. Шунысы куанычлы: Мөхәммәтнен үзенң харам сарайларындагы кебек, яки мәселман фәхишханәләрендәге кебек (алар турында сүз алдарак) һәрберсенен аерымы бүлмә түгел, бүлмәгә кереп бикләп тормалы түгел, оят-мазар юк, мал көтүендәге кебек бар да кеше күз алдында. Полный хөррият!.. Тагын шунысы куанычлы, әй мәселман, гыйффәтләре бер дә бетә торган имәс. Әле генә янында булып чыктың, янә дәртен кузгалып, янына яттың!.. Ходаның рәхмәте, кыз янә гыйффәтле!.. Тик, менә бала... Инкубатор чебешләре кебек, бөтенесе бер төсле. Өсбашка хәтле, барысының да бер төсле. Яшьләренә хәтле бер, исем-мазары юк. Бу кадәресе шуның өчен әйтүем: агаене бутап бетермәсә генә ярам иде дә, нәмәхрәм эшләр килеп чыкмаса гына ярам иде... Шуннан кала бар да әйбәт. Алланы бер диген дә, Мөхәммәтне аның рәсүле диген, бары шул. Ул чакта әнә сине нәрсәләр көтә... Ышан, ышан, әй мәселман!..

Тик, әлеге дә баягы, бүгенге мәдәниятле мәселманны шул исәптән бүгенге гарәпне дә, ай-һай, болар белән генә кызыктырып булыр микән? Жирдәге тормыштан бер мисал. Курортка дип киткән кеше, ходаның рәхмәте белән, әнә шул жәннәткә килеп эләкте ди. Аракы, закуска, хатын-кыз һәм дүрт стена. Кояш юк, су керү юк. Уен-көлкә, жыр, музыка, биоләр турында уйлама да, кино, театр, цирк, футбол, хоккей, чаңгы, коньки юк та юк. Китап, газета, журнал, радио, телевизор дип авызыңны да ачма. Ниңә миллиард мәселманның жыенысына дүрт бүлмә, казармадагы яки постоялый двордагы кебек кушеткалар тезелеп киткән. Рәхим итеп, ят та ят шунда. Ашау-эчү дә, алда әйткәнәмчә, хур кызларын белән ташыйк-ташрат тә шунда. Тагын дөнья сүзләре сөйләшә күрмә син анда. Язык була. Ятагынан мөзмин-мәселманиарга сәлам биреп кенә ят.

«Анда буш сүзләр булмайчак. Ирә-кич «сәлам!» дигән сүз генә ишетелеп тора-чак».

(Коръән, «Мәръям» сүрәсе, 63 аят.)

Сүз юк, беравыкка кызык тоелыр. Ә бер елдан, ун, йөз, мен елдан? Хәтерләгез әле, кайсыгыз нибары 26 көнлек курорттан өен, семьясын, эшен тансыклап кайтмый? Бигрәк тә художниклар, язучылар, жырчылар, биючеләр, артистлар, томумән сәнгәт эшчеләре. Тагын физиклар, химиклар, биологлар һ. б. һ. б. гыйльми эшчеләр? Пенсионерларны гына алыгыз. Эштән түеп пенсиягә чыга, күп тә үтми, хөкүмәт, партия органнарына нинди дә булса жәмәгать эше сорап килеп житә. Чөнки кешене кеше иткән нәрсә — хезмәт. Кеше хезмәтсез яши алмый. Бөск Тукай әйтмешли:

«...Иң мөһимдәс нәрсә эш».

Жәннәттә исә синең эш турында уйларга да хахын юк!

Сезгә дә эш юк анда, повар, официант иптәшләр. Сезнең бу дөньяда бик яратып эшләгән эшләрегезне сабий чакларында үлгән кяфер балалар башкарачак.

Мин болай дип уйлыйм. Мөхәммәт хыял иткән жәннәт була-нитә калса, ул үзе дә берничә мен ел үтәр-үтмәс аннан кыяк тешләр иде.

Әйтергә кирәк, Мөхәммәт гүя үзе дә үзенен бу жәннәттеннән курка, баштарак кына жәннәт, мәңгелек йортыбыз ди дә, бик тиз аның срогын кыскарта.

Күпмегә, ничек? Анысы үзенә бер кызык. Ләкин син, хөрмәтле укучым, жәннәттән бигрәк жәнәннәм турында белеп торырга тиешсен. Чөнки нинди генә изге бәндә булма, бу китапны укыган өчен сине барыбер шунда олактырачаклар, ә миңа инде күптән аның иң зәһәр жире билгеләп куелган. Кыскасы, безнең төп йортыбыз — жәнәннәм. Шуна күрә мин аны бик жентекләп өйрәндәм, дөресрәге, өйрәнергә тырыштым. Кызганычка каршы, пәйгамбәребез аны үзенен Коръәннәдә салып бетерә алмаган. 23 елга сузылган пәйгамбәрлек дәверендә кырымкасы кырык мәртәбә сала башлаган ул аны. Башлаган да ташлаган. Пәйгамбәребездән соң яшәгән дин башлыкларының үзләреннән тырышып-тырышып өлеш кертүләренә карамастан, аны рәтләп күз алдына китереп була торган түгел. Мин сезгә аның турында бик аз, шул ук вакытта каршылыклы мәгълүматлар гына бирә алам.

Хәзергә ул жиде кат жир астында әле. Кыямәт көнне аннан чыгып, күккә, жәннәт янына күчеп менәчәк:

«Жиде кат жир астыннан,
Чыгар жәнәннәм аннан.

Һава тулар төтөннән,
Аллаһ дигел бәдәвам».

(«Бәдәвам», 11 бит.)

Бу дөньядагыча итеп әйтсәк, жәһәннәмне жәннәтнең нигез күршесе дияргә була. Арада бер чаршау гына. Без шул чаршау аша жәннәт әһелләренең ничек кәеф-сафа корганнын ишетеп, күрөп, бу бәхетлеләр белән хәтта сәламләшеп, хәбәрләшеп ятачакбыз.

(Коръән, «Киртәләр» сүрәсе, 42—44 аятьләр.)

Жәһәннәм үзе тоташ уттан гыйбарәт, һәм ул әллә кайчан ягылып куелган инде: «Без, — ди алла, — кяферләр өчен төрле яктан камап ала торган ут әзерләп куйдык».

«Қараңгылык эченнән өч багана төтен чыгып торыр. Аның ялкынынан сакланырлык күлгә булмас. Ул үзе дөя төсле сары булганы хәлдә, манара биеклеген очкынын чәчеп торыр...»

(Коръән, «Жибәрелүчеләр» сүрәсе, 30—33 аятьләр.)

Ут, һәр тарафта ут. Хәтта жәһәннәм өстендә йөзеп йөргән болытларга кадәр уттан ясалган.

(Коръән, «Мәгарә» сүрәсе, 28 аять, «Төркемнәр» сүрәсе, 18 аять.)

Безне, тамгаларыбыздан танып алып (?) хайваннарын су эчәргә алып төшкән кебек шул жәһәннәмгә куып китерәчәкләр дә, маңгай чәчләребездән һәм аякларыбыздан тотып, нәкъ уртасына күтәрөп бәрәчәкләр. Бу эшләренң бөтенесенә алла үзе житәкчелек итәчәк.

«Шул кешене тотып алып, жәһәннәм уртасына ташлагыз, башларына кайнар су коегыз!» дип кычкырачак ул.

Күрдөгез, сүзләренә хәтле алдан әзерләп куелган. Бөтен-бөтен чаралар күрелгән. Өскә калкып чыкмасыннар дип муеннарыбызга таш бәйләп салачаклар. Өсләребезгә уттан тегелгән киёмнәр киертәчәкләр.

Әбүләһпне хәтерлисезме әле? Иман китерергә өндәгәнә өчен Мөхәммәтне якасыннан алып селкегән иде, тегесе ана бәддога кылган иде. Яман кушаматы Әбүжаһил аның. Кабереннән кубып килгәндә үк инде аның өстендә уттан тегелгән кат-кат тун булачак.

«Әбүжаһил уттан туннар киеп килгән».

(Коръән, «Төтен» сүрәсе, 47 аять, «Тәкыйгажәл китабы» 12 бит, «Тәфсир Ногмани», 1 жөзүә, 7 бит.)

Хәзергә безнең өчен куанычлысы шул — бөтенесе бушлай. Хәтта азык-төлек өчен бер тиен түли торган түгел. Ләкин азыгы бик шәптән димәс идем мин:

«Гөнаһлылар өчен азык — зәккум агачы булачак. Ул әчкә кәргәч, эретелгән жиз кебек кайнап тора чак. Рәхәтлән!» дип кычкырачак безгә шәфкатһе аллабыз.

«Ашарга зәккум жимеше. Жен башларына охшаган». Эчәргә сорасан, эретелгән мәгдән кебек, битләренә (?) яндырып ала торган су эчерәчәкләр. Анысына канәгәт булмасаң, авызына кайнап торган тимер китереп коячаклар. Эрен эчерәчәкләр.

(Коръән, «Төтен» сүрәсе, 43—45 аятьләр, «Мәгарә» сүрәсе, 28 аять, «Сад» сүрәсе, 56—57 аятьләр, «Сафтагыләр» сүрәсе, 62—65 аятьләр.)

Бу дөняның тигезсезлегенә ачынып яшәгән кеше өчен шунысы куанычлы: анда газәп бөтенсезгә бер төрле. Бу китабын язучыга да, укучыга да, ат карагына да.

Тик бездә кечкенә генә бер шик туа. Дөрәп янып ятучы бәндәгә, жәһәннәм хәтле жәһәннәмдә янып ятучыга, кат-кат тун нигә? Житмәсә уттан тегелгән бит әле.

Тагын ул утны ничек тегәргә мөмкин? Барыннан да бигрәк: ничек янып бетмибез икән соң без андый утта?

Беренчеләренә җавап юк. Соңгысына Мөхәммәт үзенең алласы исеменнән болай дип җавап бирә:

«Бу газалның ләззәтен әйбәтләп татысыннар өчен, тиреләре янып чыккач, без анысын салдырып алып, яңа тире киертәчәкбез».

(Коръан, «Хатын-кызлар» сүрәсе, 59 аять.)

Салдыр, киерт... Пәйгамбәр моның белән аллага никадәр мәшәкәт тудыра. Анда безнең кайбер авыл гостиницаларындагы кебек чи усак якмыллар... Әбүләһәп хатыны 1300 елдан бирле җәһәннәм утынлыгын шыңгырдап торган каен утыны белән тутыргандыр. Кара исәп буенча, ул утта безнең тиреләребез, уза китсә, бер секундка чыдарга тиеш. Аннан давай яңа тире! Минутына алтмыш тире дигән сүз. Ә сәгатенә, тәүлегенә? Тагын анда син дә мин Мөхәммәтәмин генә түгел бит. Миллиард-миллиардларча булачак без анда. Һәм шул тикленең бөтенесен бер алла киендереп-чишендереп торсын әле!...

Әйтергә кирәк, бу мәсьәләдә безнең Казан муллаларының вариантлары әйбәтрәк. Аларча, тирең тыштан яңа тора, әчтән яңасы үсә тора.

«Тәнеңнең тышы янгай,
Эченнән яшь ит үскәй,
Җаны һәрҗиз чыкмагай,
Аллаһ дигел бәдәвам».

(«Бәдәвам», 12 бит.)

Син инде, мин янымым, чаршау аша гына булгач, җәннәткә чыгып шылам мин, дип уйлый торгансың. Ләкин монысынан өметенә оз. Энә анда алла бабай нәрсә ди: «Җәһәннәмне саклауга, анда хакимлек итүгә 19 фәрештә билгеләп куйдык». «Кулларында тимер ыргак, чыгарга уйлаган саен аларны ыргак белән эләктереп алып, ут газалы белән киләнегез дип, бoryп кертәчәкләр».

(Коръан, «Төрөнгән кеше» сүрәсе, 30—31 аятьләр, «Хаж» сүрәсе, 21—22 аятьләр.)

Тагын бер мәгълүмат:

«Анда кәргән кеше мәңге үлми, тере дә булмый».

(Коръан, «Иң биек» сүрәсе, 13 аять.)

Синең белән безне хәтта Гитлер башына да килмәгән энә шундый бер хөрмәт кәтә, укучым. Ләкин син әз генә дә курыкма. Алдарак бер урында алла җәннәтнең дә, җәһәннәмнең дә бөтенләй булмагачыгын хәбәр итә. Шулай да без бу «буки»не экият буларак тикшереп карыйк. Очы очка килмәгән урыннары бик күп бит. Мәсәлән, кеше болай да яна. Аны яндырыр өчен утын нигә кирәк, Әбүләһәп хатынының 1300 ел буена утын ташып йөрүе нигә кирәк?

Тагын. «Үлми дә, тере дә булмый» ди бит әле. Үлем белән яшәү арасында ниндидер өченчә бер төрлә яшәеш юк лабаса!?. Инде монысы пәйгамбәрнең кинаяләп, безнең кебек җәһәннәм кисәүләренә авыр хәлләрен образлы итеп әйтүе икән, ничек без шул хәлебездә җәннәт эшелләренә саламнар жибереп, рәхәтләнеп әңгәмәләшеп ята алырбыз икән? Ничек безне бу газаллар берничек тә сызландырмас икән? Кайнар суга, кайнап торган тимергә ашказаннарыбыз ничек түзәр икән? Эрен ничек сусавымызны басар икән?

Риваятьләр раславынча, тагын җәһәннәмнең салкыны да булачак ди әле. Зәмһәрир исемле. Ул шул тикле салкын, — әгәр дә мәгәр берәзәй жиргә ялгыш кителеп төшсә, барча мәхлук күз ачып йомганчы катып үлмәле. Монысына без ничек түзәргә тиеш? Мин болай дип уйлыйм. Анда баргач, алла безнең организмны шул шартларга чыдарлык итеп реконструкцияли. Энә, мәсәлән, алма кортының серкәсен кыш буена эһ тә итмичә ялан тән алмагач ботагында яшәп чыга торган итеп ясаган ич... Ә болай булган хәлдә җәһәннәмнең эссесе дә, суыгы да безгә куркынч түгел!..

Эйткәнемчә, Мөхәммәт жәһәннәмне тегеләй уйлап караган, болай уйлап караган, очына чыга алмаган. Салып бетерә алмаган.

Инде янадан жәннәт һәм аның срогын кыскарту турында. «Иң биек» исемле сүрәнен 16—17 аятларында Мөхәммәт, алла исеминән кыяфәтләргә хитап итеп, болай ди:

«Әйе, сез биредәге тормышны әйбәтрәк дип беләсез. Юк, андагы тормыш әйбәтрәк. Әйбәтрәк тә, озырак тә».

Озырак. Бу бит нич тә мәңге дигән сүз түгел! Син бу дөньяда 60—70 ел яшисең икән, анда 80—90 ел, уза китсә, 100 ел яшисең дигән сүз генә! «Анда тормыш әйбәтрәк». Бу шулай ук жәннәттә аш-су, аракы, хатын-кыз теләсәң нихәтле дигән сүз түгел, әйбәтрәк кенә, күбрәк кенә, шулай түгелме? Фани дөньяда иппен бер сынык булса, анда сынык ярым. Суың бер чүмеч булса, анда ике чүмеч...

Бара-тара Мөхәммәт жәннәтнең гомерен бәтенләй кыскарта.

«Һуд» сүрәсенең 109—110 аятларында «Жәннәттә кешеләр жир һәм күкләр беткәнче мәңге торырлар...» ди. Ә жир белән күкләрен, хәтерлисездер, «мәңгелекләр» бик кыска: алла кыямәт көн житү белән идәндәге паласны төргән кебек, икесен ике кулга төрөп тотачак! Димәк, Мөхәммәтнен жәннәт-жәннәт дигәне, койрыкны йолдыз кебек, күренеп кенә калачак. Сүзе күп, үзе юк! Ә жәһәннәм? Аның да гомере бик фани. Моңа алла махсус аят белән раслый:

«Бәхәтсезләр утта янарлар. Анда үкереш тә акырыш. Анда алар жирләр һәм күкләр беткәнче яшәрләр».

(Кортән, «Һуд» сүрәсе, 108—109 аятлар.)

(Дәһамы бар.)

РЕВОЛЮЦИЯГӘ КАДӘРГЕ МАТБУГАТ БИТЛӘРЕННӘН

УКАЗ БӘЯСЕ

Элекке заманнарда мөдәррис, мулла, мәзин булырга ният иткән кешеләр Уфа каласындагы дини иларәгә (духовное собрание дип аталган йортка) барып имтихан тотарга, указ кәгазе алырга тиеш булганнар.

Казанның Мөхәммәт Әгъраж дигән бер укымышлысы мөдәррислеккә имтихан бирү уе белән Уфага бара. Ул елларда собрание башында торган Мөхәммәтжан мөфти алдына керә. Мөфти биргән дини сорауга каршы:

— Миннән мондый юк нәрсәләргә сорاپ чүалганчы, минем килүемнән файдаланып, белмәгәннәреңне сорاپ калсаң булмас идеме? — ди.

Хурлыгынан ачуы килгән мөфти:

— Кирәгеннән артык күп беләсәң икән, мулла-мөдәррислеккә кулай кеше түгелсәң, — дип указ бирмәгән.

Икенче бер надан имтиханга килгән, мөфтинче:

— Шәфәк нәрсә, кайчан туа һәм нинди була? — дигән соравына җавап бирә алмый. Көймәсә комга терәлгәч:

— Хәзрәт, шәфәкнен агы һәм кызылы була. — ди дә, кесәсеннән 25 сумлык ак, 10 сумлык кызыл кәгазь акчалар чыгарып, мөфти алдына куя. Мөфти:

— Бәрәкәллаһ, мулалыкка бик лаеклы кеше икәнсен, аллаһ әк-бәр, — дип, бусын указлы ясы. («Мөстафад» китабынан.)

ТОРМЫШ БАСКЫЧЛАРЫН УЗГАНДА

Журналист язмалары

АДРЕССЫЗ ХАТ

Поезд кузгалып китәргә санаулы минутлар калды. Ә бознең купедагы дүрт урынның берсе, аскиысы, әле һаман буш иде. Озак та үтмәде, поездыбыз теләр-теләмәс нәһәт платформадан кузгала башлады. Нәһәт шул чакта купега әлегә буш урынның хужасы — нәфис гәүдәле, урта буйлы, килешле генә итеп эвасын белән киенгән хатын килеп керде. Аның кулында спай гына кара төстөгә юл сумкасы. Белмим, яшә күпме булгандыр аның. Тик ул төсә-бите, тышкы кылфәтә белән шиңәр-шиңмәс утырган чәчкәнә хәтерләтә иде. Хатын, елмаеп ныкы барчабыз белән исәнләште дә, үз урынына узды.

Вақыт соң булганлыктан, һәркайсыбыз юлга алган «хужалыгыбыз»ны рәтләргә, йоны урынын койларга тотындык. Юлга чыгасы көчкә аератп арыйсың бит аны. Шуңа күрә, поезд кузгалып китү белән, яту ягын карыйсың. Әлегә юлаучы хатын да бездән калышмады — урын җәйдә. Сумкасыннан алып өстәлгә китап һәм яңа газеталар куйды. Ләкин ул йокларга ятмады. Ап-аң ажур шәленә төрөндә дә, бездән рохсәт сорап, өстәл лампасын яндырды, аны, йоклаучыларга яктысы төшөп борчымасын диптер инде, сөлге белән чорнап куйды. Уйланыпмы, я булмаса снытылыпмы берәз утырды да китабын ачып алдына куйды, шомырт кара күзләрен бер ноктага текәде... Читтән аны игътибар белән күзәтеп торган кешегә бу яшә хатынның уйлари, тойгылары китап битләреннән бик еракта булуы ачык сизеләп тора иде. Аның күзләре йөрән тетрәткеч моңсулар... Белмим, озакмы шулай «китап укып» утыргандыр ул. Мин, йокыдан уянып киткән чакларымда, аңа күз салгаладым. Ул исә һаман, куллари белән өстәлгә таянган көенчә, күзләрен китапна төбәп утыра иде...

Иртәгесен, без йокыдан торганда, әлегә хатынның урыны буш иде. Өстәл лампасы сүнгән, ә өстәл өстендә аның газеталари калган. Берсенең кырыснә эре хәрефләр белән ул:

— Хәерле юл сезгә. Сау булыгыз! — дип язып калдырган.

Арабыздан берәү, «Литературная газета»ны алып, бик иренләп укырга тотынды. Мин дә кызыгып киттем. «Известия»не кулыма алдым, таратып җибәрдем... җибәрдем дә шаккаттым: идәнгә шап итеп конвертка салган хат килеп төште. Адрес урынына басма хәрефләр белән нибары «Москва» дип нәһәт язылган. Мәгән, бу хат

теге яшь хатынныкыдыр, дип уйләп алдым мин. Инде нишләргә?! Ничен кенә булмасын, газета эчендә онытылып калган бу адрессыз хатны я хужасына, я булмаса атап язган кешесенә тапшырасы иде. Әмма моның өчен алар турында мәғлүматлар кирәк! Аларны белеп булмасы дип, тиз генә конвертны ачтым, берничә бит почта кәгазенә ван кына хәрефләр белән язылган хатка күз йөртөп чыктым. Хат, күләме белән зур булмаса да, эчтәлегә белән җитди мәсьәләләрне күтәргән. Ул кешенең иң көчкә хисләрен, йөрәк серләрен, тойгыларын чагылдыра. Хат, һичшиксез, атап язган кешесенә тапшырылырга тиеш! Тик шунысы аяныч, почта аша җибәрү өчен кирәкле мәғлүматлар хатта юк иде. Кем белә, бәлкем, ул кеше сезнең арагыздадыр, дуслар?!

Менә ул хат, укып карагыз әле үзен:

«Дустым!

Игътибарың өчен зур рәхмәт. Минем өчен борчылма. Барысы да ал да гел. Бер үземне ялгыз калдырып, бу дөньядан вакытсыз киткән якиннарымны бик каты сагынам да, юксынам да, тормыш үзенекен итә. Хезмәтем һәм дусларым миңа зур рухи көч бирәләр.

Син миннән, бәхетле булырга теләсәң, дип сорыйсың. Бәхет турында кем генә хыялланып торгандыр да, аны кем генә өмет итмидер?! Ул һәр кеше өчен хәләл!

«Әгәр чын бәхеткә ирешергә теләсәң, минем җибәргән телеграммаларыма, соңгы хатыма уңай җавап бир», дигәнсең. Берничә гади, бик табигый сүزلәрдән торган җавап! Әмма мин, ничен кенә бәхеткә сусаган булсам да, син теләгән уңай җавапны бирә алмыйм. Юк, юк һәм йөз кат юк!

Барлык татлы хыялларым, изге хисләрем синең исемең белән бәйләнгән. Еллар бер-бер артлы уздылар... Ә хисләр йөрәк түрәдә яши бирделәр. Бүген дә әле син минем бердәнбер янын кешем, беренче мәхәббәтем! Әгәр белсә идең хәзер үзеңнең миңа ничен кирәклеген! Моңы сүз белән аңлатуы кыен...

Менә синең язмышың өчен мин чиксез шат. Синең семьяң, үзеңне яраткан, якин иткән гомерлек юлдашың-хатының, ингез өчен дә зур бәхет булган балагыз — алты яшьлек Нуриягез бар. Син киләчәк тормышыңны, безнең авыр сынауларга очраган зур мәхәббәтбезне, тормышыгызының шул гүзәл чәчкәсенә багышла. Тигез тормышта үссен, тамыр җәйсен, барлык кешеләргә бәхет, шатлык китерсен.

Кеше өчен бәхетсез каршы адым ясау, аннан баш тартуға караганда, бик күп мәртәбәләр җиңел икәннән үзең дә беләсез. Шулай да, ләззәтле хыялларым, саф хисләрем белән көткән бәхетемне башналар кулыннан тартып ала алмыйм. Моңы минем вәждәнем кабул итми.

Дустым, башыма төшкән бу авыр сынауны да җиңеп чыгарга ярдам ит: бүтән мине борчыма.

Син минем тормыш планнарым белән кызыксынасың. Алар күп. Бар да тормышка ашардайлар. Тынгысыз хезмәт, тормышка игътибарлы, киң күңелле эчкерсез дусларым миңа илһам, күңел көрлегә бирәләр. Йөрәк яраларым, авыр кичерешләрем берәз җиңеләя, «онытыла» төшкәч, берәр юньле бәндә белән, бәлкем, мин дә «бәшлы-күзле» булырмын. Әмма сине беркайчан да оныта алмамын. Шушы булсын минем сиңа соңгы җавабым.

Сау бул, дустым. Сәләмәтлек, тигезлек һәм яңадан-яңа иңат уңышлары теләм үзеңә.

Янын дуслың М. Х.

Бәлкем, бу хатны укыгач, найберәүләр, чын тормышта болай булмый, дип бәхәсләшә башларлар. Тик сез, дуслар, тирән ялгышасыз. Хат совет кешеләренә хас булган мораль сыйфатларны, нәкъ чын тормыштагыча, дөрес чагылдырган. Моңың шулай икәннән хат кемгә атап язылган булса, шул кеше үзе дә исбат итәр.

БӘХӘС

Зәңгәр күзле, мөләем йөзле, бит урталары кызыл чиядәй пешеп торган яшь хатын ял йортындагы күп кешеләрнең игътибарын үзенә җәлеп итте. Моңың сәбәбе, мөгаен, яшь хатынның җибәрелгән генә булмагандыр. Бәлки, аның күләгәсе булып, артынан калмый йөрүче картта булгандыр. Ул карт — урта буйлы, чәчләренә инде шак-

тый чал кeргeн. Кыяфaтeннeн кyрeнeп тoрa: aлтмышныц тeгe ягындa. Шyцa кapaмaс-тaн, yзe ифpaт житeз, нын гaдyдaлe. Хapaкaтчeн кyзлape дa бик yткep. Aныц oc-бaшы дa бик пaxтa, нилeшлe. Oзын cyзeнц кыcкaсы: кapтныц бep дa килмэгeн жирe юк. Aныц yз-yзeн тoтышыннaн нaм кeшeлeр бeлeн бyлгaн мoгaмaлaceннeн yк зyp кyльтyрaлы, интeллигeнт кeшe инaнe aчык кyрeнeп тoрa. Ул, янындагы яшъ xатынга кapaтa aepaтa ягымлы, игътибapлы...

— Кeмнep coц aлap, кaйдaн килгeннep?

— Bот мoлoдeц, бaбaй, кoшныц aсылын элaктepгeн.

— Куйcaнa юкны, кызыдыр ул aныц... — диeштeлap ял итyчeлap.

Кyплapнeц тeлeнe кeргeн бy икe кeшe тyрындa мoндый cyзлep инeнчe кoрпyс-ныц бишeнчe бyлмaceнe дa нилeп життe... Aхырдaн бy бик кызу бaxacиe айлeндe.

Бy бyлмoдe тopучы oc хатынныц иц oлкoнe — Гeлceм хaным. Ул вpaч. Элe кyптaн тyгeл гeнe пeнсиягa чыккaн. Гeлceм хaным икe тaпкыр тoрмыштa бyлгaн, лaкин икceннeн дe тoл кaлгaн: бepнeчe иpe cугыштaн айлeнeп кaйтмaгaн, инeнчece oзaк aвыpyдaн coц, кyптaн тyгeл гeнe вaфaт бyлгaн.

Гeлceм хaным aлeгe яшъ xатын — Рaвилa тopгaн йopттa тoрa инeн. Ул гындa дa тyгeл, aлap yзapa apлaшaлap, бepceн-бepce якын итeп йopешeлeр инeн. Шyлaй итeп Гeлceм хaным Рaвилaнeц yзeн дe, aныц тoрмышын дa яхшы бeлyчe бyлып чыкты. Ул Рaвилa тyрындa:

— Aцa нибapы yтыз яшъ aлe. Мин aны нaкъ кызым кeбeк кyрaм, — дидe.

Бy cyзлapнe ишeтyгe, Гaлия бeлeн Caния дappaу килeп:

— Бeлгaнeнчe ceyлaмичe ничeк чыдaп тopacыц? Бyгeн яцгыр, бeз дe кинoгa бapa aлмыйбыз. Хeзep, айбaтлaп yрын eстeнe мeнeп yтырaбыз дa, cинe тыцдыбыз, — диeштeлap.

Xaтын-кыз шyлaй индe: бepгe бyлгaн чaклapындa ceyлaшми, cepлaшми бyлдыpa aлмый. Xaep, мoныц фaйдaсы дa бyлгaлый. Aлap ceyлaшa тopгaч, тoрмышныц ифpaт дepaждe aнaмийтлe, житди мaсьaлaлepeн кyзгaтaлap, шyлapгa кapaтa yз нapaшлa-рын, yз тoйгылapын бep-бepлapeнa бeлдepaлap. Бyгeн дa aлap, yзлape дa cизмeтaн, aцгaмaлapeндe кeшeнeц шexci тoрмышынa нaгылышлы бик кaтлaулы, чeтepeклe мaсьaлaлapнe кyтepдeлap. Элбaттa, aлapныц фикepлape бep-бepceнe тyры килeп жит-мaдe...

Oc хатынныц иц яшe, шaян нaм жицeл ceyклece Caния идe. Ул бик тиз yрын eстeнe мeнeп ятты дa:

— Димaк, ял йopты бyeнчa чирaттaн тыш гaйбaтнe Гeлceм aпa бaшлaп жибepa, — дидe.

— Ялгышaсыц, ceцeлeм, мин кeшe гaйбaтeн caтapгa жыeнмыйм. Э Рaвилaнeц бик кaтлaулы язмышы, тoрмышы тyрындa ceзгe ceyлaмeнчe бyлaм... — дип cyзeн бaшлaды ул. — Мин Рaвилa тopгaн йopткa кyчeп килгeндe, ул Рaфкaть бeлeн тoрa идe. Aлap eстeнe кapaп coклaнып бeтa aлмый идeм, нaкъ пap кyгepчeннepдaй гepлeшeп яшилep идe. Рaфкaть институтныц дyртeнчe кyрcындa укый идe. Тeлчe бyлгыpгa эceрлeнeп йopгaн чaгы. Рaвилa, apy-тaлуны бeлмичe, cмeнa ярым, xэттa инeшep cмeнa aптeкaдa эшли. Aныц yцгaнлыгындa, житeзлeгeнe, чистaлыгындa бapлык кeшe coклaнa идe. Yзe нeнe-тeнe тoрмыш apтыннaн кyca кyды, э иpeн тaки институт бeтepттe. Aныц eстeнe aлe Рaфкaтeнa бик мaтyр ул дa тaбып бepдe. Рeстaм дa бyлгaч, Рaвилaгa тoрмыш мa-шaкaтьлape тaгындa apтты. Aныц cлaмaтлeгe дa шaнтый yк нaкшaды. Лaкин ул бepкeмгe дe cep бepмaдe. Тeшлapeн кысып бyлcа дa aвырлыкларгa чыдaды.

Рaфкaть институтны уцышлы тaмaмлaды. Шyл yк eлны aспирaнтypaгa дa кepдe. Moцa Рaвилa шaтлaнып бeтa aлмaды индe... Tагындa икe eл yзып киттe. Рeстaмгa дe дyрт яшъ тyлды...

Ул кoннe Рaвилa эшeннeн aлдaнpак киткeн. Beнe кaйтышлый кибeтлep бyeнчa йepeп yлындa бyлaк эзлэгeн. Бyлaкнeц дe айбaтeн тaпкaн, лaкин aлыpгa aкчaсы жит-мэгeн. Шyндa aныц aпaсы кaлдыpып тopгaн yтыз cум aкчa иceнe тeшкeн нaм вeнe йгepeп кaйткaн дa ишeгeн aчып бyлмaгa кeргeн. Oc-бaшын caлып тopмaстaн, тyргe yзгaн нaм шкaф яцигын aчып, aкчaны aлмaкчы бyлгaн. Тик aкчaдaн жыллap иcкeн... Aкчa yрынындa кoш тeлe xэтлe кaгaзъ тaбып aлгaн ул. Aндa Рaфкaть кyлы бeлeн тyбaндaгeлep язылгaн бyлa:

«Равиләм минем, акыллым!»

Бүгенге көннән башлап мин синең ирең түгел. Күрәсең, язмыш шулайдыр... Мин киләчәк тормышымны бүтән берәү белән бәйләдем. Син мине аңларсың һәм гафу итәрсең дип нык ышанам. Сиңа артык авыр булмасын дип, чемоданымны син эштә чакта алып китәм. Ящикта утыз сум акчаң бар икән, аны да үзем белән алам. Баегач, кайтарырмын.

Әгәр Рөстәмне тәрбияләү сиңа авыр була торган булса, диссертациямне яклаганнан соң, аны үзбезгә алырбыз.

Р а ф к а т ь».

Күрәсең, бу хатның эчтәлегә Гөлсем ханымга да бик нык тәэсир иткәндер. Ул сүзен бүлөп шактый вакыт тынып калды, уйланып ятты... Бу тынычлыкны Сания белән Галиянең дә бозасы килмәде. Шактый вакыт узгач, Гөлсем ханым, салмак кына тавыш белән, сүзен давам итте:

— Белмим, Рафикатьнең хатын укыгач, Равилә үзен ничек хис иткәндер? Йөрәк әрчүенә ничек итеп чыдагандыр? Әмма ул үзенең горурлыгын аяк астына салып таптамады. Тормышында кинәт килеп чыккан фажиғакке искиткеч чыдам ничердә, беркемгә дә сер бирмәде. Тик шулай да, миңа кергән чакларда, башын күкрәгемә куеп, сабый балалардай, үнсеп-үнсеп елый торган иде.

Равилә яраткан эшен давам итте. Ул да институтка кереп югары белем алмакчы иде дә, тик тормыш мәшәкәтләре хыялын гәмәлгә ашырырга мөмкинлек бирмәделәр.

Рөстәм исә үсә бирде. Тик ул:

— Әтием кайда соң минем, ник кайтмый ул, бик сагындым бит мин аны, — дип, эледән-эле үзек бәгырьләрен өзгәли иде.

Ә ана баласының бу сорауларына ни дип җавап бирсен, аны ничек юзтсын?!

Еллар бер-бер артлы узды...

Рафикать аспирантураны да тәмамлады, Мәскәүгә барып, диссертациясен дә яклап изйтты. Белсеме, эше буенча ул шактый алга китте. Ә һәмусы-вежданы белән, кызганычна каршы, үзенең замандашларыннан бик нык артта калды шул.

Кеше дигәнең кайгы хәсрәтигә дә, тормыш кысылыңларыңа да чыдам була бит. Равилә дә барысына да чыдады, барысына да түздә, Әмма Расиләнең дә тулы тормыш белән яшисе килә башлады. Ул да, ничек кенә булса да, ялгызлыктан котылырга тырышты. Менә ул берзакыт шушы, үзә белән ял йортына килгән Идрис картны очрата. Ике ел инде алар гел очрашып торалар, җәй көннәренә алга да бергә баралар. Рөстәм исә интернат мәктәптә укый...

Гөлсем ханым ахыргы сүзләрен әйтәп бәтерергә өлгөрмәде, аны Сания бүлдә:

— Бөтен симпатиям Равилә ягында иде, тик, Гөлсем апа, соңгы сүзләрсң йәрәгемә инә булып надалдылар. Симпатиям бер секундта юкка чыкты, — диде ул һәм шунда ук торып утырды да сүзләрен давам итте:

— Янь-яшь килеш, шулкадәр чибәрлеге, горурлыгы белән ничек инде ул әтисе кебек өлкән картка кызыккан? Яшьләр, үз тиңдәшләре беткәннени аңарга?!

Саниянең бу сүзләре саламга керсін сибеп ут төрткәндәй булды. Шуннан инде бәхәс башланып китте...

Өч хатын-кыз. Өчесендә өч төрле караш, өч төрле фикер... Аларның берсе Равиләне якларга, икенчесе аны жәлләргә, өченчесе эт итеп сүгәргә кереште. Чыдал кына тор!..

— Равилә үз тиңдәшләрен таба алмас иде минини дисең. Үзең уйлап кара, алар бит барысы да дип әйтерлән семьялылар.

— Идрис картның да семьясы бардыр.

— Бар, конечно. Карчыгы белән кырык елга якын гомер итә икән инде. Аның институт бәтергән оч улы һәм бер кызы бар икән. Барысы да бергә торалар, ди. Идрис карт үзе дә бит, зур белгеч. Равиләнең әйтүе буенча, бик уңган, булган кеше.

— Булмас, булмас... Уңган, булган карт бик акыллы кеше булырга тиеш ул. Ә ничек инде төптән уйлый торган акыллы кеше буйга житкән балаларына, гомер иткән карчыгына оят итереп, аларны хурлап, яшь кәләш артынан башын югалтып чапсын икән?!

— Исең ниткән. Борын заманда картлар дүртәр-бишәр хатын алып гомер иткән-нар әле.

— Эйттең сүз. Алай яшәү безнең чор өчен бөтенләй чит нәрсә ич ул.

— Кешенең иң нечкә хисләренә нагылырга, аның интим тормышына борын су-зарга беркемнең дә хакы юк. Алар закон рамкаларына сыя торган нәрсәләр түгел. Һәрхәлдә, кешенең бу ифрат дәрәжәдә катлаулы, чотерекле хисләрен, аның интим тормышын мораль кодекслар белән чикләп булмый инде...

— Тузга язмаган сүз сөйләсез. Әгәр кеше тойгыларына, хисләренә, нәфесенә хуҗа була алмаса, аларны анылына буйсындырырга көчә җитмәсә, әллә кайчан дөньяның асты өскә килеп бетәр иде. Ата улын, ана кызын белмәс иде. Бу бит бур-жуаз илләрдә, акчага табынып яшәүче оятсыз, намуслы миллионерларның, миллиар-дерларның морален...

— Туктагыз әле. Бик тирәнгә кереп киттегез. Сөз шуны исәпкә алмыйсыз: Идрис картның Равиләгә мәхәббәте бик көчле, ди. Мин, дип әйтә икән, карчыгым белән гомер иттем, балалар үстердем, әмма ләкин мәхәббәтнең нәрсә икәннән белмәгән бул-ганмын дип сөйлә, ди.

— Һи картлач. Гыйшык утына дорләп яна имеш!

— Син алай өлкән кешедән көлмә әле. Мәхәббәткә яшь киртә була алмый. Шуны беләсезме?

— Яшь киртә була алмаса ни... Аңа кеше үзе, аның акылы һәм җәмәгатьчелек каршындагы җаваплылыгы киртә булырга тиеш. Югыйсә, изге хиснең бозык юлга борылып китү ихтималы бар.

— Туктагыз әле. Без юкка гына тарткалашып ятабыз. Равилә тол хатын. Аны яраткан ире бәхетсез иткән. Ә бит Равилә әле яшә, үзе чибәр. Аның сөсләргә дә, сөяргә дә хакы бар. Бу бер дә гаеп эш түгел ләбаса. Аның да үзенчә бәхетле буласы нилә. Тоткан да өлешенә чыкканын сөйгән инде... Нәрсә дип әле аны, ни гомердән бирле, хөкемләп утырабыз. Картмы, карт түгелме, Равиләгә әле бик яхшы иптәш булган. Бергә вакыт уздыралар, сөйләшәләр, киңәшәләр...

— Шул да булдымы бәхет?!

— Кем белә, бәлким, алар бөтенләй дә бергә булып куярлар. Идрис карт Рави-ләгә: «Хәзер инде балаларым кеше булдылар. Аналары пенсиядә. Аны балалары да бик тәрбиялилар. Әгәр син теләсәң, бүген үк үзләрен ташлап синек аның күчеп ки-ләм», — дип әйтә икән.

— Вот жир бит, оятсыз!

— Карт карт инде. Аның гомере санаулы. Бер яшьлектә, бер картлыкта дип, тип-тереп каласы нилә торгандыр. Равилә ничек карый икән бу мәсьәләгә?

— Аның да гомере ике килми инде. Өзелеп торган кешесе булгач, тотар да шу-ның белән башлы күзле булып.

— Теләсә нәрсә әйттегез, әмма инде бу мәхәббәт түгел, ә азгынлык...

Йокларга отбой булмаса, белгем, бәхәс тагын күпмәгә сузылган булып иде...

Бүлмә эче тын... Тик бүлмәдә берәү дә йокламый. Һәркем үз алдына уйга чумып, күрәсез, тормышның иң катлаулы һәм җитди мәсьәләләрен күтәргән бәхәснелә очына чыкканчы, хакыйкәткә талмакчы. Ләкин моның өчен бер генә төн җитәрме икән?!

Һәрхәлдә, бәхәс аңадан давам итәр әле...

АСИЯ ГЫПНИЯТУЛЛИНА

С Ә Н Г А Й

Бүгөнгө театр сәнгате турында сөйлөшөбез.

Дания Гыймранова

СӘХНӘ ИНДИВИДУАЛЬЛЕГЕ

Бүгөнгө артистларыбызның уен осталыклары, сәхнә үзенчәлекләре хақында сүз башлаганчы, иң элек театрыбызның үткәннә әйләнеп карыйк. Үзләренен ижатлары белән безнең театрың данын үстергән, аның сахифаларен бизәгән Габдулла Кариев, Зәйни Солтанов, Мөхтәр Мутин, Мифтах Әбсәләмов, Шакир Шамильский, Хәлил Әбжәлилов, Фатыйма Ильская, Гөлсем Болгарская кебек исемнәре телгә алыык. Алар — татар театрының якты йолдызлары, жәүһәрләре. Алар, сәхнәдә ижат иткән образлары белән, «кеше язмышы аша халык язмышын» сурәтләделәр, сәхнәгә үзләренен рухи тәҗрибәләрен, кешелек хисләрен, газап һәм миһнәт аша тапкан уй-фикерләрен алып килделәр. Нинди генә роль уйнамасыннар, образ аша алар үз сүзләрен әйтсә, үз фикерләрен расларга омылдылар. Мисал өчен, бөек татар трагигы Мөхтәр Мутин ижатына күз салыйк. Бу актерың ижаты, революция алды елларында башланып китеп, илебездәге яңарыш һәм үзгәреш чорына туры килде һәм аның артистлык хезмәте шул вакыт өчен хас булган революцион үзгәрешләрдән, шул елларның шаулы атмосферасыннан аерылгысыз булды. Артистың революцион бунтарь йөрәге, көрәшчә буларак кыю фикерләре аның ижатын жылыттылар, ул ижат иткән образларга жай өрделәр. Ул үзенен ижат тормышын зур гражданылык идеяләре, революцион пафос белән сугарылган театр сәнгатен булдыруга һәм яшәтүгә багышлады. Карл Моор, Отелло, Гамлет, Эльмансур, Вершинин кебек образлар бу актерың хыялларын, өметләрен, теләкләрен чагылдырдылар; алар, әйтсәң, бу актер-художникның, сәхнә образлары аша, чор турында, революция турында кешеләр белән үз сүзен, үз программасын уртаклашуы иде. Мөхтәр Мутин ижатына хас булган мондый сыйфатлар алда исемнәре саналган күренекле артистларыбызның күбесенә хас. Бу актерларның уен стили, уен методы үзәк бер мәктәп булып тора. Ә бу исә «театрда милли һәм халыкчан характердагы образларны ижат итүче актерлар плеядасы үсеп чыгуга» мөмкинлек бирде. Алар «кечкенә генә, ләкин оста һәм дәрәс эләктерелгән тормыш детальләре аша образның иң төп, иң кирәкле, иң әһәмиятле якларын ача алуға сәләтләделәр, һәм бу сыйфат аерым актер ижатына гына түгел, ә бәлки бөтен коллектив өчен хас. Беренче карашка шушы чытләтәп кенә сызымланган штрихлар герой тормышының конкрет һәм кабатланмас образын барлыкка китерәләр»¹. Шунлыктандыр, алар ижат

¹ О. И. Пыжова. Театр больших возможностей. «Театральная жизнь» журналы, 1958 ел, 3 сан.

иткән чордагы спектакльләргә гадилек һәм ачыклык, реаль эчтәлеккән дәрес һәм көчле янгырашы хас. Тик нигәдер, сонгы вакытта театрың спектакльләрендә еш кына «тормыш-көн күреш үз максатка әверелде, ә кызыклы һәм матур бизәкле тамаша режиссерның һәм башкаручыларының идея һәм фикер ачыклығын алмаштырды»¹. Ия өчендер актерлар уенында кабатлану, штамп, шаблон арта төште. Сәбәп нәрсәдә? Бу сорауга җавап бирү гади һәм аңсат эш түгел. Иң әлек, театрда талантлы художество җитәкчесе булмавын әйтсә килә. Бу — төп сәбәп һәм театрың зур фажиғәсә. Шулай да, К. С. Станиславскийның «Сәхнәнең бердәнбер патшасы һәм хакиме — талантлы артист» дигән сүзләренә таянып, мин татар актерларының бүгенге уен үзенчәлекләренә җагылып китәргә уйлыйм.

Без артистларыбызның сәхнәдә үзләрен иркен тотуларына, ихлас күңелдән уйнауларына күнеккәнбез, гадәтләнгәнбез инде. Күпчелек актерларыбызның уеннарында эмоциональлек, жанлылык бар. Үзләрен күзәтүчәнлекләре, зирәклекләре һәм тормышта күргән, тапкан, үзләштергән әйберләрен сәхнәдә оста һәм мәгънәле итеп сурәтлән алулары белән тамашачының игътибарын җәлеп итәрдәй актерларыбыз байтак. Мондый осталык бик кыйммәтле, билгеле. Бу актерлар драматурглар тарафыннан чыла-пешле генә сурәтләнгән рольләренә дә багталар, тулы канлы итәргә тырышалар. Х. Уразиков, Г. Камская, Ф. Камалова, В. Минкина, И. Гафуров, А. Хәйруллина, Г. Камалова, Р. Бикчәнтәев, Н. Гәрәева кебек артистлар ижатында бу сыйфат үзен тулы ачылышын таба, мул кулланыла. Алар гәүдәләндергән образлар үзенчәлекле һәм тормышчан була.

Ләкин хәзер безне бу сыйфатлар белән генә шаккатырып булмый инде. Бүгенге актердан күбрәк сорала, зуррак көтәләр. Теге яки бу артист ижат иткән образда актерың рухи индивидуальгә дә чагылырга тиеш. Аның уенында дөньяны танып-белү, яналык ачу, кешеләр язмышы белән яши белү күренергә, граждандык хисе янгырарга тиеш. Һәм аларның ижаты ижтимагый төс ала, үз халкының, үз милләтенең иң изге, иң яхшы, иң кадерле хисләрен, теләкләрен һәм хыялларын чагылдыра. Сәнгатьиен бу искиткеч гүзәл күренеш белән без татар театрында бик сирәк очрашабыз шул! Мондый актерлар исә хәзер бездә бармак белән генә санарлык.

Бытыр жәй Қазанда Абай исемендәге Қазақ дәуләт академия театры гастрольләре булып узды. Аларның спектакльләрен караганда, без йөрәккә тетрәткерлек образлар белән очраштык. Сабира Майканованың Толганае, Бикә Римованың Жир анасы, Хәдичә Букееваның Сәуләсе безнең күңелләребездә тирән эз калдырды. Қазақ театры спектакльләрен караганын соң үз театрыбызның бүгенге көндә ни дәрәжәдә канатсыз һәм нурсыз яшәгәнлеген сизсәң, тугандаш күршеләренә сокланасын һәм... көнләшсәң. Ә бит безнең театрда да заманча, тирән фикер йөрткән сәләтле, бүгенге көн куйган таләпләргә җавап бирергә, эчке байлыклары белән уртаклашырга әзер торучы актерлар юк түгел. Ф. Халитов, Ф. Ильская, Г. Шамуков, Ф. Кульбарисов, П. Исәнбәт, Ш. Биктимиров, А. Галиева, Д. Хәйруллин, Р. Тажетдиновларның актерлык практикасында бу нәрсәне без еш тоябыз. Ә инде ул ни дәрәжәдә үз чагылышын таба һәм нинди күләмдә безгә тәэсир ясай — бу турыда аерым тукталырга кирәктер дип уйлыйм.

Әйткәнбездә, актерларның уңышлары һәр спектакльдә бер дәрәжәдә, бер төстә түгел. Драматургик материал актерларга актив рәвештә уйланырга, фикер йөрткән мөмкинлек биргәндә, алар үзләрендәгә ижат мөмкинлекләрен тулысынча файдалана алалар. Киресенчә булганда, аларның энергиясе, фантазия байлыгы образларны «откарып калу» — аны тулыландыруга юнәлдерелә. Бу, билгеле, актерлар ижатын бәяләгәндә зур кыенлыklar тудыра. Шуңа күрә дә без моңа актер өчен бай һәм кызыклы материалы, фәлсәфи нигезе булган образлар турында гына сөйләпчәкбез.

Мостай Кәримнең «Ай тотылган төндә» трагедиясенә мөрәҗҗәгать итик. Искиткеч шигърияткә ия булган, фикерләренә тирән фәлсәфи чишелеш белән тетрәткән мондый әсәр белән безгә бик тә, бик тә сирәк очрашырга туры килә. Моңа һәр сүз, һәр караш, һәр сулыш мөһаббәт хисе белән сугарылган. Башкорт далаларының килгеле һәм иркенлегә, аның хуш ис бөркеп торган саф һавасы, кояшының юмарт елмаюы, сандугачлар сайравы, жылы жылләренә иркәләве — табигатьиен бар гүзәлгә һәм

¹ Шунда ук.

назлылыгы донъяның ике гашыйк баласында — Акъегет белән Зөбәржәт хисләрендә тупланган. Аларның мәхәббәте гади һәм саф, көчле һәм бәк. Һәм мондый мәхәббәт бар нәрсәне, бар киртәләргә жимереп, жинеп чыгарга хаклы. Гаделлек һәм дәрәслек, үз хаклыгына тулысынча ышану — гашыйкларның тоткан юлы шундый. Аларга капма-каршы куелган ана — Тәңкәбикә образы үзенә фажиғәле язмышы, катлаулы-каршылыклы характеры белән әсәрнең иң житди, иң авыр образларынан берсе. Бу образ, үзенә эчкә хәрәкәт белән, искиткеч нәфис һәм тойгыларга бай. Тәңкәбикәдә, акыл камиллеге белән беррәттән, фикер тарлыгы, хисләргә иркен һәм саф чагылышы белән бергә, аларны чикләү, характерының көчә һәм зәгыйфьлеге бергә үрелеп, аерылганыз бәйләнен бирелә. Горейф-гадәтләр, йолалар йогынтысы нәтижәсендә Тәңкәбикәнен аңы агуланган һәм томаланган, ул үзендәге табигый һәм саф хисләрен йолалар кысасына чикләгән, аларны үзгәртмәс канун законнарына буйсындырган һәм шунан белән кешелек законнарына капма-каршы куйган.

Бу спектакльдә, минем уемча, үзләрен сәнгатьчә эшләнешләре белән ике образ игътибарга лаек. Болар Әзһәр Шакиров башкаруында Дәрвиш һәм Ринат Тажетдинов уйнавында Дивана образлары. Бигрәк тә соңгысы. Р. Тажетдинов театрда иң бары дүрт ел эшли. Бу вакыт эчендә ул күп кенә рольләр уйнады. Кайдадыр ул кабатланды, кайдадыр, тамаша залының настроениенә тәсир һәм аны элктәрәп алып, «тамашачыга уйнаган» чаклары да булгалады. Тик аның тарафыннан иңат ителгән «Көзгә ачы жылларда»ге Хәйжәр, «Котырған акчалар»да Глаумов һәм «Ай тотылган төндә»ге Дивана образлары бу актерның иңат көчәнә һәм интеллектуаль байлыгына өмөт багларга мөмкинлек бирә.

Дивана-Тажетдиновның күнелә саф, керсез, сабий балаларныкыдай изге. Бу адәм баласына, акылга зәгыйфьлеге аркасында, бериниди йолалар һәм горейф-гадәтләр дә йогынты ясып алмый. Аның хисләре табигый ачыклыгында чагыдалар. Донъяның кечкенә генә эшкәлегә дә, гаделсезлеге дә Дивананың йөрәгенә кадала һәм жанын эчтәтереп күз ышларенә булырга мәжбүр итә. Кешеләр мөнәсәбәттендәге дисгармония беренчә чиратта шушы табигать баласы — Диванада чагыла. Актердан бу роль тирән интуиция, фантазия байлыгын, фикерләү зирәклеген, хисләр һәм акыл гармониясен табуны таләп итте. Тажетдинов тудырган образ искиткеч музыкаль яңгырый.

Бер үк спектакльдән капма-каршы ике полюста торган мисаллар китерү белән, мин, уемча эһимиятле дип уйлаган, бер фикерне расламакчы булам. Театр — ул максатлары һәм теләкләре бердәм һәм бәйлә булган, сәнгатьнен ролен, аның таләпләрен бертөрлө аңлаган, эш методлары бертөрлө булган актерлар коллективы. Һәм ул бары рухи хасияты ягынан өлгергән, омтылышлары белән киң коләчлы артистлары булганда гына яши ала. Болай булмаганда, театры иң яхшы дигәндә, күнел ачтыручы, мавыктыручы, тамаша кыла торган бер жир дип аларга кирәк. Һәм, әйтергә кирәк, аларның эчтәлекләре бер-берсеннән нык аерыла. Тамаша кую, мавыктыру өчен актердан профессиональ осталык кына соралса, ә чын сәнгать исе актерның шәхес буларак формалашуын да таләп итә. Бу очракта аның кешелек хисе, кешелек горурлыгы һәм тәвәккәллеге, фикер йөртү сәләтенә ыңгуы, кешеләргә булган мәхәббәте, һәм, ниһаят, «яхшы» белән «начарны» аера алуы кирәк. Актерның һәр ягы — мине дә, жаны да, йөрәге дә искиткеч нәфис һәм нечкә кыл сыман булырга тиеш. Шулай булмаганда, актерга рухи тоткынлыкка элгү куркынычы яный. Ә рухи тоткынлык ул сине бүгенгә көннән артка сойри, чигенергә мәжбүр итә. Безнен актерларыбызның күбесе менә шушы рухи тоткынлыкка эләкмәделәр микән, донъядагы бик күп кызыккы һәм мөһим мәсәләләрдән (әдәбият-сәнгать өлкәсеннән, физика-математика сферасыннан), фәни-фантастика өлкәсеннән ул — анысы барыбер) чытлашмәделәр микән?.. Без актерларыбызның эчкә культурасының камил, рухи яктан нәфис һәм нечкә зәвыкы, ямьне һәм матурамкы тирән итеп тоя алуын, акылы зирәк һәм бай, мораль-әхлак мәсәләләрендә пакь булуын таләп итәбез. Рус совет драматургы Виктор Розов мондый фикер әйтте: «Минем уйлавымча, һәр актерның ижатында минимум сыман үз темасы булырга тиеш. Аннан тыш, ул тамашачыны үзенә кешелек эчтәлеген байлыгы белән жәлеп итәргә тиеш. Әйе, бүгенге көндә бар нәрсә дә шәхес буларак актерның кешелек эчтәлегенә кайтып кала. Бу эчтәлекнең фәкыйрьлеген бериниди осталык белән дә яшереп булмый, ул бар нәрсәдән күренә — бу актер үзе өчсн генә кайгыртамы, әллә югысә барлык кешелек турындамы, тормыш белән ул

тыгыз элемәтәдә, юкмы, бүгенге көн мәсьәләләрен үзә хәл итәме, әллә күптән инде башка берәүгә тапшырганмы».

Шушы фикерләрен куәтләр өчен, Ш. Хөсәеновның «Зөбәйдә — адәм баласы» спектакленә тукталыйк. Автор бүгенге көндә бөтен совет драматургларын диарлек кызыксындырган һәм дулкынландырган темага — яшьләрнен рухи яккан өлгереп, характер буларак чыныгу, шәхес буларак формалашу темасына мөрәжәгать итә. Әсәрен төп героинясы — Зөбәйдә. Аңа нибары 18 яшь. Тик Зөбәйдәнәң ябьк һәм нефис жикәләренә төшкән йөк авыр һәм чуалчык. Аның әтисе, абыйсы, апасы Жәүһәрия бар, ләкин ул барыбер — ялгыз. Алар аның рухи тормышы белән кызыксынмилар, аны аңламыйлар. Зөбәйдәнәң тормыштагы һәр сөртепүе — аның үзә өчен тормыш әлифбасы да. Ялганлау, бер-береннән көлү, намусына хиянәт итү — болар кешеләрдәге иң пычрак сыйфатлар. Алардан арыну, аларга карата нефрәт хисе уяну — бу инде Зөбәйдәнәң кеше буларак өлгергәнлегә турында сөйли. Драматургик материал кызыккы һәм актуаль яңгырый. Тик аның сәхнәдә чишелеше күңелдә канәгатьсезлек тойгысы уята. Режиссерның һәм художникның фантазиясе кирәк колачлы, баерак булса, әчтәлегенә тин сәхнә формасы да табылган булса, бу әсәр, ничиксез, унышлы спектакльләренә берсе булыр иде. Сүз унаенда шуны әйтәсе килә: театрың художество советы бүгенге көн темасына, яшьләр тормышына багышланган, аның зәвыкларын, борчуларын һәм шатлыкларын тасвирлаган әсәрие сәхнәләштерүне яшрәк режиссерга тапшырган булса, спектакль, бәлки, отышлырак булыр иде.

Инде уенына тукталыйк. Зөбәйдә ролен яшь артистка Нәилә Гәрәева башкара. Актрисаның сәхнә тәҗрибәсе шактый бай. Ул безнен спектакльләрдә күп күренә һәм һәрвакытта диарлек нинди да булса бер ягы белән хәтердә кала. Һәр роль аның өчен — актерлык мәктәбе. Зөбәйдә роле дә актриса өчен катлауды һәм мавыктыргыч рольләренә берсе булды. Әмма рольне, нигездә, унышлы башкаруына карамастан, бу образ театр тормышында ниндидер яна ачыш дәрәжәсенә күтәрелмәде. Образ актрисадан тамашачыга үзенең барлык кешелек әчтәлеген ачып салуны таләп итте һәм актрисаның моңа әле житлеккән булмавы үзен нык сиздерде. Башка образларга килгәндә, алар пәсада ук Зөбәйдәгә караганда ярыраклар һәм берьяклы чишелгәннәр. Шулай булуга карамастан, бу образлар аша без артистларыбызның рухи байлыгы һәм сәхнә осталыклары турында фикер йөртә алабыз. Жәүһәрия образына килик. Бу рольне ике актриса башкара, берелчәсе — Вера Минкина, икенчәсе — Галимә Ибраһимова. Жәүһәрия-Минкина гади бер татар апасы, аңарда уңганлык та, усаллык та бар. Кайчандыр бу апа сөя дә, көтә дә белгән. Соңыннан тормыш агымына бирелеп, кем өчен дә кирәкмәгән тормыш алып бара башлый. Ул көндәлек мәшәкатьләреннән арына алмый, бар кайгысы, бар борчуы — ашарга пешерү, базарга бару, Сәмигуллага кияүгә чыгу һәм тагын... сберкассада акча жыю икән. Ул рухи белгенлеккә дучар. Шунлыктан, Зөбәйдәнәң кайсы юлдан атларга белми аптырап калган бер моментинда Жәүһәрия-Минкина аңа кинәшчә дә, дус та, ярдәмчә дә була алмый. Жәүһәриянен якты хиялларын сугыш юкка чыгарган, ләкин үз бәхетә, үз язмышы өчен ул көрәшмәгән. Ә кеше үз тормышына, үз язмышына үзә хужа булырга тиеш. Бу образның иҗтимагий яңгырашын актриса энә шулай билгели. Минкина уенына гажәп осталык, сәхнә бизәкләренә тормышчан һәм кызыккы булуы хас. Икенчә актриса Г. Ибраһимова башкаруында бу образ андый үзенчәлекләр төс алмый. Ул сүләнрәк һәм елаграк. Сәхнә буяулары төссезрәк һәм тоныграк. Шунлыктан, Г. Ибраһимова башкаруында образның яңгырашы да түбәнрәк. Мәрвәрие башкаручы Рауза Хәйретдинова һәм Гәүһәр Камалова белән дә шул ук хәл. Г. Камалова бу рольне акыллы уиный. Ул аның һәр кыланышына, һәр хәрәкәтенә аклау эзли, аның характер үзенчәлеген аңлап эш итә. Башта, Булатны эзләп кергәндә аның кыяфәтенә, кыланышына карап нич кенә дә бу хатын кеше өстенә шундый искиткеч авыр йла яга алыр дип күз алдына китермисен. Тора-бара инде ул үз йөзен ача, бөтен гайрәтен күрсәтә башлый. Р. Хәйретдинова исә алай акланырга тырышып маташмый. Ул үз образынан карикатура ясап куя. Менә бу очракта инде без актрисадан элементар сәхнә культуразын булдыру таләп итәргә хаклыбыз, спектакльнәң гомуми чишелешенә, аның әчтәлегенә өстән генә булса да күз йөртәргә, колак салдырга кинәш итәбез. Аның уенында штампка яраклашу, шаблонга якыплашу

көчле. Г. Ибраһимова да, Р. Хәйретдинова да үз рольләрен уйнаганда бер генә нота белән мавыгалар, аларның уенында бертөрле бизәк, бертөрле буяу, бертөрле типтигез юл.

Спектакльдә яшъ актер Дамир Хәйруллин башкаруында Фәрит роле бар. Бу тискәре образ. Фәрит-Хәйруллин рухи яктан зәгыйфъ, гарип бер кеше. Ул семьядагы тәрбиясезлекнен ачы жимеше сыман — атасының копиясы, аның кыланышлары, хәрәкәтләре, интонациясе атасын хәтерләтә. Ләкин актер атасын копировать итми. Атасының характерындагы тискәре сыйфатлар, аның карашлары, уй-фикерләре Фәритнең инде канына сөнгән, миен агулаган. Аның өчен бертөрле идеал да, изге хыял да юк. Ул дәшми-эндәшми, вакыйгаларга артык катнашмый, авызын-борынын турсайтып, бер кырыдан гына йөри бирә. Фәрит-Хәйруллинның күз карашы берни турында да сөйләми дә, аңлатмый да. Ул никидидер мәгънәсез тормыш алып бара — бер ни турында уйламый, бернәрсә аны борчымый. Аның өчен туалармы, үлләрме, сөяләрме, көяләрме — барыбер, бары тик аның үзенә генә тимәгез, аны гына тынычлыкка калдырыгыз. Бу образ спектакльнеч иң дөрес чишелгән образларынан берсе. Монда яшъ актерның фикерләү активлыгы, сәхнә культураны күзгә бәрелә. Гомумән алганда, Д. Хәйруллинның ижаты әле бөреләнеп кенә килә, аның әле сәнгатьтә үз юлын, үз темасын табасы, үз сүзен ишеттерәсе бар. Без моңа өметләнәргә хаклыбыз! Чөнки аның Тукае, «Фажигале юлда» Хәнәфие бу актерның фикерләүчән, эзләнүчән зур темалар, идеаллар белән ялкынланучан табигате турында сөйләделәр¹.

Алда тукталынган ике әсәр да, аерым кызыклы гына чишелгән, художество ягынан камилләшкән образлары булуга карамастан, уңышсызлыкка дучар булдылар. Аларның иң зур кимчелекләре шунда — бу спектакльләрдә актерлар ансамбле тигез түгел. Бер караганда, моңа катнашучылар бер үк ижади проблемаларны хәл итәләр, бер үк ижат телендә сөйләләр сыман. Тик нигәдер аларның кайберәүләре үзәндәге ижат мөмкинлекләрен, ижат ресурсларын дөрес файдалана, тормыш һәм сәхнә законнарына буйсынып ыш итә, ә икенчеләре исә штампка буйсына — тамаша уйный. Бу очракта спектакльнеч уңышсыз булуы бик табигый хәл, чөнки пьеса, бер бөтен художество әсәре буларак, ботарланган һәм үзенең тулы барлыгын югалткан.

Безнең театрың, аның артистларының халыкка әйтер сүзе күп, фикерләре матур һәм өметле! Шуңа күрә омтылышлары да нурлы һәм амьле булсын иде, спектакльләр йөрәкләр белән бергә акыллары да биләсен иде, театр бизнесынан канәгатьсезлек хисе белән чыкмасан иде. Уйландырсын, фикерләтсен, яшисенә китерсен иде! Ә бит безнең театр андый спектакльләр куярга да сәләтле. Мисал өчен* бик еракка китмиң, 1957 елгы декада спектакльләрен, моннан биш ел элек куелган «Котырган акчалар»ны искә төшерик. Һәм менә быел Л. Лаврентьевның тәржемә әсәре «Ата хакы — тәңре хакы» спектакле сәхнәгә куелды. Боларда инде актерлар ансамбле безне үзенең төзеклеге һәм тулылыгы белән шатландырды. «Ата хакы — тәңре хакы» спектаклендә актерлар тигез һәм матур уйныйлар. Бу спектакльдә актерлар уенынан сәхнә культураны бөркеп тора. Фатыһма Ильская, Фәат Халитов, Габдулла Шамуков, Г. Зиятдинов кебек өлкән актерларыбызның оста уеннары, аларның мәгънәле образлары гажәеп матур тәсир калдыралар. Алар тамашачыга ышаналар, аңарда фикер активлыгын кузгаталар һәм шунлыктан, үзгә дә сизмәстән, алар белән бергә яши башлыйсың, турыдан-туры вакыйгаларның катнашучысына әвереләсен. Спектакльнеч яңадан бер зур уңышы бар — ул Фәтих Кульбарисов башкаруында Максим образы. Бу актер — безнең бүгенге татар театрының зур сәхнә мастеры, сәхнә художнигы. Аның тарафыннан ижат ителгән образлар реалистик планда чишелеп, психологик яктан нык уйланылган һәм табылган, инфис итеп эшләнелгән була. Ул әсәренә тоя, хис итә белә, образның эчтәлегеннән чыгып хәл итә. Аның таланты — интеллектуаль талант. Аның фикерләү осталыгы салкын практик сәхнә алымына гына кайтып калмый. Менә аның ике образы — «Жилкәңсәләр»дә Батырхан һәм «Муса Жәлил»дә Розенберг... Актер аларның характеры өчен хас сыйфатларын, актык чиккә кадәр күпертеп, гротеск формасында бирә. Тик шуңа карамастан, бу разлар тере һәм жанлы кешеләр, бөек рус актеры Хмелев әйтмешли, «символ дәрәжәсенә кадәр үткәнәйтелгән реализм». Кульбарисовның соңгы елларда ижат иткән

* Мәкалә Д. Хәйруллин исән вакытта язылган иде. Ред.

образлары арасында «Дошманнар» спектаклендə Яков Бардин һәм «Сукур»да Сукур образлары бар. Бу ике əсəрдə дə ул үзен искиткеч нəзəкəтлə, олы культу-
ралы, нечкə хислə актер итеп танытты. «Сукур» спектаклендəгə Сукур образы үзенен
публицистик янгырашы, көчлə характер, кешелəк əчтəлегенə саф һәм ихтыярлы
булуы белəн йөрəклəргə үтеп кердə, хəтердə сакланып калды. Без аныц бүгенгə көп
проблемаларын үткєн һәм кискен итеп хəл итə алуын күрдəк, аныц кыю һәм көчлə
тавышын ишеттəк. Кульбарисов Максим образы белəн үзенə кешелəк əчтəлегенен
ни дəрəждə бай һәм гүзəл икəнлеген тагын бер тапкыр раслады. Аныц Максимы без-
гə якын һәм таныш, хəрəкəтлəрə кискен һәм ныц, үз-үзен тотышы гəди һәм йомшак.
Тормыш принциплары ачык һәм анык. Ул кешелəрнə ярата, күбрəк алар янында
булырга тырыша. Лəкин ул авыру, һәм дəвалану фəйдəсыз — ул улəчəк. Моны ул
яхшы белə. Шуна карамастан, аныц рухы таза, күнелə көр. Тышкы кыяфəткə ул үзə
эллə ни чибəр түгел; озын, берəз бəкрəбрəк йөри, лəкин искиткеч матур һәм сөй-
кемлə. Ул үзə бертуктаусыз нидер уйлый, нидер күзəтə. Карашы аныц һəрвакыт
житди һәм игътибарлы. Бу кеше белəн очрашу, аныц белəн танышу безнə кинəт
кенə баетты, дөнъягə, кешелəргə, үзəбезгə өр-яна баштан игътибар күзлөгə аша ка-
раргə мəжбүр итте, зур рухи лəззəт бирдə. Менə шундый сəхнə образы белəн очрашу
турында без еш хыялланабыз. Һәм сирəк кенə булса дə очрашкалап торабыз. Бу
мəкалэдə мин Празат Исəнбəт тарафыннан ижат ителгən: «Котырган ақчалар»да
Васильков образына, Асия Галиеваныц «Гөлжамал»ына туктала алмадым. Ə бу
образлар исə анализ өчен бик кызыклы һәм мул материал булып торалар. Димəк,
безнə театрыбызда, чын мəгънəсендə ижат уты белəн ялкынланып, үзлəренəч эчкə
кешелəк байлыклары белəн уртаклашырлык актерларыбыз юк түгел. Тик алар бердəм
көч булып, театрыц йөзен ачыклардык, аныц йөрəк тибешен, пульсын барлыкка
китерерлəк берлəшмэгəннəр гənə.

Безнə заман — ул кешелəкнəц интеллектуаль яктан үсеш чоры. Кичəгə тамаша-
чының сəнгəткə, театрға карата булган талəбə бер төрлə булса, бүгенгесə күп тап-
кыр зəвыклырак, нəфисрəк, байрак. Шунлыктан, актерның үз тамашачысыннан рухи
яктан ярыланып, артта калуы гафу ителми. Бүгенгə көндə актер булу дигən сүз —
ул оста фикердəүчə художник, граждəнин һәм трибун булу дигən сүз.

РЕВОЛЮЦИЯГЭ КАДƏРГЭ МАТБУГАТ БИТЛƏРЕННƏН

БУНТАРЬ МУЛЛА

Шагыйрь Габдрахман Утыз-Имəни (1756—1836) башта Бохарада
укий, аннары шуида укыта да. Шунда ул мантыйк һәм хикмəт кебек сха-
ластика дəреслəрнə каршы күтəрелə, имамнарның кыйраэте юк (корьəн
укий белмилəр, наданнар) дигən сылтау белəн мəчəткə йөрми, намаз
укымый башлай. Аныц мондый «бозык» эшлəрə турында Шаһморат
əмиргə ишеттерəлəр. Əмир аны сарайгə чакырта.

- Сəз ни өчен мəчəткə жəмəгəть намазына йөрмисез? — дип сорый.
- Гафу итегез, азан ишеткəнем юк.
- Ничəмə урында ничəмə мəзин көн сəен азан əйтəлəр түгелмə?
- Азангə охшаган ул тавышларны мин ишетəм, мəгəр ишəк тавышы
дип белəм, — дип жавап бирə Утыз-Имəни. («Мəстафад» китабыннан.)

Сабит Яхшыбаев

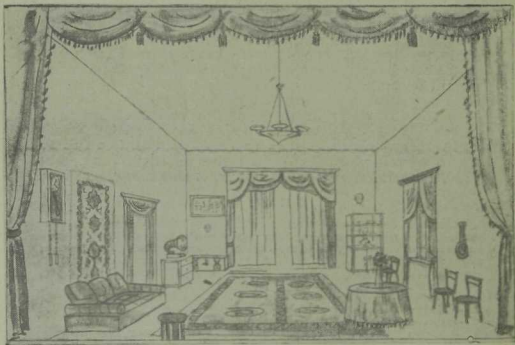
Халык арасынан чыккан талантлы театр рәссамы Сабит Яхшыбаев зур хөрмәткә лаеклы кеше. Ул оста эшлэнган декорацияләре белән «Сәйяр» труппасының күп кенә спектакльләренен унышын тәмин итте.

С. Яхшыбаев Оренбург өлкәсе Югары Урал өязенен Суер авылында урта тормышлы крестьян гаиләсендә туган. Авыл мәдрәсәсен тәмамлагач, ул ике класслы шәһәр мәктәбендә укый. Укытучылар аның рәсем сәнгатенә сәләте барлыгына игътибар италәр. 1912 елны, рәсем мәктәбенә (Художественная школа) укырга керү нияте белән, Сабит Казанга килә. Имтиханнарын яхшы биреп, укытучылар эшләрен яхшы дип тапсалар да, «урын булмау сәбәпле» Сабитны укырга алмыйлар. Г. Кариев Яхшыбаевны труппага рәссам итеп чакыра һәм, 1912—1913 еллар сезоннан башлап, ул «Сәйяр» труппасында эшли башлый.

С. Яхшыбаев «Банкрот», «Безнең шәһәрнен серләре» һәм башка спектакльләргә декорацияләр яза.

Кызганычка каршы, Яхшыбаев эшләгән эскизлар, декорацияләр сакланмаган. Артистларның әйтүләренә караганда, «Шәрык клубы» сәхнәсенен кечкенәлегә рәссамга жәлеп эшләргә мөмкинлек бирмәсә дә, С. Яхшыбаев декорацияне жиренә житкереп, төгәл һәм унышлы итеп язган. «Сәхнәнен оформлениесе артистларга рольләрен матур һәм эчтәлекле итеп башкарырга ярдәм итте», — диләр Гөлсем апа белән Касыйм ага Шамил, художник С. Яхшыбаев эшләгән декорацияләргә бая биреп.

Ф. Әмирханның «Тигезсезләр» драмасына С. Яхшыбаев бик уңышлы декорация эшли. Декорациянең уңай корылышы, ачык перспективасы, уенга иң кирәкле асбаблар гына файдалануы — болар барысы да яшь рәссамның сәхнәне тирән тоюын һәм нечкә сиземлегә турында сөйләләр. «Тигезсезләр»гә декорация язганда Яхшыбаевка Г. Кариев, пьесаның авторы Ф. Әмирхан үзләренен киңәшләре белән ярдәм италәр. Үз вакытында аның «Тигезсезләр»гә язган декорацияләренен фотолары «Аң» журналында басылып та чыга. «Банкрот» һәм «Тигезсезләр» спектакльләре оформленисенән чыгып, бездә профессиональ декорация сәнгате, жанр буларак, яна ижтимагый күтәрелеш елларында формалаша башлады дип әйтергә була.

С. Яхшыбаев тарафыннан «Банкрот» спектакленә эшлэнган декорация.

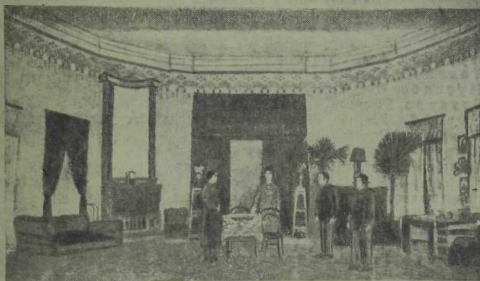
فاتح امیرخان لک نیکو سراری صحفده اوچنچی پەردە

حاجە (ئەلەككە) سەيپە (ئەلەككە) رەنە (ئەلەككە) سەيپە (ئەلەككە)

«Тигезсезләр» спектакленнән өченче пәрда. С. Яхшыбаев декорациясе.

فاتح امیرخان لک نیکو سراری صحفده برنجی پەردە

رەنە (ئەلەككە) سەيپە (ئەلەككە)

«Тигезсезләр» спектакленнән беренче пәрда. С. Яхшыбаев декорациясе.

Гражданнар сугышы чорында Кызыл Армиядәгә төрлө группаларда, 1920—1930 елларда Башкорт театрында профессиональ театр рәссамы булып эшли. Шуңа ук пакытта Уфаның «Хәсән Ямашев» исемендәгә мәктәптә рәсем дәресләре алып бара. С. Яхшыбаев 1930 елиың 16 июлендә Уфада үлә.

Хәсән ГОБӘЙДУЛЛИН,
сәнгать фәннәре кандидаты.

Сәет Кальметов

КӘЛӘШ КҮЗЛӘГӘНДӘ

Скетч

КАТНАШАЛАР:

Нурсибә
Тәзкирә
Харис

Юка агачы янында түгәрәк өстәл, утыргычлар.

Тәзкирә кереп, веранда ишеген шакый. Бакча ягынан су сиптергеч тоткан Нурсибә күренә.

Нурсибә. Апа, сезгә кем кирәк иде?

Тәзкирә. Нурсибә ханым дигәннәре син буласыңмы?

Нурсибә. Әйе, апа, мин булам.

Тәзкирә. Эшеннән бүлдем, ахры?

Нурсибә. Юк, юк, борчылмагыз, түтәлләргә су сиптем инде.

Тәзкирә. Редиска үстерәсен булыр?

Нурсибә. Алты түтәлдә чәчәкләр генә.

Тәзкирә. Әйе, әйе, чәчәкләр үстереп тә акчаны умыралар.

Нурсибә. Чәчәкләрне акча өчен түгел, шатлык өчен үстерәм.

Кем сорап керсә дә, көлтәсе белән бүләк итәм.

Тәзкирә. Үзәбезнең кеше икәнсең! Күрешеп алыык булмаса.

Апаң Тәзкирә Әфләтунова булам. *(Күрешәләр.)*

Нурсибә. Утырыгыз, Тәзкирә апа.

Тәзкирә. Утырмыйча хәлем юк. *(Утыра.)* Бу йортка вәкил булып килдем.

Нурсибә. Кайсы оешмадан дип белик? *(Утыра.)*

Тәзкирә. Булачак киявен Харисның эш урыныннан, ягъни көн-күреш комбинатыннан.

Нурсибә. Килүегез бик әйбәт, Тәзкирә апа. Хариска мин шундый наказ биргән идем. Менә тик сезне мәшәкәтләргә туры килде.

Тәзкирә. Мәшәкәте юк, Нурсибә, сөенә-сөенә килдем. Харисыбыз кәләш күзләргә кем барырга тели дигәч, хатын-кызлар бердәм күтәрелде. Барысы да барабыз, диләр. Харис әйтә, берегез генә барырга тиеш, ди. Аптырагач жирәбә салдык. *(Кәләшләр.)* Сине күзләргә миңа насып булды.

Нурсибә. Шулай да Харис минем наказны үтәмәгән бит. Үл сезнең белән бергә килергә тиеш иде.

Тэз кирэ. Хариска ачуланма, Нурсибэ. Ул мине юри алдан жи-
барде. Үзе турунда сина характеристика бирергэ кушты.

Нурсибэ. Шулаймыни. (Көлө.) Андый сэлэгегез булса, мин бик
шат, Тэз кирэ апа.

Тэз кирэ. Сэлэт дип, артык очына алмыйм, Нурсибэ. Белем ягы
бик такыр.

Нурсибэ. Сезнең тормыш тэжрибегез бар, Тэз кирэ апа. Харис
турунда нэрсэ булса да эйтерсез дип уйлыйм.

Тэз кирэ. Кеше карбыз түгел, эчен ярып карап булмый. Инде
Хариска килсэк, ул бездэ фотограф булып эшли. Бик тырыш, унган.
Планын ай саен йөз утыз процентка үти!..

Нурсибэ. Аның процентларын күрсэткеч тактадан карап та бе-
лэм. Холкы, үзен тотышы ничек?

Тэз кирэ. Бездэ биш кенэ ай эшли бит эле. Бик белеп тэ бетер-
мимдер. Болай Харис кешегэ бик ягымлы, ишле-телле түгел, эчми-
тартмый. Шулай да минем күзгэ ташланган ике кимчелеге бар: үтэ
саран, нихэтле акча эшлэп тэ, ашавын кыса.

Нурсибэ. Моңысы дөрес, апа. Харис соңгы айларда тулысынча
манный ботка белэн эремчеккэ күчкөн.

Тэз кирэ. Үзең дә белэсең икэн. Кичэ буфетка кергэч, шаккат-
тым. Фил хэтле гәүдәсе белэн оялмыйча кесэл ашап утыра. Харисның
бу кимчелеген профсоюз жылышында тэнкыйтлэп тэ булмый. Кем
белэ, бөлки, аның ашказанында гастриттыр.

Нурсибэ. Юк, юк, Харисның ашказаны талымлы түгел. Ат
башы салсан да эшкэртэ. (Көлө.)

Тэз кирэ. Ни пычагыма коры-сары белэн генэ туена соң?

Нурсибэ. Хариска акча тупларга мин наказ бирдем. Ул шуна
чамадан тыш экономия ясыт. (Көлө.) Инде икенче кимчелеген эйте-
гез?

Тэз кирэ. Чибэр хатыннар күрсэ, күзлэрен майландырып, мые-
гын бөтерэ башлый.

Нурсибэ. Кара син оятсызны! Бүген үк мыегын ут төртеп янды-
рырбыз... (Көлө.) Тэз кирэ апа, эйдэгез, өйгэ рэхим итегез!

Тэз кирэ. Кит, язмаганны. Шундый ямьле көндө бакчада уты-
руга ни житэ.

Нурсибэ. Сезне ялгыз гына калдыру да читен. Чэй эзерлэмэкче
идем.

Тэз кирэ. Рэхмэт, чэй янынан торып кына килгән идем.

Нурсибэ. Алайса, какао кайнатам.

Тэз кирэ. Какау булса, үтэ, үтэ...

Харис (керэ). Хөрмэтле ханымнарга кайнар сэлэм! (Капрон
эшлэпәсен салып баш ия.)

Нурсибэ. Ярар, асыл егет, кичегеп булса да, син дә килеп
життең.

Харис. Үпкөлөштән булмасын, карлыгачым, соңлавым урынлы.
Иптэш Әфләтунова эйткәндер бит?

Тэз кирэ. Сорاپ тора тагы. Әфләтуноваң чэйнәп салды.

Нурсибэ. Тэз кирэ апа, Харис белэн сайраша торыгыз, э мин
какао кайнатам.

Өйгэ кереп китэ.

Харис. Тэз кирэ апа, минем карлыгач кунакчыл. Ишеттеңме,
какао ди!..

Тэз кирэ. Болай бик ачык йөзлө күренэ...

Харис. Әй, ачык йөзлө хатыннар буа буарлык. Чибэрлеген эйт
син, чибэрлеген.

Тәзкирә. Анысын әйтәсе дә юк. Үзем дә сокланып утырдым. Коеп куйган картинкә кебек.

Харис. Мин кемгә килеп абынырга беләм. Нурсибәне култыклап, шәһәрне бер әйләнүе дә бер гомер.

Тәзкирә. Шунысын да белеп тор, Харис энем, чибәр хатын үтә назлы була ул. Үз көн көйләтә. Әле тора башламаганың, хәзер үк Хариска наказ бирдем дип кенә жибәрә.

Харис. Менә синең алда авторитетно әйтәм, Нурсибәнең барлык наказларын үтәчәкмен. Парашютсыз гына самолеттан сикерергә кушса, сикерәм. Нәрсә дисен?

Тәзкирә. Нәрсә әйтим, Нурсибәне өзелеп-өзелеп яратасың, шул гына.

Харис. Өзелеп кенә түгел, өзгәләненеп яратам, понимаешь.

Тәзкирә. Кәниче, понимаю.

Харис. Минем мәхәббәтне зурлый белгәч, рәхмәт, Тәзкирә апа. Нурсибәгә мине мактап алырга да зирәклеген житкәндер дип ышанам.

Тәзкирә. Менә сина пәрәмәч! Нишләп мактыйм ди. Сина яучы булып ялланмадым лабаса. Менә ярамаган якларыңны Нурсибәгә ярып салдым.

Харис. Әйт әле, кайсы яклап яманладың?

Тәзкирә. Чибәр хатын-кыз күрсәң, кулбашларыңны сикертеп, мыгыңны бөтерәсен. *(Харис булып күрсәтә.)* Менә шулай!

Харис. Әй, Тәзкирә апа, тапкансың кимчелек, шаярып кына шулай кыланам мин.

Тәзкирә. Моннан соң шаяра алмассың. Әнә, Нурсибә бүген үк мыгыңа ут төртеп яндырабыз, диде.

Харис. Син шуңа ышандыңмы? *(Көлә.)* Нурсибә бу мыекка күз тимәсен дип кенә тора. *(Мыегын бөтереп ала.)*

Пауза. Нурсибә ашъяулык чыгарып өстәлгә жая.

Нурсибә. Харис, син буш кул белән килденме?

Харис. Наказың үтәлде, карлыгачым, биш йөз кесәмдә.

Нурсибә. Акча белән килгәч сөйләшергә була.

Өйгә керә.

Харис. Акча димәктән, дүрт сум биреп торчы, Тәзкирә апа.

Тәзкирә. Менә сина пәрәмәч! Акча төяп килдем, дип мактандың түгелме?

Харис. Куелган лимит биш йөз, ә минем дүрт сум житми.

Тәзкирә. Торып-торып хайран булам бу эшкә. Лимит белән өйләнү ничек була соң?

Харис. Тизрәк акча бир, Тәзкирә апа, күп төпченмә.

Тәзкирә. Вәкил булып килгәч, төпченергә тиеш тә. Нурсибән чибәрлегенә масаеп әллә синнән туй бүләкләренә лимит таптырамы?

Харис. Берүк Нурсибәгә кер кунмасын. Лимитне үзем билгеләдем.

Тәзкирә. Әә... аңлашылды, туй үткәру синең хисаптан икән.

Харис. Юк, моңысы аерым статья. Мебель алырга багышланган сумма.

Тәзкирә. Туйга хәтле үк мебель ал дип, кем кыстый соң әле сине?

Харис. Аңламыйсың, Тәзкирә апа. Нурсибәнең квартирына кыршылган бер чемодан күтәреп килеп керү егетлекмени. Үземнән алда мебель кереп урнашса, миңа дәрәжәсе дә, даны да була.

Тэз кирэ. Ул хатлесенэ башың житкэч, айбэт, айбэт. Шулай да икегезнен береgez мине алдый. Нурсибэ акча тупларга сина наказ бирдем диде, э син хэзер киресен сөйлисең.

Харис. Икебез дә алдамыйбыз, Тэз кирэ апа. Башта мин туй котлап мебель алам дигэч, Нурсибэ теш-тырнагы белэн каршы килде. Тора-бара ул минем тэкьдим белэн килеште, күрәсен. Сүз жае чыккан сасен, акча тупла ди башлады. Кая, дүрт сум бир, Тэз кирэ апа, Нурсибэ алдында кызартма, лимит төп-төгөл булсын.

Тэз кирэ (акча бирэ). Мэ, мэ, мондый чакта базарың төшмәсен.

Харис. Рэхмэт, йөз яшэ!

Нурсибэ поднос белэн өч стакан какао, кекслар чыгарып өстөлгэ куя.

Нурсибэ. Какаодан рэхим итеgez, кунаклар!

Тэз кирэ (стаканны тотып карый). Кайнар әле, кайнар, Нурсибэ.

Нурсибэ. Какао суынгачы сүз башлап жибәрсәк, ничек булыр икән?

Тэз кирэ. Туй алдыннан сөйләшүләр, кинәшүләр була, Нурсибэ, аның гаебе юк.

Харис. Киңәшмәне сузмас өчен, өйдән смета төзеп килдем. Элек шуны сезгә укып чыксам, дөресрәк булыр. (Кесәсеннән кагаз ала.)

Нурсибэ. Гажәп, нинди смета ул?

Харис. Мин мебель сатып алу ягында. Сервант, диван-кровать...

Нурсибэ. Ул хакта онытып тор, Харис.

Харис. Ярый, ярый, карлыгачым. Сүзне кайсы якка борсаң да, мин риза.

Нурсибэ. Шулай күндәм булуың миңа ошый. Хэзер сүзне әниң ягына борабыз. Аның көнкүреше ничек?

Харис. Әйттем ич инде, абый тәрбиясендә дип...

Нурсибэ. Фәкәт абый кешегә салынып яшәү дөрес микән сон?

Тэз кирэ. Ничек дөрес булсын ди. Менә ике улым бар. Алар бер-берсе белән ярыша-ярыша миңа ярдәм итеп торалар.

Харис. Мактанма, Тэз кирэ апа. Мин дә күптән түгел генә әнигә посылка салдым.

Нурсибэ. Ул посылка эчендә бер такта чэй, дүрт йөз грамм хөр-мә жимеше, унбиш тиенлек ике лимон. Өч елга өч сумлык күчтәнәч!

Тэз кирэ. Чын булса, адәм мәсхәрәсе бит бу!

Нурсибэ. Чын, чын, Тэз кирэ апа. Менә кесәмдә хат. (Алъяпкыч кесәсеннән конверт ала.)

Харис. Нәрсә, әллә әни зарланып язамы?

Нурсибэ. Бу хатны авыл советы секретаре язган. Миңем хатка жавап бу. Абың карамагында сигез жан икән. Шушы хәлне искә алып, Харис әнисенә күптән ярдәм итәргә тиеш, дигән.

Тэз кирэ. Әйтерен бармы! Аена йөз илле сум алып та, анана яр-дәм итмәсән — жир йотар үзеңне, Харис.

Харис. Артык куертма, Тэз кирэ апа. Гаеп миндә. Гамьсезлек бәласе. Айлык алу белән беренче чиратта әнигә акча салам.

Нурсибэ. Кесә тулы акчан булганда, нигә сузарга. Бүген үк салса, дөрес булыр бит, Тэз кирэ апа?

Тэз кирэ. Дөрес, дөрес, икеләнеп торасы да юк.

Харис. Әни өчен нигә икеләнеп торыйм ди. Илле сум жибәрәм, нәрсә дисез?

Нурсибэ. Ир кеше бул, Харис, алай вакланма. Ике йөз илле сум сал. Әниңә көтелмәгән бәйрәм булыр, дөрес бит, Тэз кирэ апа?

Тэз кирэ. Әйтерен бармы, булгач булгач, берәгәйле булсын. (Какао эчә.) Нурсибэ, какао бик тәмле булды, тагын бер стаканга дәр-тем бар.

Нурсибә. Читенсенмәгез, туйганчы эчегез, Тәзкирә апа. Какаоны күп итеп кайнаттым. *(Стаканны алып өйгә керә.)*

Тәзкирә. Харис, уңасың син хатыныңнан, уңасың. Күр, ничек итеп анаң өчен өзгәленеп тора. Бар хәзер үк почтага...

Харис. Бүген ял көне бит әле...

Тәзкирә. Башынны кашып торма, Девон урамындагы почта бүген эшли.

Харис. Хәзергә йөз сум ғына салсам да ярар иде, Тәзкирә апа.

Тәзкирә. Алай вакланып, Нурсибәнең күнелен суытма. Очып бар, очып кайт. *(Харисны озата.)*

Пауза. Нурсибә өйдән какао алып чыга.

Нурсибә. Тәзкирә апа, Харис кайда?

Тәзкирә. Хәзер үк килеп житәр. Почтага китте.

Нурсибә. Тәзкирә апа, менә кекстан авыз итегез.

Тәзкирә. Алга килгәннен ашыйм мин, кыстата торган гадәтем юк. Әле шуны беләсем килә, Нурсибә, ата-анаң бармы?

Нурсибә. Эти сугышта үлдә, әни исән. Ул кышны минем янымда тора, жәй житү белән авылга энемә китә.

Тәзкирә. Харис әйткән иде, балаң бар дип, ул нишләп күренми?

Нурсибә. Әни белән авылга китте.

Тәзкирә. Ул баланың әтисе исәнме?

Нурсибә. Исән. Уфада тора. Ул өйләнгән, балалары да бар.

Тәзкирә. Кызыңа ярдәм итәме?

Нурсибә. Аның белән язылышмаган булсак та, ул ай саен бала өлешен жибереп тора.

Харис *(керә)*. Әнине куандырдым, менә квитанция. *(Өстәлгә куя.)*

Тәзкирә *(квитанцияне карый)*. Рәхмәт, Харис, анаң карата изгелек бу.

Нурсибә. Харис, утыр. *(Харис утыра.)* Хәзер сүзне балаң ягына борабыз.

Тәзкирә. Пәрәмәч! Бала китермәгән өчен Мөслимәне аердым дигән иде бит миңа...

Нурсибә. Миңа да балабыз булмады дигән иде шул. Баксаң, ике яшьлек улы бар икән.

Тәзкирә. Син шулай балалы хатынны ташлап киттеңме?

Харис. Киресенчә, хатын мине ташлады. Эштән кайтуыма төянгәп дә Чиммә совхозына китеп барган. Юк белән шөгылләнәсең, Нурсибә. Иске мәхәббәтне яңартырга жыенмыйм.

Нурсибә. Сүз балаңа ярдәм итү турында бара. Ике елга ике сумлык уенчык та жибермәгәнсең бит.

Тәзкирә. Капрон эшләпә киеп йөрсәң дә, жилкуар булып чыктың, Харис.

Харис. Бер мәртәбә дә баланың анасы ярдәм сорамады. Еламаган балага имезлек каптырмыйлар...

Нурсибә. Бу хакта кызыксынып совхозга хат язган идем. Мөслимәдән жавап алдым. Харисның вөжданы булса, ярдәм итми калмас әле дигән. Мә, укы! *(Кесәсеннән конверт алып, өстәлгә куя. Пауза.)*

Тәзкирә. Харис, вөждан дигән бит...

Харис. Үчкәләп утырма, Тәзкирә апа, каршылык күрсәтмим ич.

Нурсибә. Харис, минем теләк шул: калган акчаңны кичекмәстән Мөслимәгә жибер.

Тәзкирә. Дәрәс, дәрәс, кеше алдында йөзәң ак булыр. *(Какаоны эчеп куя.)* Нурсибә, тагын бер стаканга чамалап торам.

Нурсибэ. Анысына мин шат, Тэзкирэ апа. *(Буш стаканны алып өйгө кереп китэ.)*

Тэзкирэ. Ай, саф күнелле хатын бу Нурсибэ! Күр, баланны ничек итеп якын итэ. *(Пауза.)* Нигэ ирененне чэйнисең эле?

Харис. Сметаны ботарлап ташлады.

Тэзкирэ. Ул сине яхшылыкка өйрөтө ич. Кирэк булса, үзе мебель алмаслыкмыны. Өлкөн оператор булгач, акчаны да мул төшөрө, премиясе да чыга.

Харис. Шулай да тэгөрмөч мин дигәнчө тэгөрөми.

Тэзкирэ. Үзеңчө эйлөндөрсөң килсэ, почтага бару ягын кара.

Харис. Барам, барам, Тэзкирэ апа. *(Кузгала, хэйлэ белән аксаган була.)* Ну, каһәр, бу яна туфлине нигэ кидем соң?

Тэзкирэ. Бик кысамы әллә?

Харис *(утыра)*. Уф... Бер атлавы мең газап! *(Үз-үзенә.)* Кат-кат йөрүе дә читен шул миңа. Почта кызлары прокурор шөрлөткәндер бу кешене дип уйлаулары бар... *(Пауза.)* Син генә барып киләсеңме әллә, Тэзкирэ апа?

Тэзкирэ. Ике адым жиргә бару мәшәкатъмени. Сабый хақына еракка булса да иренмәс идем.

Харис *(акча бирә)*. Мә, хәзергә утыз сум житеп торыр.

Тэзкирэ. Кит, язмаганны, кеше көлдөрмә. Нурсибәнең наказын ишеттең ич.

Харис. Мә, мә, ике йөз илле сум, өстә бурыч булып тормасын. Квитанциясен югалта күрмә, Нурсибәгә күрсәтерсең. Менә Мөслимәнең адресы. *(Өстәлдән конверт алып бирә.)*

Тэзкирэ. Ярый, бик тиз эйләнермен. *(Китә.)*

Харис. Бик чая хатыннарга килеп юлыктым шул. Бер сәгать дигәндә кесәне бушаттылар.

Нурсибә какао алып чыга.

Нурсибә. Апа бакчага кердеме әллә?

Харис. Минем өчен почтага китте.

Нурсибә. Өлкән кешене жибәрергә ничек оялмадың?

Харис. Үзе теләп алынды, урынсызга тәнкыйтьләмә.

Нурсибә. Ул апа комбинатта кем булып эшли?

Харис. Техперсонал — жыештыручы.

Нурсибә. Рәхмәт, Харис, бик гадел апа алып килгәнсең.

Харис. Рәхимсез син, Нурсибә, вәкил чакыртып мине кимсеттен. Колагыма гына әйтсәң дә, ул акчаларны жибәргән булыр идем бит.

Нурсибә. Боргаланма, Харис. Бу хакта колагыңа тукучылар булган. Акча жибәрәм дип вәгъдә биргәнсең дә, оныткансың.

Харис. Булмас, минем хәтер төпсез чиләк түгел.

Нурсибә. Безнең шәһәргә күчеп килү белән телефонистка Мәдинә белән танышкансын. Аңа тәкъдим ясагансын. Ул балаңа ярдәм итүне шарт итеп куйгач, Мәдинәдән читләшкәнсең.

Харис. Читләшүнең сәбәбе бөтенләй башка нәрсә, карлыгачым. Мин еш кына районнарда чыгып, фотопортретларга заказ жыйным. План бар бит. Мәдинә, өйләнешү белән, командировканы тыям, ди.

Нурсибә. Анысы бик урынлы, чөнки синең авыл саен тол хатыннарда мөхәббәт игълан итеп йөргәнненне белгән ул.

Харис. Авторитетно әйтәм, монысы баштанаяк уйдырма. Авыл саен минем күз төшәрлек чибәрләр булмый эле. План тулмаса тулмас, менә сиңа өйләнгәч, командировкага йөрүне туктатам. Бу минем аңтым!

Нурсибә. Бергә булу турында хыялланма, Харис.

Харис. Әкәмәт! Капылт кына тәртөгә тибә башладың.

Нурсибә. Хатын-кыз йөрәген ялган белән яуламыйлар.

Х а р и с. Сине өзелеп яратканга күрә алдарга мәжбүр булдым, карлыгачым. Балам барлыгын белсәң, миннән гайрәтәң чигәр дип курыктым...

Н у р с и б а. Әйттең сүз. Ни өчен гайрәт чигә ул?

Х а р и с. Алимент түләүче ирләрне яратып бетермәүче хатыннар да бар.

Н у р с и б а. Кара, син тормышның нинди нечкәлекләрен беләсен. Димәк, хатыннарның төрлесен очраткансың...

Х а р и с. Булгандыр, булгандыр, анысын тикшермик. Менә синең кебек зирәк хатынны гомеремдә беренче тапкыр очраттым. Син генә мине бәхетле итәсең, карлыгачым.

Н у р с и б а. Юк, юк, бу хакта сүз кузгатма.

Х а р и с. Минне көлкөгә калдырма, Нурсибә. Сине өйләнәм дип дуслар алдында күкрәк суктым.

Н у р с и б а. Нәрсәгә таянып шапырындың? Сине вәгъдә бирмәдем бит. Башта бер-беребезне яхшылап белик, дидем.

Х а р и с. Бер тапкыр алдаган өчен генә мине бракка чыгарма.

Н у р с и б а. Миңа заманча яши торган саф күнелле тормыш иптәше кирәк.

Х а р и с. Ә мин тормыштан төшөп калганмыни. Сокланып карарлык буй-сыным бар. Кулымдагы һөнәрәм мактаулы. Үпкә-бавырда микроб заты юк. Мин бит әле янып торган ир егет!

Н у р с и б а. Ирдән битәр минем кызыма әти кирәк.

Х а р и с. Балаңны сыйдырам бит.

Н у р с и б а. Үз балаңа аталык хисең булмагач, чит балага карата синнән нинди жылылык көтәсең...

Т э з к и р а (к е р а). Сабый хақы дип акчаны телеграф белән салдым, тизрәк барыр. (Пауза. Хариска карап.) Рәхмәт, диген! (Пауза. Хариска якынлаша.) Пәрәмәч! Борының салынган, әллә Нурсибә мыгыңны көйдердеме?..

П а р д а

РЕВОЛЮЦИЯГӘ КАДӘРГЕ МАТБУГАТ БИТЛӘРЕННӘН

АРТЫГЫ ДА...

Тарихчы Шинһан Мәржани (1818—1883) белән бер чорда яшәгән миллионер Озын Ибраһим (Юнусов), үз сыбызгысына биенәгән кешеләргә зыян-зәурәт тидереп, жәмәгатьчелекнең тенкәсенә тиеп йөрүче дуамал купецлардан берсе булып таныла. Алдында кул кушырып тормаган Мәржани белән аеруча тартынкы мөнәсәбәтте йөри. Беркөнне Мәржанинең пар ат жиккән файтуида барганын күрә:

— Хәзрәт, пуличемичтергә охшап кушатта йөрүегезне бер дә килештермим, — дигән шелтә белдерә.

Монар каршы Мәржани:

— Минем белемемә күрә кушат түгел, артыгы да килешә, менә сезгә бер ат та күп, — дип китеп бара.

КАДЕРЛЕ ЧАБАТА

Язучы һәм тарихчы Каюм Насыри (1825—1902) үз өенә килгән берәүнең, түр башында эленеп торган бер киём чабатага күзе төшөп, гаҗәпсәнеп карап торганын күрә:

— Зөл ягы чуваш авыллары зыяратендә борыңгы ташларны укып йөргәндә бер чуваш карты юлдашым булды. Надан булса да, гыйлемгә махәббәтләр кеше икән, үз теләге белән ияреп йөрдә. Китәргә булгач, «башка әйберем юк иңдә» дип, үзе үргән шушы чабатаны ядкар итеп бирде, шул дуслыкның төсә итеп саклыйм аны, — дигән.

Жыючысы И. РӘМИ.

КҮЗЛЭР

Баллада

Бар минем шагыйрь бер дусым —
таулар бөркете.
Ул ялкынлы сүзләр белән
ташны эретте.
Хәйран кала идем ана:
каян ала көч?
Ә ул — кында яткан кылыч —
серен ачмый йыч.
Таң тудымы тар сукмактан
ул тауга бара,
Күрәсен, кояшка карап
жырларын яза...
Бер таңда, күлгә кебек,
артыннан бардым,
һәм, шундый гәҗәп хәл күреп,
хәйранга калдым:
Сыгылып тау чишмәсеннән
су ала бер кыз,
Толымнары — үргән болыт,
күзләре йолдыз.
Иреннәре — яңа гына
ачылган ләлә,
Ябыллар кебек кире
Жил өргәндә дә...
Шагыйрь дусым тын да алмый,
шул кызга баккан,
Әйтерсен, ул — тере түгел,
юнмалган таштан.
Кыз аны күрми дә бугай,
капламый йөзен,
Көңне көнләштерер кебек
балкыта күзен.
Кыз су алып киткәч кенә,
таш сын көрсенде,
Гүя, тирән сулышыннан
таулар селкенде...
Саклык белән генә атлап
янына килдем:
— Нигә соң кызга бер сүз дә
дәшмәден? — дилем.
Шагыйрь, кинәт уянгандай,
сынын төзәтте,
һәм жавапка онытылмаслык
шундый сүз әйтте:
— Мин Кавказдан, син Уралдан,
без — ике туган.

Шулай да бер-беребезне
белмибез бугай...
Кызлар бездә — боландай сак,
шыртлау тойса да,
Атылган ук сыман, кинәт
күздән югала.
Мин чишмәгә көн дә килеп
бу кызга багам,
Аның илаһи күзеннән
илһамнар алам.
Әгәр мин берәр сүз әйтсәм,
ул китеп барыр,
Аннан тот син сак боланым,—
илһам югалыр...
Кыннан чыкты булат кылыч—
сер дә табылды:
Менә нигә тарта икән
аны тау юлы...
Узды еллар. Тагын килдем
дусым жиренә,
Шагыйрьләргә таң калдырган
әкият иленә.
Тауга китеп бара шагыйрь,
кулында таяк,
Кая элекке бөркетем,
чак атлай аяк...
Таныш сукмак белән бардым
дусым артыннан.
Күрәм — кыз суга килмәгән,
чишмә тартылган.
Кызны димләргә килгәннәр,
туй булган аннан,
Шуннан бирле гашыйк шагыйрь
дөм сукур калган.
Ә Сулак су ярып ага,
элекке сыман,
Шагыйрь дусым килә көн дә
билгеле юлдан.
Әгәр кыз килсә чишмәгә,
ул күрер иде,
Илһам чишмәсеннән туя
чүмерер иде...
Тауларны дер селкетеп бер
дәшәсәм килдә:
— Узма, гомер! Тагын кил, кыз!
Илһам, кайт кире!..
Уфа.

ӘДБИ ТӘНҚЫЙТЪ

Ибраһим Нуруллин

ШАГЫЙРЬНЕ ӨЙРӘНҮ ЮЛЫНДА¹

«Килер заман, һәр язучының үзен, сүзен ۞ шәхси тормышын инәсеннән җебенә кәдәр тикшереп чыгарлар әле».

Г. Тукай.

* * *

Соң ул заман килдеме? Татар әдбиятының горурлыгы булып танылган бүтөн язучыларны истә тоткан тәңкәдирдә, моны әйтеп булмый әле. Тукайның үзенә карата исе, «әйсе, ул көн инде якынлашып килә» дияргә безнең ханыбыз бар. Бай исиәрмә белән тәзмин ителгән академик басма һәм дүрт томлык, йөзгә якын иста-лен, алты диссертация, унбишләп китап, гаять күп санда мәкалә — болар шул ту-рыда сөйләмиени?

Тукайның тормыш юлын һәм иҗатын тикшерүнең алтмыш еллык тарихы бар. Аннотация һәм кыска рецензия рәвешендәге ермаклардан башланган бу эш, киңәя-киңәя, тирән һәм киң елгага әверелде. Революциядән соңгы әдбият белеме, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов кебек язучы һәм тәнкыйтьчеләрнең казанышыннан этелеп китеп, әдәби мирасны, шул исәптән Тукай иҗатын, яңача — марксизм-ленинизм тәғлиматы яктылыгында ка-рый башлады. Әмма марксизм положение-ниеләрен әдбиятка механик рәвештә кү-черү әдәбият белемдә вульгар социоло-гизмның баш калкытуына да китерде. Эш шуңа җитте ки, кайбер тәнкыйтьчеләр Тукайны динчә һәм милләтчә дип бәялә-ләр һәм, аның әсәрләрен зарарлы табып, мәктәпнең уку программасыннан сөрергә чакыра башладылар. Арада аск финерләр дә ишетелүгә карамастан, утызынчы ел-

лар уртасына чаклы әнә шул хал естен-лек итте.

Марксизм-ленинизм тәғлиматын иҗа-ди кулланып, шагыйрь иҗатын яңача бәя-ләргә, аны вульгар социологизм тutyгын-нан чистартырга кирәк иде. Әнә шул эшкә башлап керешкән күренекле тәнкыйтьче Г. Нигъмәтигә яшь Гали Халит килеп ку-шылды. Тора-бара, аларга Я. Агишев, Х. Хисмәтуллин, М. Гайнуллин һ. б. ес-тәлдә.

Алар башкарган эшкә иң аһамиятлесе Тукай поэзиясенә социаль җирлеген бил-геләү һәм рус әдбиятына мөнәсәбәттен ачыкка лауа кайтып калды. Бу хезмәтләрдә Тукайның рус классик әдбиятына мәхәб-бәте генә түгел, балки Тукай поэзиясенә формалашуында ул әдбиятның роле дә тулы яктыртылды. Алар Тукай иҗатының революцион-демократик эчтәлеген ачып күрсәттеләр, Тукай — демократ шагыйрь, диделәр алар. Кыскасы, «динчә һәм мил-ләтчә» концепциясе хаклы рәвештә кире кагылды.

Соңгырак елларда, Г. Халит Тукай иҗа-тын өйрәнү эшен отыры дәртләнеп давам иттергән хәлдә, бу өлкәгә Р. Башкуров, Р. Нафигов һәм Р. Ганиева кебек яшь тик-шеренүчеләр килде. Шагыйрьләрдән Ә. Фәйзи, Ә. Исхак һәм С. Хәким дә бу эшкә зур гына өлеш керттеләр. Алар, яңа-дан-яңа фантларга нигезләнеп, югарыдагы тезисларны конкретлаштыра, баета төште-ләр. Тукай иҗатының яңа якларын, яңа төсмер һәм оттенoкларын күрсәттеләр. Әгәр осталык дигәнне иҗекләр санау һәм эпи-тет-чагыштыруларны чүпләп күрсәтүгә генә найтарып калдырмасаң, хәзер инде Тукайның осталыгы да бернадәр өйрәнелә башлады.

Әмма чагыштырмача күбрәк тикшерел-гән булуына карамастан, Тукайны өйрәнә-

¹ Мәкалә фикир алышу тәртибдә ба-сыла.

се да өйрәнәсе бар эле. Бәек шагыйрьнең тормыш һәм иңат юлын белү дәрәжәбез һаман эле житәрлек түгел. Әйтик, монография хезмәтләрдә, мақалаларда һәм иста-лекларда Тукай 1907 елның көзгәндә Ка-занга кайтты диелә. Көз исә өч айны ченә ала. Кайсы айда? Кайсы чықлода? Ихти-мал, бернадәр арттырып әйтәмдер: әгәр, 1833 елның 6 январенда Пушкин ни эш-ләде, дигән сорау бирелсә, аның турындагы әдәбиятта бу сорауга җавап табасың. Без исә Тукайның Казанга килү көнен түгел, хатта аен да белмибез. Яисә менә мондый иненче мисал. «Казанга кайтыш» исемле автобиография фельетониннан аң-лашылганча, Тукай 1912 елның кышында Өчиләдән кайткач, үзе әйтмешли, «Икен-че чокырский» урамындагы бер өйгә фа-тирга кергән. Аңа кадәр дә бер мәртәбә фатирга чыгып караган икән. Кайда ул өй-ләр, ниһанче номер, хәзер исәнме алар — берсен дә белмибез. Мондый мисалларны тагын һәм тагын китерергә мөмкин. Димәк, сөекле шагыйребезнең биографиясе дә «эксценнен җебенә кадәр» өйрәнүдән шак-тый еран төрә эле.

Тукай иңатының идея юнәлеше чагыш-тырмача күбрәк тикшерелгән дигән идея. Чыңлап та, шагыйрьнең дөньяга карашы турында батманлап көзгә асылган. Асыл-да исә, биредә дә тынычланып калырга нигез юк эле. Тукайның революцион демо-кратизмы мәсьәләсен алыык. Бу мәсьәлә тирәсендә дә бүгенге канга кадәр бахәснәң тукталганы юк. Берәүләр революцион-де-мократик шагыйрь дип бәяләү Тукайны артын кызарту була дип карыйлар. Икен-челәре исә, шагыйрьнең иңтимагый-поли-тик карашындагы эволюциягә иңтибар ит-мәстән, аны житлеккән революцион-демо-крат булып әдәбиятка аяк баскан шагыйрь итеп күрсәтәләр.

Иң элек ике моментны ачылап китин. Беренчесе. Тукай профессиональ револю-ционер түгел иде. Теге яки бу партиягә кереп, ул революцион-практик эш алып бармады. Суз аның иңтимагый-политик карашларының революцион-демократик эчтәлекле булуы, иңатында революцион-демократик идея-ләр үткерелү турында бара.

Икенчесе. Пролетариат үзенең партиясе житәкчелегендә революцион көрәшнәң авангардында барган, социалистик револю-ция көн тәртибенә килеп баскан, мар-ксизм-ленинизм заманның иң алдынгы идеологиясе булып торган бер чорда «рево-

люцион-демократ» «титұлы» шаккаткыч зур дәрәжә түгел иде инде.

XX йөз башында революцион-демократ дигәннан без илдә яшәп нилә торган кре-постнойлык калдыкларын тамырыннан йол-кып ташлауга чакырган буржуаз-демо-кратик революциянең җиңүе өчен тыры-шып та, пролетариатның тарихи миссия-сен, социалистик революция мәсьәләсен аңлау дәрәжәсенә күтәрелә алмаган кеше-не аңлыбыз. Конкреттан әйтсәк, ул само-державиенә аудару һәм барлык җирләрне крестьяннарга бирү ағында булып, халык бәхетле тормышка ирешсен өчен шул җәһтә дип ышана. Мондый караш РСДРП(б) программасындагы «минимум»ны тормыш-ка ашыруда файдалы булса да, «макси-мум»га килгәндә, ул хатта зарарлы иде. Шулай итеп, революцион-демократик иң-тимагый фикер бу чорда гаять каршы-лыклы булды. Пролетариат көрәше белән нисбәттә аның уңай агы булган кебек, тискәре агы да бар иде. Күренә ки, бу чорда революцион-демократик позиция-тору буй җитмәслек зур дәрәжә түгел икән, һәм кайбер иптәшләрнең Тукай ре-волюцион-демократизмы турындагы шөб-һәләре урынсыз.

Беренче шигыйрьләре басыла башлаган көннән ук шагыйрьне революцион-демократ итеп күрсәтергә омтылучылар шулай ук ялгышалар. Мәгълүм булганча, Тукай, күп кенә бүтән демократ язучылар кебек үк, ачыкча 1906 елның урталарына — I дәүләт думасы куып таратылганчыга кадәр — конституцион иллюзияләр тәэсирендә калды. Ягъни ул яулап алынган азат-лыкны Дума конституция белән беркетәчәк һәм крестьяннарга җир бирәчәк дип ыша-на иде. Самодержавие сакланып калган тәҗдирдә үк иңтимагый-политик стройны үзгәртеп коруга өмет баглаган Тукайның карашларында революцион демократизм кү-реп буламы? Әлбәттә, юк. Менә ни өчен «Мужик йокысы» шигыйре уңае белән тү-бәндәгә сүзләрне язган К. Ф. Фасеев хаклы түгел: «...Тукай... крестьян массаларының авыр хәленә теләктәшлек күрсәтә, аларны азатлык өчен, янты һәм ирекле тормыш өчен көрәшкә (ассызык безнеке — И. Н.) чакыра»¹. Ә менә Ф. Әмирхан, 1907 елда ук инде, бу шигыйрь турында болай дигән иде: «Мал юк дип зарланма, үзенңән күр аны» дигән шигыйрьләренң

¹ К. Ф. Фасеев. Из истории татарской передовой общественной мысли. Таткино-издат. Рус телендә. 1955 ел, 87 бит.

мәгънәләре берлә Россия җир тарихын ва сәясәттен белгән кешеләр канәгать итмәчәктер». Моңа тагын шигырьнең берничә юлын да өстик:

Тик яткач, ходаем
Бирми мал сәбәпсез.
Үзәндә ялкаулык,
Хатынында аңкаулык.
Сия, ялкау, йоклагач,
Янчыгың сай булды.
Чәч иген, жир яхшы
Алырсын дөньяны.

Ачык булса кирәк, Тукай әлега крестьянның фәкыйрьлек сәбәбен аның нәтиҗәле итеп эшли белмәсәндә һәм ялкаулыгында күрә. Шигырьдәге «тор, уян, күтөрел» дигән сүзләрен революцион көрәшкә чакыру дип аңлату исә фактны бозып күрсәтүдән башка нәрсә түгел.

Р. И. Нафигов исә, фактларга тирәнрәк үтеп керү нәтиҗәсендә, Тукай карашларының революцион-демократизмга кадәр чорын таный. Ләкин ул шагыйрьне бернадәр иртәрәк революцион-демократ «ясы»: «...Думага карата 1905 ел ахырында булган иллюзияләрдән Тукай бу чорда ук инде (1906 елның апрель-май айлары) азат иде»¹. Тикшеренүченең бердәнбер дәлиле — «Мөхәрәбә ва Государственная дума» исемле мәкалә. Әйе, бу хезмәттә Думаның байлар думасы булып, халыкка берни бирмәгәчә әйтелә. Ләкин бит мәкалә русчадан тәрҗемә ителгән. Шагыйрьнең шул еллардагы дөньяга карашын башлыча аның оригиналь әсәрләреннән чыгып билгеләү дөресрәк булмасы? Тагын шуннысын да өстик: цензура вакытлыча читләштерелгән заман бу!

Чынлап та, 1906 елның урталарына кадәр Тукайның шигырьләрендә булсын, публицистикасында булсын, без Думаны тәнкыйтьләү түгел, хәтта аңа шикләнеп карауны да очрата алмыйбыз. Шулай ук чиновниклык-бюрократлык строена тел тидерү дә күренми әле. Крестьян һәм җир мәсьәләсе дә шагыйрьнең игътибарынан читтәерәк тора. Аның уй-фикере һәм йөрәк ярсуы башлыча «чалмалы козгын»-нарга каршы юнәлтелгән.

1906 елның икенче яртысында инде хәл

үзгәрә. «Соры кортларга», «Государственная Думага», «Хәррият», берәз соңрак «Китмибез» шигырьләре языла. Публицистикасында исә җир һәм ирек мәсьәләсе, Россиянең политик строен тәнкыйтьләү, хәтта социализмга теләктәшлек идеяләре еш очрый башлый. Кыскасы, Тукайның дөньяга карашындагы сикереш, ягъни аның революцион демократик идеяләргә белән сугарылуы 1906 елның икенче яртысына карый дисәк, дөресрәк булып.

Аеруча кыен мәсьәләләрнең берсе — Тукайның дингә мөнәсәбәте. Вульгарлаштыручылар шагыйрьне көп куйган динче итеп караганнар иде. Аннары бу тезис кире кагылды, көрәш китте. Соңгы елларда Тукайны диннан бөтенләй аралый баштадылар. Хәтта шагыйрьне чыч мәгънәсендә атеист дип күрсәтүчеләр дә табылды. Әлбәттә, мәсьәләгә аек күз белән караучылар да бар. Г. Халит фикеренчә, «Тукайның дингә мөнәсәбәте тирән ялгышулар белән аралашты»¹. Әйе, Тукай атеист түгел иде. Аның күп кенә әсәрләре объектив рәвештә диннең кигезләрен каңшатуга хезмәт иткән икән, бу — икенче мәсьәлә.

Бер урында Г. Халит Тукайның «...ислам динен кешенек вөжданын яхшырту чарасы»² итеп та күрергә теләвен әйтә. Юл уңаенда гына ташлап кителгән әнә шул орлыкның бай җимеш вагыда итүен күрсәтү өчен, мин, ихтимал, хәзергә гипотеза гына булган кайбер фикерләрем белән уртанлашмакчы булам.

XIX гасырда гына түгел, бәлки XX гасыр башы татар әдәбиятында да ахлак мәсьәләсе гаять зур урын тоты иде. Моңы без, Тукайдан тыш, Г. Камал, М. Гафури, Ф. Әмирхан һәм Ш. Камал әсәрләрендә ачык күрәбез. Һәм бу табигый хәл. Азатлык һәм җир мәсьәләсен революцион юл белән хәл итәргә кирәклеккә бу язучыларның күзә җитсә дә, кешеләр арасында дуслык, туганлык һәм үзара ярдәмләшү мөнәсәбәтләре урнаштыруның, икенче төрле әйткәндә, социалистик җәмгыять төзүнең фән белән исбат ителгән юлын аңлаудан ерак торалар иде. Шуңа күрә алар әлеге дә баягы ахлак фәлсәфәсе хозурына килергә тиеш булдылар. Әмма дөрес ахлак нормаларын ни рәвешле кешеләрнең каньна сеңдерергә мөмкин соң? Бу урында

¹ Р. И. Нафигов. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Казань. Рус телендә. 1964 ел, 306 бит.

¹ Г. Халит. Тукай үткән юл. Татарстан китап нәшрияты. 1962 ел, 176 бит.

² Шунда ук, 177 бит.

А. М. Горькийның «В. Г. Короленко» дигән истәлегендәге бер диалог хәтергә килә. Очрашуларының берсендә Короленко А. М. Горькийга мондый сорау биргән: «Ничек соң Сез марксист булдыгызмы инде? Мин аңа шуңа анын дигәч, ул күңелсез генә елмайды:

— Мин тошенеп бетмим аны. Идеализмнан башка социализмны мин аңламыйм! Материаль интересларның берлеген аңлау нәтижәсендә генә этика төзү мөмкин дип уйламыйм да мин, ә этикасыз бернәрсә дә эшли алмабыз».¹ Күренә ки, демократ Короленко, җитештерү чараларын халык милкәтә әйләндерү һәм эксплуатацияне бетерү җирлегендә генә яңа мораль нормаларының эшләнеп чыгачагын күз алдына китерә алмаганга, идеализмга мөрәҗғәгать итәргә мәҗбүр. Безнең демократларда да шуңа охшаш хәл. Алар да этика хакына шул ук идеализмның бер төрөнә — «тән селкәтүләр»дән, «шаманлык»тан азат булган ниндидер саф дингә өмет баглыйлар. Тукайның «Шартлар» фельетоны, мәсәлән, динне социализмга бәйләп карауның ачык мисалы. Капитал хакимлек иткән җәмгыятьтә ахлакның бозылуын, «...мулларларның, мәчетләргә кереп, ап-ачык капиталга табынуын, алланы онытуын, капитал шомлыгынан һәм мәселмәнның исламияткә нирә эшләр эшләргә мәҗбүр булуын, кызларның эгинага, сәүдәгәрләрнең ялганга, шағыйрьләрнең әллә нинди зарарлы кешеләргә маңтарга көчләнүен» әйтә дә, түбәндәгеләй нәтиҗәгә җыйна: «Капиталистический строй бетеп, доньяга социалистический тормыш чыкмыйча, капиталның һәр ханыйкатына пәрде булып торып бетмичә, мин үзәбезне мәселман дип йоруда бер мәғна да тапмыйм». Димәк, капитализм шартларында чын мәселман, ягъни ислам динен тотучы кешә булу гаять киен. Социализм строс урнашкан кына, дин капитал басымынан иотылып, җәмгыять файдасына хезмәт итәчәк, аның күзәтә ахлак төзәтүгә сарыф итсәчәк.

Динне прогресска хезмәт иттерү, асырым алганда, ахлак төзәтүдә корал итү иллюзияләренә ул заманда киң таралган булуына ышану сөен тагын ике генә мисал китереп китик. «Хәзерге ислам реформаторлары икегә бүленә, — дип язды Г. Иб-

раһимов, — берсе исламның үзән максат ва идеал итә, икенчеләре исә аның идеясына ышанып түгел, тик халыкны үзәнең ышанган нәрсәсә белән димләп, тәрәккый юлына күртү җиңелрәк булганга, аны тәмәдден¹ юлына «корал» асыялар»².

Күренә ки, ахлак мәсәләсенә гаять зур игътибар биргән безнең демократ язучыларбыз да дингә арка белән борыла алмыйлар иде. Бу аларның доньяга карашында тарихи сәбәпләр белән аңлатыла торган каршылык иде. Сүз арасында шуны да әйткә, мәсәләне әнә шул рәвешлә кую әдәбият тарихындагы күп генә кыен һәм чәтереклә мәсәләләргә шактый җиңел хәл итәргә мөмкинлек бирә. Мәсәлән, Ф. Әмирханнның «Фәтхулла хәзрәт» повестендагы дингә кагылышлы урыннар һаман әле каты чикләвен булып тора. Ш. Камалның «Нафисә», «Байрамда еламыйлар, багырем» кебек «дини хисләр» белән сугарылган хикәяләре хәзергә кадәр җыентыкларының тышында калып килә.

«Фәтхулла хәзрәт» турында күп җәелмәстән, тик шуны гына әйткә: әсәрдә дин ахлак төзәтү чарасы итеп карала, һәм андагы дингә кагылышлы урыннар Тукайның «Шартлар» фельетонында үткәрилгән фикернең сәнгатьчә гәүдәләнешеннән башка нәрсә түгел. Ш. Камал хикәяләрен аңлау сөен, шул ук Тукайның «Байрам бүген» шигырен генә искә төшерик.

Бер теләкчә кочаклашкан күрәп бер бай
белән:
«Күңлә нечкәргән!» — дидем, байрам бүген,
байрам бүген.

Моннан чыгып, Тукай бай белән арлыны татулаштыра, сыйнфый каршылыкны томалап күрсәтергә тырыша дигән нәтиҗә ясап, бик каты ялгышкан булып идек. Хикмәт шунда: шағыйрь кешеләр арасында дуслык, туғанлык мөнәсәбәт күрергә сусаган. Әмма ул юк. Тик елга бер килә торган байрам көнендә, тышкы аяктан гына булса да, Тукай теләгән мөнәсәбәтләргә охшаш күренешләр бардыкка килә икән, бу шағыйрыне дулкынландырмай кала алмаган. Нәтиҗәдә әлегә шигъри юллар азылган. Ш. Камалның югарыда телгә алынган хикәяләре дә — байрамга бәйләнешлә әсәр-

¹ А. М. Горький. Әдәбият турында. Татгосиздат. 1953 ел, 184 бит.

¹ Тәмәдден — мәданият, культура.

² «Шура» журналы. 1911 ел, 22 сан.

ләр. Аларда язучы шулай ук байрам уңае белән кешеләрнең күңелләре нечкәрүне тасвир итә.

Шулай итеп, без Тукайның дөньяга карашын өйрәнүнең торышына тунталдык. Тукайны шагыйрь итеп өйрәнү, поэзиясенең «серенә төшү»не әйтпә тә тормастан, иңгатының идея юнәлеше, шагыйрьнең фикер иясе буларак үзенчәлеге дә безгә бик үк ачык түгел икән өле.

2

Соң сәбәп нәрсә? Революциягә кадәрге татар әдәбиятының үзек фигурасы булган Тукайны ниги без бу кадар начар беләбез? Телгә килгән беренче җавап: игътибар җитми. Бармы бездә планлаштырып һәм махсус кешеләр утыртып, Тукай иңгаты өстендә эшләтү? Эш үз агымына куелган. Ара-тирә диссертация язып яклау, яңа басмасын чыгару яисә шагыйрьнең җылыгы уңае белән маңалалар биргәләү һәм истәлекләр чыгару — нибарысы шул.

Тукайның шәхесен һәм аның поэзиясен дөрес аңыртуга комачаулы торган тагын бер сәбәп бар. Мин аны шагыйрьнең дөньяга карашындагы һәм иңгатындагы каршылыкларны сылап-сыйлап үтәргә тырышу, шагыйрьне шомартып, ялтыратып күрсәтергә өктылу, хәтта аны артык бизәп күрсәтергә маташу тенденциясе дип атар идек. Тукай әсәрләренең академик басмасына яисә дүрт томлыкка гына игътибар итегез. Ф. Әмирхан белән чагыштырганда кимрәк булса да, сез Тукайның да публицистик әсәрләре текстны эчендә җәлләр эченә алынган өч ноктаны шактый күп очратырсыз. Кыскартылган урыннар дигән сүз бу. Хәтта шигырьләрендә дә искәрмәсез-нисез төшереп калдыру очраклары бар. «Бер татар шагыйрьнең сүзләре» шигырьнең беренче басмасында, мәсәлән, түбәндәге строфа булган:

Курыкмасыкта күнелем мислө әсәр минем,
Күнелем дүзәх авызымнан ут чәчрәр минем,
Дошман бозмый фикрем, уем җәмгыятен,
Анар каршы керфекләрем гаскәр минем.

Төзүчеләр бу строфаны искәрмәдә китергә һәм аңлатма бирергә тиеш тапмаганныр. Күрсәң, алар уенча бу строфа Тукайны әсәрләргә якынайта. Әлеге өч нокталар мәсьәләсендә дә шул ук хәл. Шагыйрьнең чачмә әсәрләрен кыскартмый-

китми бирсәләр, төзүчеләр күрергә теләгән Тукай килеп чыкмас иде.

Шагыйрьнең шәхесен шомарту, аны махсус киендерү, грим сарту тенденциясе истәлекләрен дөньяга чыгару эшендә дә үзен бик нык сиздерә. Бу турыда матбугатта сүз булган иде инде¹. Шулай да, кыскача гына искә төшереп үтми ярамас. «Тукай турында замандашлары» китабын чыгаруга бәйләнешле иптәшләр шагыйрьне «күтәрү», «яхшырту» өчен истәлекләренә һәркайсыннан диярлек аерым сүз яисә җөмләдән башлап бөтен бер абзацка кадәр сызып ташлаганнар. Ул гына да түгел, текстны үзгәртү яисә үзләреннән өстәүдән дә тартынмаганныр.

Яшьрәк чакта очырткыч җибәрүе, кузна уйнавы, төмәкә тарта башлавы, туйда кымыз эчкәнлеге, «Тәрҗеман» газетасын укуы, Толстой тәзсиренә бирелеп, ара-тирә, киндер күлмәк өстеннән киндерә буып, алаңаки йөгөрүе, Казанга килгач сыра эчкәләве, борын очы тирләве, өсбашына артык игътибар итмәве, хатын-кыздан качуы — барысы да сызылган. Г. Камал истәлегеннән шагыйрьнең Сембер ягы фабриканың Анчуриннарға кунакка баруын «йомып налу» шулай ук ким дигәндә мағнәсезлек. Соңыннан азылган истәлекләргә тәнкыйтьсез карау, Тукайны «яхшыртучы» урыннары булса, тикшермичә матбугатка чыгару омтылышын да шагыйрьне бизәп күрсәтүнең бер чагылышы итеп карарга кирәк.

Инде Тукай турындагы фәнни хезмәtlәргә килик. Г. Халит китапларын, аеруча «Тукай үткән юл» монографиясен искә алмаганда, соңгы 10—15 ел эчендә Тукай иңгатын өйрәнүдә берьяклылык, фактларны алдан уйланган тезиска туры китереп җыю, шагыйрьне бернинди икеләнү һәм шикләнүне белми торган фикер иясе итеп күрсәтү тенденциясе гаять көчәеп китте. Н. Ф. Фасеевның «Татар алдынгы иҗтимагый фикер тарихыннан» (1955) исемле монографиясе, мәсәлән, шуның характерлы мисалы булып тора. Хезмәтнең уңай якларын, татарлардагы иҗтимагый фикер үсешен өйрәнү өчен файдалы фикерләрен эчкә алуын мин инкар итәргә җыенмыйм. Шулай да, бер принципаль кимчелеген күрсәтеп китми булмый. Күп кенә урыннарда автор мондый бер сәер алым белән эш итә: башта ул җәмгыятьнең үсеш-үз-

¹ «Совет әдәбияты» журналы. 1961 ел, 12 сан.

гәрешен билгеләүче төп факторлар, тарихта халык һәм шәхеснең роле, капитализмның төп законы, милли мәсьәлә, материянең беренчеллеге, дөньяны танып-белүнең мөмкинлеге, дингә мөнәсәбәт кебек мәсьәләләргә карата рус революцион-демократлары һәм марксизм-ленинизм классикларының фикерләрен сөйләп чыга да, Г. Камал, М. Гафури, Г. Тукайлардан шуңа мисаллар табып ябыштыра. Бер генә очракта тукталыйк. Н. Ф. Фасеев фикеренчә, Тукай «... иңтимагый үсешнең нигезе материал фактор булган хезмәт икәннән аңлады һәм халык массаларының хезмәте нәтижәсендә житештерүнең өзлексез үсүен ачык күрдә (дәрәс, ул аның конкрет формаларын, экономик формацияләрен аңлашынуындагы закончылы процессны төшенеп җитмәдә)» (114 бит). Икенче төрлән әйткәндә, Тукай иңтимагый үсешнең нигезендә житештерү көчләре һәм житештерү мөнәсәбәтләре ятканны аңлауга якын килгән. Дәлиләрнең берсе — «Гомер юлына керүчеләргә» шигыреннан бер юл: «Гомер итмәк тырышмантыр, алынмый, һич тә алтми». Моңа революцион-демократ Тукай гына түгел, бәлки XIX гасыр маҗрифәтчесе дә, хәтта татар купецы да кул куяр иде. Яисә менә балаларга мәрәҗәгать итеп, ялкау булмагыз дип язылган «Эшкә өндәү» шигырендәге түбәндәге юллардан: җәмгыятьнең үсеш законнары турында, фәлсәфи фикерләү эзләп табу ким дигәндә көлке:

И сабыллар! Эшләгез сез, иң мөһтәдәс нәрсә — эш,
Эш агачы һәрвакытта бик юмарт китерер җимеш.

Алдан уйланган тезисны раслау өчен Н. Фасеев, цитаталар китергәндә, еш кына башбаштанлык күрсәтә. Мәселән, ул Тукайның дингә каршы актив көрәшчел булганын исбатлау өчен Ә. Урманчиевкә язган хатына мәрәҗәгать итеп, болай ди: «Корьәнне татарчага тәрҗемә итүнең бер дә кирәге юк дип яза Тукай... Әгәр инде кызыксынуны даирәләп тәрҗемә итүне алга сөрәләр икән, ди шагыйрь, аны шулай тәрҗемә итәргә кирәк ки, «халык аннан йөз дүндерсен» (196 бит). Тукайның үзендә болай: «Муса корьәннен (тәрҗемәсен) бик ул кадәр яклап язмаска вә айнырган, равнодушныйрак карарга кирәк иде, чөнки аның теле юк. Бу — бер. Укып, Корьәннең гадилеген белеп, халык аннан йөз дүндерсен аки яхшылыгын белеп,

иһтида¹ итсен дигән максутларның һәр икәвенә дә хезмәт итә алмый». Тукайның бу хаты — дингә битараф карый башлавын күрсәтә торган кыйммәтле документ, әлбәттә. Ләкин бит аннан Корьәнне тәрҗемә итмәскә кирәк дигән нәтиҗә чыкмый. Шулай ук Корьән буш нәрсә дип кистереп тә әйтмәгән Тукай. Шулай ук максат белән автор тагын «Дин вә гавам» шигыреннан бер өзек китерә:

Дин хәзер иске, аварга торгучы чергән дин,
Аз гына, уйнап кына бармак белән төртсәң авар.

Ләкин биредә дә ул строфаның икенче яртысын «йомып кала»:

Билгеле, һәрбер агачлар да корырга башлайлар,
Былбыл урнына оя тоткач башында каргалар.

Ягъни, башында яхшы руханилар торса, дин үсәр, чәчәк атар иде.

Дәрәс, Н. Фасеев, үзенең үзе каршы килеп булса да, бер урында Тукай сугышчан атеист була алмады дип белдерә.

Ә менә З. Ишмәхәммәтов үзенең мәкаләсен («Социалистик Татарстан», 1961, 25 май) турыдан-туры «Габдулла Тукай — атеист» дигән сүзләр белән башлап җибәрә дә, тагын болай дип яза: «Г. Тукай, дөньяга материалистик карашта торган хәлдә, табигатьне һәм кешене алла яраткан... дигән карашларны инкяр итте»: «...гомуман исламның килеп чыгуы һәм таралуы мәсьәләсенә фәнни карашта торуын күрсәтә» һ. б. Мәкаләне укыгач, Тукай марксизм-ленинизм позициясенә баскан, һәм диалектик һәм тарихи материализмны тирәнтен үзләштергән икән дип уйларга гына кала. Ә дәлил? Дәлиле юк, булган кадәресе дә — фальсификация.

Р. И. Нафигов татарларда иңтимагый фикернең үсешен, аерым алганда, Тукай иңтанын өйрәнү эшенә, һичшиксез, зур гына өлеш кертте. Ләкин аның хезмәтләрендә дә берьяклылык, фактлар белән үзбелдегенчә эш итү шактый нык сизелә. Кайбер мисаллар китерик. Шагыйрьнең Уральск чорын күздә тотып, югарыда телгә алынган монографиясендә Р. Нафигов болай дип яза: «Рус телен Тукай шулларда яхшы белгән ки, газета сәтуднигының истәлегенә караганда, ул рус телендә ши-

¹ Иһтида — ышану, иман китерү.

гырьлар язган» (272 бит). Мәна бу мәсьәләгә карата Тукайның үз сүзләре: «Минем русчам Уральскидан килгәндә загыйфь иде. Үзем теләгән нәрсәләргә тәрҗемәгә куәтем җитсә дә, ни бирсәләр аны тәрҗемә итәргә үземдә икътидар хис итми идем» («Тукай турында замандашлары», 100 бит). Кайсына ышанырга? Минемчә, соңгысына. Чөнки, беренчедән, бу сүзләргә зенә алган истәлек Тукай үлөп бер ел үткәч дөньяга чыккан — ялгышырга әле мәмкин түгел; икенчедән, авторы, теләсә дә, фактны бозып күрсәтә алмас иде — шәһитлар күп! Р. Нафигов исә 40—50 ел үткәннән соңгы истәлеккә таяна (язма истәлекке, телдән генә әйтелгәнне — билгесез). Яхшы, автор Тукайның рус телен әйбәт белмәве турындагы белешмә белән килешми ди. Ул чагында аның хата булганлыгын исбат итәргә тиеш иде. Даими үтү исә фәнни метод түгел.

Яисә мондый мисал. Р. Нафигов, шулай ук соңгы елларда гына язылган истәлеккә таянып, 1911 елда эзәрбайжан драматургы революционер Н. Нариманов белән Тукайның очрашуын шиксез бер факт итеп китерә (381 бит). «Совет әдәбияты» журналының 1961 елгы 12 санында бу версиянең нигезсез икәнлеге язылган иде. Монография авторы исә, бу очракта да, үз файдасына эшләми торган белешмәне күрми үтәргә тиеш тапкан.

Р. И. Нафиговның нияте, әлбәттә, изге. Ул социал-демократик идеяләргә Тукайга йогынтысын күрсәтәргә омтыла. Ләкин бит шагыйрьгә тәэсир иткән идеяләр моның белән генә чикләнми, Тукайның дөньяга карашы күп мәртәбә каршылыкларак. Галим исә мәсьәләнең бу ягын күргә дә, ишеткә дә теләми. Тукайның, әйткә, эсәрларга симпатиясе турында ләм-мим бер сүз әйтмәгәнә хәлдә, ул, мәсәлән, болай дип белдерә: «Марксизм идеяләре белән танышу Тукайны большевикларга акын тора торган революцион-демократ ясады» (313 бит). Хәтта ул «тукайчыларны орышып китүне дә кирәк саный: янаса, алар арасында «... бу мәсьәләдән (Тукайның революцион эшчәнлеген өйрәнү мәсьәләсеннән — И. Н.) качу тенденциясе бар» (289 бит).

Ясысый нәтиҗәгә алдан ук билгеләп кую — фактлар белән үзе теләгәнчә уйнауга, чөбенне фил итүгә, яисә киресенчә, вак бөҗәкләргә күрәп тә, филне абайламый узуга гына китергә мөмкин. Р. Нафигов, мәсәлән, болай дип яза: «Цензорлар тара-

фыннан тәхдим ителгән статья һәм пунктлар буенча Тукайга күп еллар бие төрмәдә утырырга туры килер иде... Казан цензорларының аның исемә тирәсендә казынулары аңа билгеле иде: ул күп мәртәбәләр Казаннан ерак авылларга һәм шәһәрләргә китеп, адресын белдермичә яшәде» (61 бит).

Беренчедән, авыллар дигәнә — бер өч иле. Шәһәрлар дигәнә исә Астрахань, Уфа һәм Петербуртта кунак булуы һәм Троицкида кымыз эчеп давалануы.

Икенчедән, архивның ишеге һәрнемгә ачык. Цензорларның «казынуы» «Перс» кушаматлы бер надан татар агентының Казан жандармериясенә җибәргән домосынан башлана. «Перс» Тукайның «Иттифак хакында», «Херият хакында» һәм «Китмибез» шигырьләрендә крамола күргән икән. Әйе, цензорлар карыйлар, зарарлы фикерлар табалар һәм тәхдимнәрен жандарм управлениесенә җибәрәләр. Тукайга карата нинди чара күрелә соң? Беринди дә чара күрелми, мәсьәлә үзеннән-үзе сүнә.

Шул ук архивта крепостная ябылган, төрмәгә утыртылган, сергенгә озатылган һәм полиция күзәтүе астына алынган татар егетләре турында йөзләрдә документ саклана. Ә Тукай, Нафигов иптәш зур һәм курныкыч сүзләр сөйләсә дә, хәтта полиция күзәтүе астында да тормаган. Нишлисәң, юкны бар дип әйтеп булмый. Тукайга мөхәббәтбездә зур, зәммә хәкыйкәт барынан да өстен.

Р. И. Нафигов Тукайны «нызарту»да шулкадәр мавыгып китә ки, хәтта вакыт аны үзе дә сизмәстән кимсепел куйгалый. «Тукайчылар Г. Тукайның «Вакыт» газетасы редакторлары чакыруы буенча Оренбургка китмәвенәң мотивларын ахырынача белмәүләрен әйтәләр», — дип яза ул. Юк, алай дип әйтүчә булмас. Чөнки ул мотив Тукайның Ф. Әмирханга язган хатыннан ук билгеле. Аны Оренбургка чакырлар. Ни эшләргә? Бу турыда дустаның кичкәшен сорый да, ул болай дип куя: «Монда «Әлислах» ходка китсә, нөлкә журналы да чыкса, үземнең калыбән сөйгән газета вә идеямә (ассызык минекә — И. Н.) хезмәт итәр идем». Нафигов иптәшенң нияте ачык: социал-демократларның Тукайга йогынтысын күрсәтү өчен тагын бер дәлил өстәмәкчә була. Янаса, Г. Сайфетдинов бер маһәләсәндә «Вакыт» газетасын тәннийт иткән дә, Тукай шуны укып, Оренбургка барудан баш тарткан. «Вакыт» газетасының тоткан юлын чамар-

ларга да Тукайның башы житмәгән була.

Инде нәтижә яыйк. Тукайның шәхесе һәм ижатын өйрәнү эше һич тә канәгатьләнелерлек түгел. Моның сәбәбе бу эшкә игътибар бирелмәүдән тыш, гыйльми объективлык һәм тарихилыкның житмәсенә кайтып кала. Мондый сорау бирсә килә: бек шагыйрьне үз төсендә нүрсәтмичә, матур киендереп һәм грим сөртеп тәкъдим итү кемгә кирәк? Тукай шуңа мохтажмы?

Яшь буынны тәрбияләү аның уңай ягын калкытып куюны таләп итә диарлар, бәлки. Дөрес. Килешәбез. Тукайның уңай ягына, аның шагыйрьлегенә, ижатындагы идея һәм художество ягынан югары торган әсәрләренә басым ясарга тиешбез. Ләкин бит шагыйрьнең уңай ягына игътибар итү бер нәрсә, а аның кимчелекләрен, каршылыкларын инһар итү, аларны бөтәйрәй булмады дип игълан итү икенче нәрсә.

Тәрбия турында сүз чыккан икән, мәсьәләгә практик яктан да килеп карыйк. Ярый, З. Ишмөхәммәтов һәм башка кайбер иптәшләргә кушылып, Тукайны атеист дип игълан иткән, ди. Димәк, без аның бәрлык шигырьләрен да түкми-чәчми ушы буынга шилләмичә тәкъдим итә алабыз. Алай булгач, ни өчен соң аның дини хисләр белән сугарылган «Хәзерге хәлемизгә даир», «Шагыйрь вә һатиф», «Алла гыйшына», «Васыять» кебек шигырьләре дүрт томлыкка кертелмәгән? Бу җыентыкта урын алган шигырьләр арасында да дини хисләрне уята яисә куатландыра торганы аз түгел. Әйтик, балаларга атап чыгарылган һәм һәрбер китапка кертелә торган «Туган авыл» шигырендәге түбәндәге строфа нинди тәрбия бирә ала?

Ходай шунда жан биргән, мин шунда
туган,

Шунда әүвәл корьән аятен укыган;
Шунда белдем рәсүлбәз Мөхәммәтне,
Ничек михнәт, җәфа күргән, ничек торган.

Соң ни эшләргә кала? Тукайның мондый шигырьләрен халык күзеннән яшерергәме? Әлбәттә, андый юлга басып булмый.

Димәк, бер юл кала: Тукайның дингә мөнәсәбәтен ничек булганча аңлатырга. Яисә мондый мисал. Әйтик, без Тукай большевик була язган, дигән хакыйкәткә кабул иткән. Ул чагында аның «Хөрмәтле Хөсәен яднәре» шигырендәге «Көчле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер аңар» дигән сүзләренә ничек аңлатырбыз?

Кыскасы, үзбездә-үзбездә алдаудан тунтарга вакыт түгелме икән? Ярый ла, Тукайга карата булган берьяктылык үз бөбездә генә калса. Без инде тугандаш халыкларының әдәбиятчыларын да саташтыра башладык. Бер тәнкыйтьче, мәсәлән, болай дип яза:

«Социалистик реализм һәм социалистик эстетикага нигез салучы бек Горькийның көрәштәшләре булып И. Франко, Л. Украинка, Ян Райнис, Андрей Упит, А. Аюпан, Юлиус Янонин, Габдулла Тукай һ. б. мәйданга килде. Алар ижатында пролетар интернационализм идеяләре сәнгатьчә гәүдәләнде». («Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур» М., 1961. 113 бит).

Вульгар социологлар белән бәхәстә Тукайның көчле ягына басым ясау табигый һәм кирәкле иде. Әмма тора-бара әдәбиятчылар чама тойгысын югалта башладылар. Анһары кырыгынчы еллар килде, илленче елларның беренче яртысы... Фәнда аңа фикер әйтүнең бер генә көше монополиясендә булуы, бүтәннәргә исә иллюстраторлык һәм шәрехчелек вәзифасы йөкләнү. Догматизм. Алдан уйланган тезисларга каратып факт җыю гадәте... Әнә шул еллар шаукумыннан, фән белән бернинди уртаңлыгы булмаган әнә шул гадәттән безнең әле һаман да арынып бетә алганыбыз юк.

Вакыт җитте, чын мәгънәсендәге фәнник заманы килде. Нәтижәгә карап факт җыюны ташларга вакыт. Фактлар үзләре нәтижәгә китерсен. Фән яхшы мәгънәсендә объективлыкка, дөреслеккә корылырга тиеш.

Гали Хужиев

ҮРЛӘРГӘ КҮЗЕМ ТЕКӘЛГӘН

Зыя Мансурга.

Озатабыз сине соңгы юлга,
Шундый авырсын син иннәргә;
Жир шарының үзен салсалар да
Жинелерәк булыр иде, бәлкем,
Сине күрер белгән ирләргә.

Галимжан Латып.
12 ноябрь, 1965.

Феликс Дзержинскийның кешенең тормыштагы урыны, яшәү мәгънәсе турында гаять аңалы айтелгән сүзләре бар: «Башкалар өчен яхты нур булырга, үзгә нур чәчеп торырга — кеше ирешә ала торган иң зур бәхет менә шунда».

Ватан сугышында батырларча һәлак булган язучы Василий Кубанов, бу финишны давам иттереп, болай дип язган иде: «Яшәргә! Тулы күкрәк белән сулап яшәргә... Гомергәне яхты һәм кабатланмаслык итәргә. Аны барлык кешеләргә яхты һәм жылы бирә торган учак итәргә кирәк. Бу учак мәңгә ялынлансын. Кешеләр аңардан үзләренә нур сибәчән шәһәр өчен ут алырлык булсыннар».

Шагыйрь Зыя Мансур бөтен ижатында, бөтен тормышында әнә шундый зур омтылыш белән ялынланган яшәде.

Бүгенге поэзиябез Г. Тукай, Н. Токташ, М. Жәлил, Ф. Кәрим традицияләрен — заман сулышы белән сулау, халыкның рухи дөньясының көзгәсе булу, аңа хезмәт итү традицияләрен давам иттереп, яңадан-яңа үрләргә омтыла. Самед Вургун сүзләрен хәтерләп, мин аны кыясыннан ераи-еракларга канат кагарга әзерланган бөркет итеп, ә Зыя Мансурны шул бөркетнең давилларда ныгыган, каерылмас каурыйларыннан берсе итеп күз алдына китерә идем. Чыннан да, кырыс тормыш мәктәбе үткән Зыя Мансур үзенең ижаты, бу юлда куйган тырышлыклары белән поэзиябезне айдәп баручыларның берсе булды.

З. Мансур әсәрләренә, барыннан да элек, граждандык пафосы, оптимизм һәм гуманизм тойгылары хас иде:

— Мин
постовой булып басар идем
Океаннарда, жирдә һәм күктә.
Ничек кенә кырыс кыйланмасын,
Аң-зарларның алып правасын,
Торыр идем,
Юлны биреп шунда
Фәкать шатлык белән бәхеткә!

(«Постовой»)

Шагыйрь туган иленә иң кайнар йөрәк хисләрен багышлый. Кайчандыр киндер күлмәк киеп, тире белән жирне сугарган, чабатадан йөргән, хат уңырга һәм җавап язарга «гыйлем кеше» эзләп чапкан Россияне ул менә ничек суратли:

— Һәммәсе хак,
Ләкин, ник икән,
Менә шушы туган илемнең
Буй-сынына карым-карым да
Икеләнеп калам бүген мин.

Тарихларда язган шикелле
Булмагандыр кебек Россия.
Күз алдымда тора һәрвакыт
Мөкатдәс һәм бөек Россия!

Шигырь — ул кешегә кирәкле йөрәк сүзе. Ә халык: «Йөрәктән чыккан ғына йөрәккә керә», ди. З. Мансур шушы хакыйкәткә яхшы белеп эш итте; үз шигырьләренә салынган зур идеяләрен, поэтик фикерләрен халыкка гади итеп, җыйнак итеп әйтеп бирергә омылды. Аның әсәрләрендә кеше язмышы, кеше уйлары, кичерешләре белән очрашасың. Шуның өчен алар сиңең күңелеңне кузгаталар, дулкынландыралар, сиңдә яңа фикерләр уяталар. Шагыйрь Сибгат Хәким әйткәнчә, «аның шигырьләре гадилек һәм төгәл конкретлык белән тормышыбызның иң яхшы якларын сурәтләр. Шигырьләрендәге һәм җырларындагы стилистик үзенчәлек аның иҗатына халык җырларының көчле йогынтысы турында сөйли. Шуңа күрә укучыларның йөрәге аның шигырьләрен тиз һәм үз итеп кабул итә». Мәнә бер генә мисал:

— Учма диясем килми,
Һич тә коясым килми.
Бу гомернең минутын да
Бушка бирәсем килми.

Юллар ярасым килә,
Дөрләп янасым килә.
Бу дөньяны баштанаяк
Гөлгә манасым килә!

(«Теләгем»)

Зыя Мансур поэзиясенә тематикасы киң. Ул шагыйрьнең туган ил, заман һәм замандашлар турында, тынычлык, халыклар һәм буыннар язмышы турында, яшәү мәғнасе, яшьлек, мәхәббәт, эхлан, дуслык-иптәшлек турында уйлануларыннан, борчуларыннан, ышаныч һәм өметләреннән гыйбарәт.

«Табиғатның үзе кебек...» исемле әсәрендә шагыйрь тормышка, яшәүгә, дөньяга гашыйклығын искиткеч детальләр, зур фикерләр белән тасвирлый. Эшләп тапкан хәл-әйәт ипи аңа авыш төмә, яшәү яме биргән. Шуннан бирле җир йөзгә ул Ләйләсенә гашыйк булган Мәңнүн сыман карый. Яшь колынның уйнаганын күрсә дә, Польша Робсоннар җырлаганын ишетсә дә, юл буенда чирәм чөмчөп йөргән нәз бәбиәсен очратса да, аның йөзгә балкый, шатлыгыннан башы күккә тия. Шагыйрь эшен дә табигатның үзе кебек матур итеп башкарырга тели.

Яшьлек, мәхәббәт, семья, көнкүреш мәсәләләре Зыя Мансур иҗатында зур урын ала. Шагыйрь бу мәсәләләрдә дә интим хисләр рамналарында ғына чикләнеп калмый, аларны җәмгыять, коллектив тормышы белән бәйләп тасвирлый. Мәсәлән, «Ләйсән» шигырен алың. Әсәрдә яш үкүтүчынның мәхәббәте, аның йөрәк әриеткеч кичерешләре сурәтләнган. Ләйсән, кем иканлеген белеп бетермичә, Фазыл исемле берәүне тормыш иптәше итеп сайлый, балалары туа. Әмма Фазыл тормыш корырга яратмаучы күне булып чыга. Ләйсәнне һәм баласын ташлап итә. Ләкин яш үкүтүчынның авыр минутларда да үзен көчсез һәм ялгыз итеп сезми; ул коллективка таяна; үзенең эшен чын күңелдән сөеп башкара. Һәр көн иртән мәктәптә аны йөзләп бала сырып ала. Сөйләр сүзләре күптән җыелып килгән кебек, аларның коңгырт, кара, зәңгәр күзләре аңа төбәлләр:

— Алар өчен һәрбер елмаюң,
Һәрбер сүзгә — ләйсән яңгыры.
Кешелеген сиңең һәр кешедә
Шундый матур караш калдырды.

Шагыйрь үзенең поэтик фикерләрен туган якның табигатенә бәйләп, оста итеп әйтеп бирә белә. Мәнә «Идел буенда» исемле шигырь. Бу әсәрдә Идел буйларының ямен, матурлыгын, Муса Җәлилгә булган тирән хөрмәт һәм сагыну хисләрен бөтен йөрәгег белән тоясың. Автор Муса тормышындагы аерым детальләрен оста тотып

алган. Муса безнең белән бергә Идел буенда ял итә кебек: син аны янында гына хис итәсең. Арьяктан җыр тавышы килә:

— Улдыр кебек,
бер көймәгә утырып,
Ишкәкләрен жайлап куяр да,
Яңа шигырь яздым, иптәшләр, дип,
Килеп чыгар кебек бу ярга.

Юмор һәм сатира — Зыя Мансур иҗатының көчле якларыннан берсе. Бу әсәрләрендә ул совет кешеләре аңында әле бетеп җитмәгән искелек калдыкларын, безнең үсешбезгә комачаулаучы кимчелекләрне үткен камчылы; яңа сугыш уты кабызырга омтылучы империализм ялчыларын фаш итә. Шагыйрь бу жанрда да үзенең фикерләрен үткен һәм җыйнак итеп әйтеп бира:

...Гайбәтчегә китап нигә,
Аңарга тел булса җиткән.
Ә ялкауга хезмәт нигә,
Атланарга булсын жылкың!..

(«Кемгә нәрсә»)

— Сукбай кайчак бик бай була,
Ләкин, барыбер, сукбай була.

(«Сукбай»)

Без, Зыя Мансурның каләмдәш иптәшләре, аның белән егерме елдан артык ачыннан аралашып яшәдек. Иҗат шатлыкларыбызны һәм кайгыларыбызны бергә уртанлаша идек. Ул иптәшләре иҗатына карата да гаять таләпчәнлек, шул ук вакытта гаять киң күңеллелек күрсәтте. Сәламәтлеге әйбәт булмауга карамастан, синең кулъязмаңны башлап укурга һәм үзенең фикерен әйтергә вакыт таба иде ул. Яшь язучылар белән әледән-әле очраша, аларга үзенең киңәшләрен бира, беренче әсәрләрен дөньяга чыгаруда ярдәм итә иде.

1958 елның җәендә өлкә партия газетасында Зыя Мансурның сугышка наршы язылган, «Урын-җирдән тора алмый ул» дигән шигыре басылып чыккан иде. Берничә көн үткәч, без — З. Мансур һәм тагын берничә иптәш — язучыларның Акиош күлендәге дачасында наты авырып ятучы шагыйрь Әхмәт абый Фәйзи янына киттән. Ул безне ягымлы караш белән каршылады һәм З. Мансур әсәре тәзсирендә язган шигырен дәртләнеп укыды:

— Шулай, Зыя,
Мактанырлык түгел,
Үпкәләрен, үләт тигере,
Гармонь күреге кебек, теләгәнчә
Сузып булмый инде киереп,
Тик шагыйрьнең үпкәсендә бетсә,
Җырларында — сулыш запасы.
Дүрт юл шигырь язсаң,
дүрт көн шуны
Рәхәтләнеп сулап ятасың.

Әхмәт абыйның хәле авыр иде. Ул, гомеренең соңгы көннәрен кичерүгә дә карамастан, әдәбият дөньясындагы яңалыклар турында сорашты: аз гына да сыкрану сиздермәде. Без аның үлем белән күзгә-күз килгәндә дә шундый ныклыгына, рухи батырлыгына сокланган идек. З. Мансур да күп елларга сузылган авыруын шундый ук түземлек һәм ныклык белән кичерде, аз гына да күңел төшенкелеге күрсәтмәде. Беренче кырпак нарлар явып торганда, инде без аны соңгы юлга озаттык. Соңгы юлга... Ләкин күңелнең моңа һич тә ышанасы килми. З. Мансурны без һаман үз арабызда хис итәбез. Ул, Г. Тукай клубы трибунасына баскан килеш, чәчләрен артна сыпыра-сыпыра, дәртләнеп шигырь укуын давам итә кебек:

— Үрләргә күзәм текәлгән,
Үрләргә күнеләм гашыйк...

Исмэгийль Рэми

МЭДРЭСЭДЭН — УНИВЕРСИТЕТКА

Россиянең үзөндө дэ безгэ жи-
тэрлөк гыйлем бар. Россияда булган-
да, ни өчөн заграницага барырга
кирэк? Без Россия кешесе, Россияда
булган нэрсэ безгэ житэ.

Каюм Насыйри.

Уткэн йөзиең башында (1804 елны) ачылган Казан университеты ул чагындагы әдәби телебездә, мәгърифәтчеләребез сөйләшәндә «Университет исем-ле олы мәдрәсә» дип аталып йөргән. «Олы» дип аталуы, үзе үк, алдынгы кешеләребезнең бу уку йортына унай карашта булганын әйтеп тора. Ләкин... ләкин тарихи язьмыш шулай килеп чыккан ки, олы мәдрәсәнең эргәсендә торсак та, андагы гыйлем чышмәсеннән кирәгенчә өлөш ала алмаганбыз. Чөнки халкыбызны алласына коръәнчәме яки инжилчәме табынырга көчләү тартышы гасырларга сузылган, поп белән мулла көрәше аны дини фанатизм баткаклыгына сөйрәгән, аңын томалаган, акылын агулаган. Шулай булгач, бу олы мәдрәсәгә аның буге житмәгән.

Мондый хәл 1905—1907 еллар революциясе көннәрендә беркадәр йомшарса да, асылда Бөек Октябрь көннәренәчә сузыла.

Шулай да Идел-Урал буенда яшәгән төрки халыклар арасында фикер уянышы тудыруда, язма әдәби-тарихи байлыкларыбызны жыйнап, тарихыбызны өйрәнүдә, татарча басма сүз таратуда (беренче басмаханәләр), нинәйт, югары белемле беренче кешеләребезне (филолог, врачлар) житештерүдә ярдәмләшкән университетның һәм жирле халыкларга карата гуманистик мөнәсәбәттә булган галимнәрең хезмәте әйтеп бетергесез зур. Шуңа күрә аларның хезмәтен, есемиерен һәр очракта без тирән ихтирам белән искә алабыз.

Университетта укыган беренче кешеләребез турында сүзгә керешкәнче, аңа әзерлек баскычы урынын тоткан I нче гимназия турында әйтеп үтик.

* * *

Казанның I нче гимназиясе 1759 елның башында ачыла. Заманында ул урта Идел буенда (университет ачылганчы) бердәнбер югары уку йорты исәпләнгән. 1767 елны анда татар теле укыту өчен татарча класс ачыла. Башта татар теле, аннан гарәп, фарсы телләре дә укытыла. Әнә шул ягы белән дә ул башка урыннардагы гимназияләр арасында аерымрак урын тоткан. Гимназиядә көнчыгыш телләре, аеруча татар теле классы ачудан төп максат Азия департаменты, чытгә илчеләкләрдә, шулай ук төрки халыклары яшәгән өлкәләрдәге казна урыннарында жирле телне белүче түрәләр, драгоман (тәржемәче) кадрны рустан, шулай ук жирле халыкның югары катлавы арасынан житештерү күздә тотылган.

Гимназия директоры 1809 елны язган докладында: «Мөфтинен улы гимназиягә укырга керде. Ул русча, французча, татарча сөйләшә, беркадәр гарәпчә дә белә. Мөфтидән үрнәк алып, бәлкәм, татар байлары да үз улларын гимназиягә бирерләр» дигән ышаныч белдерә. Башкаларга үрнәк булырга тиеш мөфти баласы (Мөхәммәтжан мөфтинен улы Мирзаян, телдә Морзакый аталып йөри) укуы һәм өлгереше белән бертөрлөккә дә өз калдырмый, семья күзә астыннан иреккә чыккач, кала жирендә эйбәт кенә эчәргә өйрәнә һәм рус кызына өйләнә, мөфти хәзрәт янына кайтып китә. Мондый вакыйгалар дәүләт мәктәбенә кереп укудан халыкны өркетергә жите кала.

Иңче гимназия дворян балалары өчен ачылса да, 1820 елларга чакта анда татарның дворян һәм бай балаларынан укыган берәү дә күренми. Бу уку йортының ишекләре татар һәм башкорт балалары өчен 1820 еллар тирәсендә генә беркадәр ачыла төшә. Шулай ук Казан, Оренбург, Уфа ягынан килгән бер төркем укучылар гимназия бусагасынан эчкәре атлыйлар. Казаннан Шәңгәрәй Хәлфин (университетта көнчыгыш телләре укытучы адъюнкт Ибраһим Хәлфинен улы); Казан артының кантонист¹ балалары — Әбдеш Ваһапов белән Хәлит Дәминов; Оренбургтан — Мөхәммәт Сәйфуллин (мешан катлавынан), Гайса Бикмиев, Уразгали Курбинаков киләләр. Кантонист балалары Казан хәрби ведомствосы хисабына, соңгы өчесе Оренбург өлкәсе стипендиясенә укыйлар. Болар гимназиягә ниндәй эзәрлек белән килгәннәрдер, ул чаклысын әйтә алмыйм, әмма татар һәм башкорт балаларының гимназиядә уку сөргү, бер-ике ел эзәрлек классында укыганга, 9—10 елга сузылган. Беренче төркем гимназиягә кабул ителсә дә, пансионатка алынмыйлар. Ул чагында Казан округы мәгариф попечителе булып торган мәгърифәт дошманы (вракобес) Магницкий «Христиан динендә булмаганнар пансионатка алынмый» дип боера. Шулай сәбәптән алар укытучы Ибраһим Хәлфин өендә торып укыйлар. Хәлфин вафат булгач (1829 ел), аларның торыш-яшаш мөһимләше читчеләшә, укуларына зыян килә башлый.

Яңа попечитель Мусин-Пушкин 1830 елны: «Гимназиядә укучы рустан бүтән милләт балаларын һәм аларның моннан соң килчәкләрен дә һичбер тоткарсыз пансионатка урнаштырырга», дигән күрсәтмә бирә. «Моннан соң килчәкләрен» дигәннән, бу мәсьәләдә ниндидер чара күрелгәне аңлашылды. Шулай ук елны Оренбург генерал-губернаторы Сухтелен аша Уфадагы мөфтигә: «Ислам җәмәгатьләре арасында табипчылык (врачлык)² итеп йөрер өчен кәндә әүләдләренә (үз балаларын) ихтиярән (ирекле) вә яки мөселман җәмәгатьләре үз араларынан сайлап тигиб гыйльменә (медицина) укып, үгрәнәп белмәк өчен Казан шәһәрәндәге университет исемле олуг шаһанә (императорский) мәдрәсәсенә жиһәрсәләр, таки әүләдләре табәбәт үгрәнәп белдекләреннән соң үз җәмәгатьләре арасында табипчылык кылып йөрерләр иде. Шулай турыда үзегезнең дингә муафикъ фәтһа биреп, әмерегезне йөрәтсәгез иде», — дигән кагазь килә.

Шуннан чыгып мөфти Сәләйманов 1831 елны мөселман җәмәгәтчеләгенә өндәү яза. Муллааларның бер өлеше «Мондый гыйлемне үгрәнергә безне көчләмәсәгез икән», дип югары урыннарга үтенеч язалар. Оренбург белән Уфа ягында укырга теләүчеләр табыла. Алар жирсез яки аз жирле морзалардан, гаскәри, мешан катлавынан жиһәреләләр. Шундыйлар өчендә ике-өч ясаклы (крестьян) баласы да гимназиягә килеп эләгә. Муллаалар исә үз мәхдүмнәрен бу «бәләдән» аралап калалар.

Алар Оренбург губернасы стипендиясенә укыйлар. Казан тирәсеннән укырга бер бала да килми.

Шулай итеп, 1836 елны пансионатта татар һәм башкорттан 19, 1840 елга табан 30 дан артык, аннан 50 гә якын укучы жыела.

1840 елларда шулай гимназиядә укыган Е. Янышевский дигән берәү болай дип яза: «Иңче гимназиядә пансионерлар да бар, алар гимназия бинасында торалар. Ул елларда пансионерлар бөтенесе диярлек Оренбургтан килгән башкорт һәм казакълар (иңенче урында «башкорт һәм тигертләр» дилә) буйга житкән халык иде. Болар бөтенләй кыргый, төрлө-төрлө гадәт һәм начар тәрбия алган үсмерләр иде».

¹ Кантонистлар — кечкенәдән гаскәри хезмәткә өйрәнергә тиеш сөсловия. Безнең халык татар кантонистларын «казаклар» дип атап йөрткән. Казан артында әле дә булыса Өлкә казаклары, Битаман казаклары дип исемләнеп йөртелгән татар авыллары шуңан калган. Аларның Казанда үзләренә аерым мәктәпләре «Батальонная школа кантонистов» булган. Бу система һәм сөсловие 1856 елны бетерелә.

² Жәя өчендәге аңлатмалар минекә — И. Р.

Ул вакытта дала балаларына караш шундый булган. Гимназия отчетларында да дала балаларындагы гадәтләрне күпертеп, әледән-әле гажәпсенең кабатлаганнар. Гимназия чиновнигы отчетларының берсендә: «Замечательно, что во время беспорядков в гимназии в числе виновных непременно бывали ученики из инородцев», — дип шатлана.

Русча уку-язуы, сөйләшүе әйлә-шәйлә булган үсмер дала баласының башкалар арасында, гимназиягә килгәнчә үк гувернантка тәрбиясендә үскән, ана теле өстенә французча да белгән рус дворян балалары арасында, кыргый булып күренүе табигый хәл, ул чаклы гажәпләнер урын юк шикелле. Ике төрле тәрбия арасындагы каршылыкның калку булып күренмичә хәле дә юк.

Гимназиянең бу чоры Николай I патшалык иткән сүрән елларга туры килә. 1825 елны декабристлар кузгалышына катнашучыларны һәм аларга теләктәшлек белдерүчеләрне асып-кисеп, сөргенгә озатып, берәүләрен солдат хезмәтенә (Лермонтов, Шевченко һәм башкаларны) жибереп бетергән патша Николай I уку йортларына казарма тәртибе, казармаларда каторга тәртибе урнаштыра. Мондый кыргый тәртипләр аеруча дала балаларын кысыккый.

Мәсәлән, гимназиянең 5 нче класс укучысы Мөхәммәт Биглов, эчкә тәртипкә каршы протест оештыруда гаепләнеп, карцерда утыра, тән жәзасы бирелгәннән (суктырганнан) соң Оренбург корпусындагы батальонга рядовой солдат итеп жиберелә. 6 нчы класстан Будаев (Себер татары) шундый ук гаеп белән Себер корпусына озатыла. Бу инде 12 ел сроклы ирексез хезмәт белән жәзалау дигән сүз. Димәк, укучыларның бу чыгышларына политик төс бирелгән. 3 нче класс укучысы Кәрим Латыпов, тупас мөгапмәләсә белән укучыларның канына тошкан бер укутучыга каршы демонстрация оештыруда гаепләнеп, тән жәзасына тартыла, укудан чыгарыла һ. б.

Күрәнә ки, Европа белеме дала баласына жиңел бирелмәгән. Тиешле әзерлек белән килгән дворян балалары белән бер класста, бер үк программа белән укып бару дала баласыннан күпме тырышлык, күпме энергия сорагандыр, анысы безгә караңгы. Шулай да андыйлар арасында уку алдынгыларын да очратырга мөмкин. Мәсәлән, разnochинецлардан Мөхәммәт Сәйфуллин, Садыйк Нигъмәтуллин, Хәлил Шәрипов «Врачебный факультетка кандидат» билгесе белән гимназияне тәмамлылар.

Профессор К. К. Фойгт отставкада чакта язган истәлегендә: «Из лучших моих учеников, некоторые оставили во мне столь глубокую признательность, что даже до сих пор помню имена их: Д. Диттел, Михаил Первухин, Сайфуллин, Нигматуллин, Тукумбетов, Куватов, Насретдинов, Сыртланов, Ханров, Маркель, Никольский» ди. (Сонгысы керәшен татары.)

Тагың шундый бер матур күренешне күз алдына китерик. 1851 елны гимназияне барысы 26 укучы (23 рус, 3 татар) тәмамлы. Шуларның бары тик берсе — саф крестьян баласы Мөхәммәт-Хәнәфи Батыршин гимназияне алтын медаль белән бетерә.

Әйтәсем килгәнә шул: рус булмаган милләт балалары да укуга сәләтсез булмаган, тик аларның юлларында киртэләр зур булган.

Татар-башкорт укучыларынан беренче төркем гимназияне 1830 елны тәмамлы. Аннан сонгы елларда да анда елына бер-ике кеше укып чыга тора. Берәүләре университетка үрли, бер өлеше гимназия белеме белән укутучы, толмач булып урнаша. Кантонистлардан Ваһапов белән Дәминов Казандагы кантонист батальон мәктәбендә укуталар. Уфаның дворян баласы Усман Саинов үз шәһәрәндәгә гимназиягә укутучы итепмә, әллә башка хезмәткәме жиберелә. Аның «Үз-үзеннән өйрәнгеч» (самоучитель) дигән китабы да бар. Бу китап 1880 елда Казанда басыла.

1804 елны ачылган Казан университетының үткәне турында язылган тарих, истәлек, отчет материалы шактый күп тупланган. Мин шуларны актарам.

Әйтәләр, язалар, сөйлибиз: «Революциядән элек (112 ел давамында) бу «олы мәдрәсәдә» татар-башкорттан ике кеше укыган» — дибиз. Кемнәр икән ул икәү дип, шул икене әзләвем.

Шулай, йөз еллыкның сәхифәләрен бер-бер артлы күз алдынан кичерәм. Тау-таш актарып, кимберлит токымнары эченнән алмаз бөртөгә эзләгәндәй казынам. Эзләгәннә

тик онытканда бер генә тап буласың. Сирәк очрашлы эйбер кадерле була бит ул. Аны бөртекләп, берәмлекләп жыясың. Жыясың да, санап карагач, аптырашта каласың. Күпкә чагыштырсаң, юк дәрәжәсендә аз, аз белән тигләсәң дә һичбер канәгатьләнерлек сан күренми.

Нишләмәк кирәк, бары белән инде дисен. Ничек кеңә булмасын, бу инде безнен көнбатыш белемен үзләштерү юлындагы тәүге адымнарыбыз. Шулай булгач, аның һәр саны безнен өчен кадерле. Бүгенге зур унышларыбызны үткәне белән чагыштырсаң, гыйбрәтсез булмас.

Саннарны ике дәвергә бүлдем: 1804—1904 еллар һәм икенче дәвере 1905—1916 еллар, дип алдым.

Беренче дәвер эчендә без, олы уку йортына нибары булганы 71 укучы бирә алганбыз¹. Бер карашта «71» ярысы гына сан, ә аны йөзгә булгач, елына тулы бер баш та туры килми. Язымыш безне ул чагында гыйлем-белемнән бигрәк тә кьерсыткан инде.

Татарстан жирлегендә югары уку йортына үрләгән беренче студентыбыз Гайса Бикмиев 1832 елны университет бусагасын атлый. Табеленнән күрүгәнчә: Гайса Мөхәммәт улы Бикмиев 1813 елны Оренбургта гаскәри (обер-офицер) семьясында туган. Оренбург өлкәсе стипендиясенә укыган. Казан гимназиясен канәгатьләнерлек билгесенә тәмамлагач, 1832—35 еллар эчендә филология (ул чагында словесный дип аталган) факультетны укып бетергән һәм Ум (Омск) каласындагы Азиатский училищегә укытучы итеп жиһазланган.

Гуманитар югары белем алган беренче кешебез турында безгә билгеле булганы бары шул гына.

Басылган китабы белән безгә таныш Салихжан Кукляшев Оренбург стипендиясенә Казан гимназиясенә укый. Салихжан Бикташ улы Кукляш 1813 елда Оренбургта дворян семьясында туган. Гел «отлично» һәм «хорошо» билгесенә укыган. 1833—36 еллар эчендә филология факультетын тәмамлап, филология фәне кандидаты дәрәжәсен алган. Оренбургтагы Неплюев исемендәге хәрби мәктәпкә (соңрак кадетский корпус дип йөртелә) укытучы итеп билгеләнгән.

Аның «Диван хикәят татар» исемле хезмәте 1859 елны Казанда басыла. Китапның тышлыгында күрсәтелгәнчә: «Ошбу тәгълимнамә (бу дәреслек) китабы Оренбург кадетский корпус нам (исемле) мәдрәсәнен мөдәррисе (укытучысы) коллежский советник (гаскәри чинга тигезләп әйтсәк — подполковник) һәм кавалер (орденлы) Салихжан Кукляшев сәгый вә ижтиһады (тырышлыгы) илә таләб мөдәррис (укучылар) өчен төзәлмештер».

Китап шул мәктәптә татар теленнән хрестоматия буларак кулланылган. Беренче бүлек — төркиячә-русча сүзлек (104 бит), икенче бүлек — халык телендә йөргән борынгы хикәя, мәкаль һәм җырлар (124 бит). Аның бу хезмәте тел-әдәбиятчыларыбызга әле дә чыганак хезмәтен үти.

Тарих-филология факультетын укып тәмам иткәннәрдән өченчесе — уфалы дворян баласы Сәйфулла Гомәр улы Тукумбетов, 1847 елны филология фәне кандидаты дигән гыйльми дәрәжә ала, укып бетергач университет командировкасы белән Кытай Төркестаны ягына жиһазлана. Шунда барышлы ул казакъ ориенталисты Чокан Вәлиханов белән очрашып таныша. Университет язмаларында аның исеме каршында «ориенталист» дигән билгә торса да, язма хезмәтләрен эзләп табып ачыклайсы бар.

Шәңгәрәй Хәлфин 1829—30 уку елында шул ук факультетта ирекле тыңлаучы булып укыса да, аннан соңгы елларда исеме очрамый.

Басылган ничәмә әсәре белән безгә таныш Әбдеш Әхтәм улы Ваһапов кантонистлар мәктәбендә укыткан чагында ирекле тыңлаучы сыйфатында табигать факультетында лекцияләр тыңлый, читтан торып имтихан бирә һәм аннан соң хәрби ведомство мәктәбендә укыта.

Аның «Русско-татарская азбука» исемле дәреслеге беренче кат 1852 елда, аннан 1856, 1860, 1862 елларда Казанда басыла. «Басманың эре һәм вак хәрефләре» дигән

¹ Бу сан эчә Казан университетында укыган кыргыз-казакъ, кавказлы студентлар керми. Татар һәм башкорт укучыларын бер-бер аерып күрсәтергә дә мөмкин булмасын, формуляр исемлекләрдә татар яки башкортмы икәндәгә зермачык күрсәтелмәгән.

плакат-элифбасы 1863 елда ташбасмаханәдә (литографиядә) басылып чыга. Заманның да иң күп таралган «Үз-үзеннән өйрәнгеч — самоучитель» (русларга — татарча, татарга — русча өйрәткеч) китабы 1864 елда чыга һәм үзе исән чагында 11 кат, үзе үлгәч тә берничә тапкыр басыла. Ваһапов тәржемә өлкәсендә дә күп эшли. Аның тарафыннан татарчага күчерелгән «1861 ел 18 февраль положениесе»нә рецензия язган Ильминский: «Титулярный советник Ваһапов тарафыннан татар теленә күчерелгән «Положение»нең тәржемәсе грамматик яктан дөрес. Бу кеше татар телен яхшы белә», дип бәяли.

Беренче студентларыбызның күбесе медицина (ул чагында враческий аталган) факультетында укыйлар. 1838—60 елларда бу факультетны 11 кеше укып тәмамлый. Уку алдынгысы булып килгәннәрдән оренбурглы Мөхәммәт Хәсән улы Сәйфуллин 1 нче дәрәжә лекар дипломы алып чыга (1838 ел) һәм Сибирский Войсковой казачий училищегә билгеләнә. Татарлардан врачлык дипломы алган иң беренче кеше шул булса кирәк. Мәхмүт Исмәгыйлов — шулай ук 1 нче дәрәжә лекар. Тифлис хәрби округы карамагына жиһәрелә. Аларның һәр икесе дә мешан катлавыннан. Қалган 9 кеше Оренбург, Уфа ягындагы кантоннарға — Башкорт-мишәр гаскәри бүлекләренә лекар булып китәләр. Алар арасында дворян¹ фамилияләре очрамый. Чыгышлары ягынан гаскәри (кантон гаскәре хезмәтендәге йөзбашы (сотник) балалары), мешан һәм ясақлылар (крестьян) катлавы кешеләре: Заһретдин Насретдинов, Ханнан Габделганиев, Садыйк Нигъмәтуллин, Әхмәтжан Габделгалләмов, Хәлил Шәрипов һ. б.

1860—1904 еллар эчендә медицина факультетын тагы 12 кеше тәмамлый. Шулардан берсе алдагы бүлектә исемле телгә алынган Мөхәммәт-Хәнәфи Батыршин була. Аның биографиясе шактый кызыклы. Ул — элекке Уфа губернасы Стәрлетамак өязе Аллагуат авылында 1835 елны крестьян семьясында туа. Әтисе Өлкә Батыршин, Башкорт-типтәр кантон гаскәре сафында хезмәттә чагында 1812 елгы Ватан сугышында катнаша, Парижга чаклы барып житә. Французга каршы сугышларда күрсәткән батырлыклары өчен капитан дәрәжәсе алып кайта. Әтисенә хезмәтләренә карап булса кирәк, Хәнәфинә Казанның 1 нче гимназиясенә укырга кабул ителәр. «Отлично» билгесенә укып килеп, ул гимназияне алтын медаль белән тәмамлый. 1858 елны медицина факультетын бетереп чыга, башта Оренбург өлкәсендә эшли, 1868 елда Ташкентка гаскәри врач итеп күчерелә. Туган авылы белән элемтәсән өзмиңә, ул һаман кунакка кайтып-китеп йөри. Хәнәфи доктор өйләнимчә картаң, баласы-чагасы булмый. Медицина кораллары үземнән соң таралмасын, дигән уй белән ул Әминә исемле бер кызы мадди ярдәм күрсәтеп укыта (врач Әминә турында киләсе бүлектә тукталырбыз), Хәнәфи 1912 елда Ташкентта үлә.

Оренбург, Уфа гимназияләрен бетереп, университетның медицина факультетында үз хисапларына укыган дворян балаларынан Сәригаскәр Моратов Минзәлә ягында эшли. Уфалы Рөстәмбәк Дәүләткүлдиев, стәрлетамаклы Искәндәр Котлыбаев, Орск өязеннән килгән Мөхәммәтжан Кулаев — Казанда эшкә калган беренче татар врачлары.

1866 еллар тирәсендә Гәрәй Бохаров, Мөхәммәдияр Биглов физика-математика факультетында укыйлар. Ләкин христиан динендә булмаганнарға урта яки югары мәктәптә укыту закон белән тыелганга күрә, алар укытучы булып урнаша алмыйлар. Сонгысы Оренбург гимназиясенә назир (надзиратель) булып кына урнаша ала.

Салихжан Куляшевтан соң (1836—72 еллар дәвамында) татарлардан тарих-филология факультетында укыган кеше күренми. Ул вакытларда өлкәдә укытучылыкка вакансия булмаган булса кирәк. Казанда татар укытучылар мәктәбе ачу мәсьәләсе кузгалгач, мәгариф министрлыгы тәкъдиме нигезендә, бу факультетта 1873—1878 елларда Шаһбазгәрәй Әхмәрәв (Казанлы, чыгышы белән обер-офицер улы) укый. Аннары ул татар укытучылар мәктәбенә укытучы һәм инспектор итеп билгеләнә. Шуңа ук мәктәптә табигать дәрәсәләре укытып килгән Ибраһим Терегулов 1880 елларда ирекле тыңлаучы сыйфатында табигать факультетында укый (ана кадәр Терегулов 1878 елда Казанда ветеринария институтын тәмамлый).

¹ Ул чагында татар дворяннары, тархан, кантон балалары гаскәри карьераны өстен күргәннәр. Күбрәк пажский һәм кадетский корпусларда укыганнар.

1904 елга чаклы юридик факультетта татарлардан 25 кә якын кеше укый. Заманында исемнәре билгеле булган юристлардан уфалы Әбессоғыт Әхтәмев (1871), анын уулары Ибнеямин Әхтәмөв һәм Ибраһим Әхтәмөв (1900), оренбурглы Әхмәтгәрәй Мөхәммәдияров (1886), Шаһинхәмөтөв (1876), Зариф Сыртланов, казанлы Саётгәрәй Алкин (1893) (Соңыннан «Казан мөхбире» газетасының редакторы булып эшли), Шәйхегаттар Иманаев (1900 ел) һ. б. Казан университетында белем алганнар.

Казан губернасы стипендиясенә укыганнар арасында рустан башка милләт кешеләреннән берәү дә күренми. Бу мәсьәләдә Казан администрациясә бармак та селекмәгән. Казанда, анын өязләрендә жирле халыктан житешкән врач һәм башка белгечләр шәм яндырып эзләсәң дә табылмаган.

Кыскасы:

«Бер борыл да, и Казан, син бу Казан артын кара:
Нур чәчәсәң бар өязгә, үз өязең кап-кара...» —

булып килгән.

* * *

1905—1916 елларда Мәскәү, Петроград һәм башка урындагы югары уку йортларында укучы (укып чыкканнары белән бергә) барысы 200 дән артыгракка жыела. Исемлеге алдымда ята. 1905 елдан элеккесә бу сан өченә керми, алары турында белә алмадым. Югарыда әйткәнәмчә, бу бүлектә китерелгән саннарны тулы дип әйтмим. Газеталарда басылган хроникага (фәләннәр укып чыкты яки укырга керде дигән хәбәрләргә) таянып төзелгән саннар гына. Ул еллардагы студентларыбызның һәм укып чыкканнарының барысының да исеме газета битләренә азылгандыр дип тә әйтеп булмый. Якинча саннар дип кенә карарга кирәк.

Югарыда исемнәре күрсәтелгән кешеләребезнең күбесә медицина һәм юридик факультетта укыганнарын күрдөк. Бу чорда инде башка белемнәр буенча хәзерлек алучылар да күзгә ташлана. Мәсәлән, төрле урыннардагы технологик институтларда — 22, Мәскәүнең коммерческий институтында — 18, Петербурттагы психо-неврологический институтта — 13, Көнчыгыш телләре (Лазеревский) институтында — 5, тәгълимат-тәрбия (югары педагогика) факультеты һәм учительский институтларда 30 дан артык, тагын ветеринария, авыл хужалыгы институтларында укыйлар. Казаннан тиш университетларда — 51 кеше (күбрәге Мәскәү белән Петроградта) укый. Чит илләрдәге югары уку йортларында — Париж (Франция), Женева (Швейцария), Льеж (Бельгия), Лейпциг белән Фрайбург (Германия), Нью-Йорк, Сан-Франциско, Вальпарайзо (Америка), Токиода (Япония) — 30 га якын кешәбез укый.

Бу елларда инде дәүләт мәктәпләрендә уку татар, башкортның дворян катлавына гына хас эш булып калмый, бәлки фабрикант, сүздә капиталы ияләренәң балалары күпчелеген тәшкил итә. Бай муллалар да үз баласын мәдрәсәдән битәр гимназия, институтта укытырга тырыштылар. Төрле катлау кешеләре (укытучы, врач, юрист), балалары да күренә.

Укып чыкканнар арасында танылган врач, юрист, тәгълимат-тәрбия кешеләре булган кебек, берен-сәрен генә сәнгать кешеләре дә күренә. Саратов консерваториясендә флейта классы укытучысы булган минзәләле Мансур Солтанов, художество академиясен тәмамлаган Уфа художнигы Касыйм Дәүләткилиев, реставрация һөнәрханәсендә эшләгән карт скульптор Әхмәтжан Байкиев, драматик курсларда һәм консерваториядә укыган Суфья Әхмәрова, Фатима Тканәева, Әшрәф Синаева кебекләре күрәбез.

Матбугатта исемнәре белән танылган карт журналист, юрист Шакир Мөхәммәдияров, педагог Габдулла Гыйсмәти, Мәрдегаләм Мөхәммәтөв, Көнчыгыш телләре институтын бетергән Галимжан Акчурин һәм башкалар бар.

Ул чорда укыганнарның барысы да уку йортларын тәмамлап чыгарга өлгерә алмый, 1914 елда башланган беренче империалистик сугыш чорында күпләрнең укуы буленеп калды.

* * *

1905—1907 еллар революциясә анарчы матбугатсыз яшәгән халыкларны газета, журналлы итте. Яшьләр арасында янага таба борылыш башланды. Иске мәдрәсәләр-

гә, көнчыгыш схоластикасына каршы күтәрелгән шәкерт дөньясы көнбатыш белемгә табан йөз белән айланды. Ул мәктәп-мәдрәсәләргә реформа дауаларга керештеләр. Шәкертләр: «Фән укытылсын, рус теле дәресләренә киң урын бирелсен»,— дип таләп иттеләр. Демократик яшьләр кулындагы матбугат («Фикер», «Әлислах» газеталары, большевистик «Урал») шәкертләргә теләктәшлек күрсәтә яздылар. Казандагы Мөхәмәдия һ. б. мәдрәсәләрдә, Оренбургтагы Хөсәениядә, Уфадагы Галия һәм Госмания мәдрәсәләрендә чуалыш торган саен кинрәк колач ала барды. Мәдрәсәне ташлап чыккан шәкертләр үз-үзләреннән русча укырга керештеләр. Гимназия, реальный училище кебекләргә керергә тырыштылар. Яше үткәннәре экстерн тәртиптә имтихан биреп, өлгәргәнлек аттестаты алырга омтылдылар. Университетка, укучучылар институтына йөз тотучылар да күбәйде. Чигенүсез омтылыш, бирелеп уку нәтижәсез калмады. Казан, Оренбург, Уфа һәм башка шәһәр гимназияләрендә татар укучылары саны арты. Бу бигрәк тә төрле катлау (разночинец) яшьләр хисабына үстә. Казан университетында шәкерт-студентлар күренә башлады. 1908—1909 уку елында татарлардан университетта 12 кеше, 1912—1913 елларда — 18, 1915—1916 елда — 24 кеше укый. Бу ул ел эчендә университетка кергән студентларыбыз саны 60 тан уза. Аларның күпчелеген шәкерт-студентлар тәшкил итә.

Астрахань гимназиясен алтын медаль белән бетергәннән соң Казан университетының медицина факультетына кергән Габбас Нияз улы Ильясов (Ихсанов) Петербургка хәрби медицина академиясенә күчә. Табеленнән күренгәнчә, ул Астрахань өязе Линейный авылында крестьян семьясында туган. 1907 елда академияне тәмамлагач, Ильясов Астраханьда эшли.

Уфа гимназиясеннән килгән Исмагыйль Салих улы Терегулов (чабаталы морзалардан), Казан университетында бер ел укыганның соң, шул ук академиягә күчә. 1909 елны академияне тәмамлый һәм Благовещенск каласында, аннан Оренбург кадетский корпусында гаскәри врач булып хезмәт итә.

Уфалы Әхнәф Мамлеев, Казанда физика-математика факультетында бер ел укыгач, Петербург политехника институтына күчеп, 1912 елда аны тәмамлый һәм Златоуст заводында инженер-металлург булып эшли. Озак еллар шунда эшләгән бу инженер совет чорында зур хезмәтләре белән таныла.

Ике институт бетергән казанлы Исмагыйль Иосиф улы Усманов атаклы врачларыбызның берсе булды. 1902 елларда ул Казанда ветеринария институтын тәмамлый. Ветврач булып 2 ел эшләгәннән соң, университетның медицина факультетына кереп, 1905—1910 еллар дәвамында анда укый. Казанда татар жәмәгатьчеләге арасында аны «Исмагыйль доктор» дип йөртәләр иде.

Шәкерт-студентлардан иң күренеклесе, университет бусагасын атлап керүчеләреннән беренчесе — Хөсәен Минһаж улы Ямашев булды. Ул башта, 1906—1907 уку елында, читтән торып юридик факультетта лекцияләр тыңлый. Шул ук вакытта экстерн тәртиптә аттестат алырга әзерләнә һәм ала да. Партия тапшыруларын үтәгән чорда анар (1907 елда Оренбургта «Урал» газетасын чыгарганда) укудан бүленеп торырга да туры килә. 1911 елны ул стационарда укуын давам иттерә, ләкин университетны тәмамлай алмый, 1912 елның 13 мартында «Гасыр» китапханәсендә иптәшләре белән сөйләшеп торган вакытта кинәттән вафат була...

...1915 еллар иде. Уфада яшәгән чагымда аның туган, үскән өен күрүгә белә идем. Хәзер ул өйнең нигезе юк инде, сурәте генә бар. Узган ел Уфага баргач, ул өйнең сурәтен күрсәттеләр. Картайган, жиргә ингән бәләкәй агач өй. Ярлы авыл ызбасына охшаган. Күчәл юатыр башка әйберен булмаса, «үз куышым» дип юанырлык кына инде. Әйе, аның яшүсмер чагы, уку еллары шул куыш астында үткән. Әйтәләр: «Тырышкан ташка кадак каккан», диләр. Ул да үз тырышлыгы белән, эшләп укыды. 1906—1911 еллар дәвамында Казан университетының медицина факультетын тәмамлады. Теләге бик булса да, укуын давам итә алмады. Уфа ягында, Чишмә тирәсендә беравык эшләде дә, янадан Казанга килде. Заманасының танылган профессор-галим-

нәре кул астында больницаларда ординар-врач булып эшләде. Белеме, тәҗрибәсе артса да, расми яктан үсү перспективасы күренми иде, патша законнары тоткарлык ясады. Бөек Октябрь ул киртәләренң барсын да жиңереп ташлады, сәләте булганнарға үсәргә киң юл ачылды. Татардан беренче булып медицина докторы — профессор дигән гыйльми дәрәҗәне ул алды.

Бүгөнгәсә көндә төрле фәннәр буенча татар профессорлары шактый, шуларның аксакалы ул булды.

Исемен айтмасам да, сүз хөрмәтле Әбүбәкер ага Терегулов турында барганны төшенгәнсездер инде.

...Бар иде Казанда Апанай мэхәлләсендә Касыйм хәзрәт мәдрәсәсе. Бар иде шуңда Фатих хәлфә. Қарап торышка хәлфәләрдән бер хәлфә иде. Шул хәлфә 1912 елны, көтмәгәндә, экстерн тәртиптә имтихан биреп, аттестат алмасынмы! Бүреген салып фуражка, жиләнен ташлап жиң тәймәле студент курткасы кигәнән күргәч, мэхәллә халкы «хәлфә юлдан язды» диделәр. Ә хәлфә 1912—1916 еллар эчендә медицина факультетын тәмамлап, врач булды. Беләсездер аны: Татарстан сәләмәтлек саклау министры булып торган Фатих Мөхәммәдъяров иде ул.

Әдәбият һәм матбугатыбызда «Г. Газиз» имзасы белән танылган тарихчы, әдәбиятчы, укытучы Газиз Гобәйдуллинны да беләсез. Махсус чакыру белән Баку университетында да укытты, профессорлык дәрәҗәсе алды. Без аны шәхес култы чорында югалттык. Ул Казанның маңфактурчы Салих улы иде. Алар — ике ул, бер кыз, әтиләре эшенә варис була алмадылар, өчәсе дә югары уку йортларында укып, агай-әнә карашында «юлдан яздылар».

Г. Газиз 1911—1915 елларда тарих-филология факультетын тәмамлаган иде.

Җыеп айтсәк, татарлардан 1905—1916 еллар эчендә университетта укыган 60 кешенең 24 е уку курсың тулысынча тәмамлый. 1914 елда башланган беренче империялистик сугыш сәбәпле, күпләренң укуы бүленә, алар солдатка алына.

Июмгаклап айтсәк, 1804—1916 (112 ел) дәвамында университетта 131 кеше укыган һәм шуларның 72 се диплома алып чыккан.

Азын — аз инде, әмма бер дә булмаган түгел.

Революциягә кадр чорда югары белем алган татарлар арасында хатын-кызлар да шактый.

Октябрь революциясеннән элек татар кызының икеләтә басым астында яшәгәнә барыбызга да билгеле. Укыйм дисә — шәригать кушмаган яки йоласына сыймаган; укып үрлим дисә — патша законы киртә булып торган. Шулай булса да дәүләт мәктәпләренә кереп югары белем алган кызларыбыз да булмаган түгел.

Бүгөнгә көндә совет чынбарлыгында дәүләтнең югары уку йортларынан белем алып чыккан татар егетләрен айткан да юк, кызларын да елның-елында йөзәрләп-йөзәрләп санап киләбез. Заманасы шундый булып китте, укыган түгел, укымау гажәп тоела. Моннан 50—60 еллар элек хал башкача булган, укыганның берәмләп кенә санаганның, исемләп кенә йортканның.

Уткан йөзгәң сонгы чирегендә, бәлки, аннан элгәрәк тә, татар һәм башкорт аксөякләре арасында Петербуртта Смольный институтта, «Затлы туташлар институты» һәм ябык пансионнарда тәрбияләнгән морза-бикәчләр булып килгән. Алар үзләре өчен генә укыганның. Шунда укып чыгудан гайрә бөртөрлө эш күрсәтмичә, белемнәрен халык белән уртаклашмыйча, үзләренң утарларында русча сөйләшә белә торган морза-бикәч, алпавыт-бикә булып кына яшәгәннәр.

Аңдылар турында сөйләмибез. Алар инде телдән дә төшкән, тарих тарафыннан да оңытылган.

Алган белемнәрен халык белән бүлешкән, аңар хезмәт күрсәткән татар кызларын турында сөйләбез.

Югары уку йортына аяк баскан хатын-кызларыбыздан беренчесе Казан университеты янындагы акушерлык институтын 1870 елда тәмамлаган Биби-Ләтифә Назир кызы Назирова булса кирәк. Чыгышы белән разночинец булырга тиеш. Чөнки әтисенен

исемен фамилия итеп алу крестьян яки мещан катлауларында гына була, дворян катлавында буыннан-буынга үзгәрми килгән фамилия йөри.

Биби-Латифәнең нәсел-нәсәбе, биографиясе безгә билгеле түгел. Әмма 1870 ел исемлегендә (утыздан артык рус һәм яһүд кызлары арасында) ялгыз аның исеме турысында «*окончила с отличием*» дигән билге тора. Берәү булса да, берәгәйле булган, күрәсен.

1914 елгача хатын-кызлар (русы да, башкасы да) университетларга алынмаганнар. Алар өчен Петербуртта югары курслар, Бестужев институты кебек уку йортлары гына булган.

Әнә шул югары курсларда укыганның беренчесе Котлыярова-Сөләйманова Разия ханым. Ул 1891 елны медицина факультетын бетереп чыга. Рус хатын-кызларынан беренче врач Надежда Сулова 1867 елны гына диплом алган булса, татар кызы Разияның чирек гасыр гына калышып шул эзгә басуы сокланлык хәл түгелме! Разия ханым башта Рязань губерниясе Касим шәһәре земство больницасында, аннан соң Бакуда, 1904 елдан алып Оренбуртта эшли. Разия ханым врачлык итү белән генә чикләнми, җәмәгать эшенә катнашып тормыш кичерә. Татар кызлары өчен гимназиягә әзерләү классы оештыра, кисү-тегү һөнәре курсы ачуга якыннан катнаша, лекцияләр укый, укучыларга ярдәм җәмгыятиендә эшли. Оренбург җәмәгәтчелеге 1917 елны Разия ханымның 25 еллык хезмәтен билгеләп үтә.

Узган бүлектә исеме телгә алынган Әминә ханым Батыршина шул ук курсларда укып, 1900 елларда врач була.

Бу икәү бер татар халкы арасында гына түгел, Россиядә яшәгән төрки халыклары хатын-кызлары арасында да югары белем алганның беренчеләре иде.

Әминә ханым озак еллар Бакуда эшли, танылган врачлардан исәпләнә.

Әминә ханым шактый киң белем иясе булып житешә. Бакуда рус телендә чыккан «Каспий» газетасында аның мәкаләләре басыла. Казанлы ориенталист Гөлнар ханым Лебедованың француз телендә Римда басылган «Көнчыгыш хатын-кызларының азатлыгы» исемле китабын Әминә ханым, французчадан рус теленә тәржемә итеп, шул газетада бастыра. Бу әсәр 1906 елны татарчага тәржемә ителеп «Мөслимәләр хөрияте» исеме белән «Казан мөхбире»ндә басыла. Аннан соң аерым китап булып та чыга.

Әминә ханым турында безгә билгеле чаклысы шул.

Зәйнәп ханым Габдрахманова (ире буенча Тәңбиева) 1908 елны шуңда ук медицина факультетын бетерә. Ташкентка билгеләнә. Шуңда үтешли Казанга, Оренбургка туктала. Газета редакцияләренә керә, чорының билгеле кешеләре белән таныша. «Вакыт» газетасының Казан хәбәрчесе: «Сабах» көтөпханәсенә алафранка киенгән бер татар кызы кереп татарча газета-журналлар һәм күп кенә китаплар алды. Бу табибә (врач) Зәйнәп ханым Габдрахманова, диделәр» дип яза. Күрәсез, ул заманда югары мәктәптә укыганның берәмләп кенә очраган, аларның һәр адымын күзәтеп торганның.

Зәйнәп ханым, Ташкентта бер ел эшлэгәннән соң, янадан башкалага килеп практика үтә. Аннан Бакуда даими эшкә китә.

Хатын-кыз врачларыбыздан сәрләтамаклы Мәрһәм Рәжәпова (1910), Троицкида эшлэгән Тәңзилә Котлыярова (1910), казанлы Рокыя ханым Губаева-Котлыбаева (1912), казанлы Маһипәрвәз ханым Әхмәрова-Дәүләткүлдиева (1912), ташкентлы Өмидова Зөлфия (1913), сәрләтамаклы Мөнәввәрә Мәхмүдова (1913), казанлы Суфья Коләхметова (1914, язучы Гафур Коләхметовның бертуган сөнелесе) — шул ук курста укып чыгалар.

Югары курсларда, монда саналганның тыш, медицина һәм педагогия бүлегендә Казан, Ташкент, Сембер, Уфа, Уральск, Касим һ. б. урыннарда килеп укыган тагын 17 кызыбызның исеме билгеле.

Сара ханым Әхмәрова (Казан татар учительская школы инспекторы Шәһбазгәрәй Әхмәров кызы) Петербуртта хатын-кызлар өчен югары мәктәп исәпләнгән Бестужев исемендәге курсның хокук һәм философия факультетын 1912 елда тәмамлый. Шуңда приват-доцент дәрәжәсе белән укытучы итеп калдырыла, ләкин инородец кызы булганлыктан рәсми яктан танылмый. Рәсми булмаган рәвештә институтта һәм коммерческий мәктәптә хокук дәрәсәләре алып бара. Татар кызларынан югары мәктәптә укытучы-профессорлардан, чынлыкта, беренчесе Сара ханым булды.

Русның атаклы кызы Софья Ковалевская (1851—1891) математика фәннәре профессоры дигән гыйльми дәрәжә алу өчен Стокгольм (Швеция) университетына күчеп укытырга мәжбүр була, чөнки Россиядә андый гыйльми дәрәжә алу хатын-кызга ярамаган. Патша Россиясендә рус хатын-кызына шундый караш хөкөм сөргән чагында, татар кызына карата мондый хаксызлыкка гажәпләнергә урын да калмый.

Болардан тыш, Петербург белән Мәскәүдә югары мәктәп бетергән хатын-кызларыбыздан 30 дан артык кешеңсә исемә билгеле.

Чит илдә чыгып укыган кызларыбыз да булган. Шундыйлардан берсе касимлы Сара Шакулова. 1910 елны Петербургта югары курсны бетергәннән соң, ул Парижда Сорбонна университетының математика факультетын тәмамлый. 1914 елда Мәскәү университеты янында дәүләт имтиханы биреп, математика фәннәре кандидаты дәрәжәсе ала. Рязань губернасы Зарайск каласы реальный мәктәбенә укытучы итеп жиһәрелә. Сугыш башлангач, ииороецларга карата булган закон онытылып тора.

Сара ханым жәйге айларда Уфа, Казан кебек урыннарда ачылган укытучылар курсларында да югары математикадан лекцияләр укый. Революциядән соңгы елларда да эшен дәвам иттерә.

Суфья Сыртланова (Уфа юристы Шаһхәйдәр Сыртланов кызы) һәм Габдрахманова ханым, Женева (Швейцария) университеты медицина факультетын бетереп кайткач, 1912 елда Мәскәү университеты янында дәүләт имтиханы биреп врачлык дипломы алалар һәм Мәскәү больницаларында эшлиләр.

Нәтижә итеп шуны әйтсә килә: патша хөкүмәте вак милләт халыкларының белемгә, культурага омтылышларын буып килде. Патша самодержавиясе вак милләт халыкларын, бигрәк тә аларның түбән катлау вәкилләрен, үзләренә рухи үсешә ягыннан рус һәм көнбатыш культурасы казанышларына ирешерлек дәрәжәдә түгел дип исәпләде. Әмма, югарыда сөйләнгәннәрдән күренә: вак милләт халыклары вәкилләре дә, хәтта алар түбән катлаудан чыккан булса да, иң кыен шартларда да, фән, культура казанышларын үзләштерергә сәләтле. Тарих шуны күрсәтә. Тукай «Халык зур ул, көчле ул... Ул, әле әллә нинди кара көчләр басканга күрә генә, бу күренештә йөри. Ләкин бу хәл, вакытлы гына килгән бер авыру кеби, гаризый бер хәлдер» ди.

Һәм бу нәкъ шулай да. Бөек Октябрь революциясе белем йортларының ишекләрен барлык халыкларның балалары өчен киң итеп ачты. Моннан соңгы елларда укып чыккан югары белемле кешеләребезне берәмләп, бөртекләп түгел, бәлки йөзәрләп тә, менәрләп тә санап бетерерлек түгел. Алар кешелек дөньясының якты киләчәге — коммунизм өчен көрәштә алгы сафта атлыйлар.

ӨЛКӘН ӘДИПНЕН ТОРМЫШ СУКМАКЛАРЫ

Хәтердә калган минутлар»ы белән әдәбият тарихына кыйммәтле материаллар биргән өлкән әдипнең «Яшьлек эзләре буйлап»¹ исемле бу яңа китабын кулга алганда, аннан тагы да тирәнрәк мәгълүматлар өмет итү бик табигый нәрсә, билгеле. Автор, әсәренең беренче битләреннән үк, үзенң тормыш фәлсәфәсе — тормышының Казангыл сыртлары һәм Чагыл түбәләре — белән укучының күңелен җәлеп итә, дөресен әйтк, язучы безнең күңелне бөтенләй көтелмәгән яктан яулап ала.

Казакъ даласы... Без бу сүзнең мәгънасен бөтен тирәнлеген белән аңламыйбыз икән ләбаса. Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» әсәрен (әдәбият теоретиклары кашларын жьермаса, без моны мәхәббәт турында поэма дип атар идек!) әле илленчә еллар ахырында гына укып, без, яшьләр, тугандаш халкыбызның дала кебек киң күңеленә, шигърият белән тулы горегфадәтләренә, Карлыгач-сылуларына гашыйк булган идек. Казакъ әдәбиятының аксакаллары Сабит Моканов, Мохтар Ауэзовларның әсәрләрендә без бу олы жанлы халыкның ничек итеп мәгърифәт яктылыгын, социаль азатлыкка омтылуларын күрүгә сокланган идек. Ә менә Сәйфи ага Кудаш казакъ даласының безнең өчен тагын бер әһәмиятле ягын ача: бу далада, бу шагыйрь жанлы халык арасында безнең татар, башкорт әдәбиятының баһадирлары, әдәбият майданында килчәк көрәшләр өчен кылыч кайраганнар икән. Акмулла, М. Гафури, Ш. Бабич, Д. Юлтыйлар үзләренең каләмнәрен беренчә мәртәбә казакъ даласында тибрәтә башлаганнар: Г. Тукай, Г. Ибраһимов кебек талант ия-

ләре казакъ фольклоры хәзинәләре эчендә, алдагы иҗатлары өчен, потенциал энергия туплаганнар. Әйе, танылган журналист Шакир Мөхәммәдъяров әйткәнчә, казакъ сахрасы шул заманның күп кенә татар яшьләре өчен матди һәм рухани ризык чыганагы булган.

Шагыйрьнең яшьлек эзләре — үзенә күрә бер энциклопедия кебек. Без монда татар иҗтимагый фикер тарихында шактый зур роль уйнаган Курсавилар, Мәрҗаниләрен бөтенләй яңача күз алдына китереп бастырабыз. Мәгълүм сәбәпләр белән, озақ еллар буенча «дин реформаторы» исемендә генә йөргән Мәрҗани, Г. Ибраһимов тарафыннан «таңыбызның чулпаны» дип аталган Мәрҗани, күптән инде үзенә фәни бәй биргәнне көтә. С. Кудаш истәлектәрендә бу галимнең эшчәнлеген турында безгә киң мәгълүмат бирелә, һәм моны килчәктә Мәрҗани турындагы тикшеренүләренң нигезендә ятар дип өмет итәргә мөмкин. Ш. Мәрҗани эшчәнлегенә тирәсендә фикер йөртсә, автор хәзерге яшьләргә мәгълүм булмаган күп кенә тарихи эшлеклеләрен, белем ияләрен телгә ала, аларның теге яки бу хезмәтләрендәге игътибарга лаек урыннарын, унае чыккан саен, әйләнешкә керте. Үзенң фикерләрен тарихчы Хәсәнғата Габәши, Риза Фәхрәтдинов, әдәбият, тәнкыйть дөньясында кайнаган Габдулла Гыйсмәти, Габдрахман Сәгъди, Жамалетдин Вәлидиләренң сүзләре белән дәлилләп, автор бик дөрес эшли: безгә Мәрҗани турында гына түгел, алар турында да белергә бик, бик кирәк.

Тарих бернәрсәне дә атлап үтүне, күмеп калдыруны гафу итми. Ниңә еллар буенча онытылуга дучар ителгән талантлы шагыйрь Шәехзадә Бабич белән дә шулай булды. Г. Ибраһимов тарафыннан түбәсе болытларга тигән таулар арасындагы шашкын елгага охшатылган Бабич соңгы ел-

¹ С. Кудаш. Яшьлек эзләре буйлап. Татарстан китап нәшрияты, 1964 ел.

ларда әле бер, әле икенче ягы белән ялтырап ала. С. Кудаш истәлектәрендә без бу шагыйрьнең революциягә мөнәсәбәтен тагы да ачыграк күрәбез һәм аның революция алды елларында Тукайлар, Ибраһимовлар мәктәбенә — халыкчан реалистик әдәбиятның бер вәкиле булганлыгына тирәнрәк ышанабыз. Бабичның С. Кудашка язган хаты бу шагыйрь турында тикшеренүчеләргә, иңчишкесез, кыйммәтле булыр. Дөресен әйтк, кырыс елларда әдәбият, культурабыз тирәсеннән читләшсә, мәжбүр булган кайбер кешеләрне без әле дә читсенеп кенә телгә алабыз. С. Кудаш бу истәлектәрендә андый зарарлы «тыйнак-лык» белән үзен богауламый. Шундый урыннарның берсе — журналист, язучы Мәхмүт Бөдәйли турында. Автор, бик хаклы рәвештә, юмористик, сатирик әдәбият турында сүз барганда, андый әдипләрне искә алмау мөмкин түгел, ди. «Акмулла», «Кармак» журналларында актив язшыкан, татар совет журналы «Чаян»ның беренче оештыручыларынан булган М. Бөдәйли эшчәнлегә әдәбият тарихында искә алынырга бик лаек.

Бездә, татар әдәбиятчыларында һәм тарихчыларында, элгрәк зарарлы бер мавыгу бар иде: янәсе, Бөек Октябрь революциясенә кадәр татарның сәнгате дә, мәгърифәте дә, уку йортлары да булмаган, барысы да уңиңденче елда гына барлыкка килгәннәр. Бу — догматикларча фикер йөртү иде. Хәзер мондый карашның ялгыш икәнлеген исбат итеп тору, ихтимал, кирәк тә булмас. Тик шуны гына истә тотыйк, әгәр революциягә кадәр бернәрсәбездә булмаса, революция көннәрендә безнең Вахитовларыбыз, Якуповларыбыз, Ибраһимовларыбыз, Сәетгаллиевләребез дә булмас иде; революциягә кадәргә демократик әдәбиятыбыз булмаса, Такташлар, Жәлилләребез дә тумасан булыр иде. «Грещия һәм Рим тарафыннан салынган фундамент булмаса, — дип язды Ф. Энгельс үзенә мәшһүр «Анти Дюринг» дигән хезмәтендә, — хәзерге Европа да булмас иде... Антик колбиләүчелек булмаган булса, хәзерге социализм да булмас иде» («Анти Дюринг», 169 бит).

Безнең аерым тукталарга теләгән мәсәләбездә — татар мәдрәсәләре турында. Мәдрәсәләрен без күп сүктек, озак сүктек. Схоластик мәдрәсәне дә сүктек, жәдид мәдрәсәне дә сүктек. Әйтергә кирәк, белеп тә, белмичә дә. Тик шул мәдрәсәләр эчендә өлгәргә башлаган демократик фикер,

хөррияткә омтылыш, демократик әдәбият тудыруга омтылышның беренче адымнары гына искә алмадык. Татар жәдид мәдрәсәләрендә белем алган Г. Ибраһимов, Г. Нигъмәти, С. Сәетгаллиев, Ф. С. Казанлы һәм башка бик күпләреннән коммунистлар партиясенә кереп азатлык өчен көрәшеп йөргәннәрен, совет-партия аппаратларында эшләгәннәрен искә алмадык. Ниһаять, татар мәдрәсәләре турында фән сүзе әйтер вакыт житте. Сәйфи ага Кудаш үзенә мемуарларында әнә шул турда аһәмиятле сөйләшү башлый һәм китапның бу урыны аеруча нигътибарга лаек. Уфаның «Галия», Әсгерҗенә «Буби» мәдрәсәләре һ. б. бик күп уку йортларының тарихы, татар яшьләре арасында ислах хәрәкәте белән башланып, турыдан-туры азатлык хәрәкәтенә киленеп тоташты. Монның шулай икәнлеген Галимжан Ибраһимов һәрвакыт әйтеп килә иде. Бөек әдипнең «Аң» журналында «Галия» житәкчесе Зыя Камали турындагы мәкаләсен генә хәтерлик. Моннан алашылганча, Зыя Камали (дини уку йорты житәкчесе!) шәкертләренә шундый итеп белем биргән ки, аның дәресләрен яхшы үзләштергән шәкертләр, Галияне тәмамлаганда, диннең ялган икәнлеген аңлап китә торган булганнар! Татарская Учительская шоланың дин мөгаллимнәре Ш. Мәржани һәм Таип Яхиннары алыык Ш. Мәржани һәр адымында диндарлыкны түгел, ә кешенең акылын беренче планга куйган. Ул шәкертләрдән «шәригать ничек куша?» дип түгел, «ә син үзең ничек уйлыйсың?» дип сорарга ыраткан. Учительская школа Таип Яхиннан да уңмаган: дин мөгаллиме имтихан вакытында шәкертләренә «нәрсә белсәләр, шуны мыгырларга» кушкан, һәм «Тәбарәк» укырга тиешле шәкерт инспектор каршында «Ясин» укып жибәргәндә Таип карт «һай, бәракалла, менә рахмәт төшкере, әйбәт жавап бирәсен» дип мыек астыннан көлеп утырган. Теге патша чиновнигы шәкертнең нәрсә сөйләгәннен бәрибер аңламый бит! С. Кудашның мемуарында кызыклы гына саннар китерелә: «Галия» мәдрәсәсен тәмамлаган 1500 кешенең нибары 37 се мулла булып киткән. Ә авторның шул мәдрәсәдә укыган йөз сабакташы арасынан 59 кеше коммунистлар партиясенә кергәннәр. Аларның зур күпчелегә социалистик төзелеш фронтларында намуслы хезмәт күрсәткәннәр. «Галия»дә укып чыгып, соңыннан галим, язучы, журналист булып киткән Урта Азия шәкертләренен дә саны 242 икән. Кыска-

сы, өлкән әдип яшь тарихчыларга йомгакның очын биргән, шул жеп буенча эчкә таба тарихка керү иңде фәнн эшлеклеләренек алдагы, кичектергесез бурычы. Жәе килгәндә шуны әйтеп үтик, Жамал Вәлиди 1923 елда болай дип язган иде: «Бездә хәзер һәркем әдәбият тарихы чыкканын көтә... Әмма... гыйлем тарихын һичбер искә төшергән кеше юк, аны язарга әзерләнгән, хәтта кирәксенгән кеше дә күренми. Безнең өчен үзбездәге гыйлем тарихының әһәмияте әдәбият тарихыныкынан артык булмаса да, бер дә ким түгел... Хәтерләр саф чакта, ул иске дәверне яза башларга вакыт» («Безнең байрак» газетасы, 1923 ел, 16 сан). С. Кудашның истәлекләре әнә шул зур эшенең башлангычы.

Әдипнең истәлекләре татар демократик әдәбияты һәм сәнгате вәкилләренә, төркі халыкларының мәгърифәтче акыл ияләренә тирән ихтирам белән сугарылган. Шагыйрь Акмулла, мәгърифәтче-язучы Ибраһим Алтынсарин, Абай турындагы язмалар — 19 йөз әдәбияты тарихы өчен искиткеч кыйммәтле материаллар булалар. Алдарак әйткәнбезчә, автор моңа кадәр әдәби язмаларда, тикшеренүләрдә тиешенчә урын таппаган әдипләргә, аларның хезмәтләрен әйләнешкә кертә. Истәлекләрдә, мәсәлән, 1928 елдан Ж. Вәлиди тарафыннан чыгарылган «Татар әдәбиятының барышы» дигән әһәмиятле хезмәт телгә алына (ни өчендер, унынчы еллар әдәбияты турында сөйләгәндә без бу хезмәтне файдаланмыйбыз), заманында татар матбугатында матур гына шигърьләр белән күренеп, ахырдан совет эшлеклесе, журналист булган Галә Ходаяровның шигъре дә монда үзенә урын тапкан.

Әлеге дә баягы, теге үткән заман мирасын инкаръ итү тенденциясе белән мавыгып, без моңа кадәр татар сәнгатенен беренче эшлеклеләре турында да жылы сүз әйтүдән бизә язган идек. Шундый тенденция революциягә кадәр татар сәхнәсенен жырчыларына, музыкантларына карата мөнәсәбәттә дә сизелде. Халбуки, бишенче ел революциясе белән илһамланган татар халкы үз жирлегендә демократик яшьләр арасынан халык талантларын да мөйданга чыгарган иде. Унынчы елларда безнең сәхнәләребездә иңде Фәттах Латипов, Мирфайза Бабажанов, Камил Мотыйгы-Техфәтуллин, Солтан Рахманколы кебек жырчыларыбыз, Козлов кебек скрипачларыбыз бар иде. Ә Фатыйма Мохтарова дигән кыз Эрмитаж бакчасында татар кей-

ләрен жырлап бөтен Казан жәмәгәтчеләген тән калдыргач, мәшһүр Шәляпин белән бергә дебют ясаган иде! Сәйфи Кудаш бик урынлы рәвештә әнә шундый жырчыларының берсенә — Мирфайза Бабажановка туктала, һәм бик дөрес эшли. Автор сүзләре белән әйткәндә, андый жырчылар, чыннан да, реакция динчеләр жырның харамлыгы турында кычкырып торганда демократик жыр һәм музыканың беренче пропагандистлары булганнар. Болар турында язарга, аларны искә алырга кирәк.

Мемуар әдәбият — ижат эшенең үзгәчәлекле тармагы. Ул автордан үзе яза торган чор вакыйгаларын фәнни аңлауны, чын мәгъясендә намуслы булуны таләп итә. Шул ук вакытта мемуар әдәбият үз тормыш юлының гына язучы сүз түгел. Намуслы художник кулында мемуар әдәбиятның мөмкинлекләре бик зур: анда автор фәнни-тарихи дөреслек белән шул эпоханың бөтен картиналарын укучыларның күз алдына китереп бастыра ала. Барытик шул шартларны үтәгәндә генә бу истәлекләр тарихи һәм әдәби яктан кыйммәткә ия булалар.

Авторның «жидегәнчелек» дигән уйдырма оешма турындагы язмалары әнә шул уңайдан бик әһәмиятле. Әйе, ялгышларны, тәмләп сөйләр өчен, авыз чайкар өчен түгел, ә алардан гыйбрәтле сабак алыр өчен искә алырга кирәк. Партиягә тәнкыйть һәрвакытта да аргументлы, иптәшләргә һәм ярдәмчән булырга тиеш. Әдәби тәнкыйтьтә исә әсәргә зур саклык таләп ителә, чөнки монда тәнкыйтьче ижат кешесе, художник белән эш итә. Уйдырма «жидегәнчелек» заманында жиңел кулдан гына Ибраһимовлар, Кутуйлар, Кудашлар, Исәнбәтләр һ. б. яшьләргә ябыштырылып, әдәби тәнкыйть дөнәсын шактый болгаткан иде. Шуна күрә авторның бу турыдагы истәлекләре әдәбият тарихының безгә аз билгеле бер чорын яктырта.

«Яшьлек эзләре буйлап» дигән әсәренен чыгыш татар, башкортлар өчен генә түгел, тугандаш казак халыклары өчен дә әһәмиятле вакыйга. Россия халыклары арасындагы — бигрәк тә, татар-башкорт-казак халыклары арасындагы — какшамас дуслык бу хезмәтнен буеннан буена кызыл жеп булып сузыла. «Мин барлык казак язучыларын да кардәш итеп тоям», — ди автор һәм бу дуслык сәхифәсендә казак халкының талантлы улы, шәхес культы корбаны булган Баембәт Мамлиннан баш-

лап, үзенең һәр чыгышында татар халкына ихтирамын белдереп килгән аксакал Мохтар Ауэзов, «жарыктык» Сабит Моканов һ. б. язучыларны олы йөрәклә итеп, чын мәгъясендә халык уллары итеп тасвирлый. Болардан тыш, язучы тирән жылылык, ихтирам белән революционер Амангильдә тормышына кагылган мәгълүматлар, казакъ халкының этнографиясе, фольклоры буенча әһәмиятле фикерләр яза.

Истәлекләр арасында кызыклыгына биографиялар, иске тормышның котчыккыч трагедияләре һ. б. материаллар да шактыйгына. Авторның авылдашы Мәғалим Сабасевның язмышы турында тетрәнеп укыйсың. Уйчан егет Мәғалим ничектер драма әсәрләренен герое булып күз алдына килә. Февраль һәм Октябрь революцияләре арасындагы катлаулы чорда үз кыйбласын таба алмый газәпланган башкорт шагыйрә Жамалетдин Юмаевның биографиясе шулай ук кызыклы. Әйе, бу чорда мондый юлны үтүче татар-башкорт зиялыларының саны аз булмады. Ләкин аларның күпчелеге үз кыйблаларын, соңга калып булса да, таптылар, һәм ахырдан совет строена намус белән хезмәт иттеләр.

Тугандаш казакъ халкы Совет властеларында тоташтан грамоталы, культуралы, промышленостыле, фәнле милләткә әверелде. Бүгенге казакъ әдәбияты совет әдәбиятының авангардында баручы алдыңгы отряд ул. Казакъ милли әдәбиятының формалашуына заманында татар демократик әдәбияты уңай йогынты ясаган. Татар әдәбиятының бу күркәм сыйфатын казакъның барлык өлкә буын әдипләре өйтелп киләләр. Сәйфи Кудаш үзенең истәлекләрендә академик Сабит Моканов белән энә шул турыда булган әңгәмәсен китерә. «Бу йогынты, — ди Сабит Моканов, — бөтен галәмгә билгеле бер нәрсә». Казакъның өлкән галиме, каләм остасы тарафынан өйтелгән бу сүзләр татар һәм казакъ халкы арасындагы дуслыкны тагы да ныгытуга хезмәт итәләр.

«Яшьлек эзләре буйлап» — киләчәктә әдәбият тарихы, мәгърифәт тарихын өйрәнәргә тиешле галимнәргә бик зур мәгълүмат бирә. Монда күп кеңә псевдонимнар ачыла, кайбер әһәмиятле кулъязмаларның кайларда сакланганы өйтелә, безнең буынга билгеле булмаган бик күп язучы-журналистлар белән таныштырыла. Троицкида чыккан «Айкан» журналы турындагы мәгълүматларгына да ни тора!

Әлбәттә, китапның әһәмияте әдәбият та-

рихы белгечләре өчен генә түгел. Моны мемуар әдәбияты кына дип исәпләү дә, бәлки, дөрес үк булмас. Язучының истәлекләре жипел телдә, әдәби яктан оста эшләнган хикәяләр жипетгына бик нык охшый. Әдәбият белгечләре генә түгел, кин катлау укучылар массасы да моны бик шатланып каршы алды һәм яратып укыды.

СССР Фәннәр академиясе соңгы вакытта илбез халыкларының әдәбият тарихын кин планда тикшерү, өйрәнү эшен башлап жибәрде. Әдәбият галимнәре өчен хәзер бернәрсә ачыклана бара: бөек рус һәм совет әдәбиятларының Россиядәге һәм СССРдагы милли әдәбиятларга уңай йогынтысы булган кебек, милли әдәбиятларының үсешә дә рус һәм совет әдәбиятын баегуга китергән. Әдәбиятларының энә шундый гомум уртак йогынтыларын өйрәнү фонинда әдәбият тарихына кагылышлы бу әсәренң әһәмияте тагы да күтәрелә төшә.

Сәйфи Кудашның бу әсәре — өлкән әдиппен тормыш юлларынан бер сукмак кына. Безгә бу әсәргә әле кулъязма хәлендә үк укып чыгарга туры килгән иде һәм, өйтергә кирәк, кабат укыганда кулъязманың кыскартылган урыннарын сизү кыен булмады. Сәйфи аганың татар әдипләре турындагы яна истәлекләре, әлбәттә, киләчәктә дөнья күрерләр дип ышанырга кирәк. Үзәнә хас энциклопедистлык белән, бервакыт ул, мәсәлән, шагыйрь Дәрдемәнд биографиясенә караган яна материаллар, Фатих Кәримиңен безгә билгесез хатлары һәм аларның язмышы һәм әдәбиятка кагылышлы башка бик күп нәрсәләр турында сөйләгән иде. Әдәбият тарихы белән шөгыльләнүче галимнәребез өчен андый мәгълүматлар, шиксез, архив материаллары дәрәжәсендә, кыйммәтле булып иде. Кин катлау укучылар өлкән әдиптән тагы да яна хезмәтләр көтәләр.

* * *

Партиябезнең XX съезды тормыш, тарихыбызны марксистларча объектив яктырту өчен кин мөмкинлекләр ачты. Соңгы биш-алты ел эчендә өлкән әдипләребезнең истәлекләр белән чыгулары бер дә очраклы хәл түгел: бүгенге культура һәм әдәбиятыбыз — ул озак еллар буенча эзлекле рәвештә салынып килгән бер бина. Мемуарчылар энә шул бинаның нигез ташларын салган язучылар, шагыйрьләр, акыллылар турында безгә сөйләп бирәләр икән — моңа «афәрия» дияргә генә туры килә.

М. МӘҤДИЕВ.

Р. Батуллин

ЯШЕЛ ПАКЕТ

Хикәя

Артист халкы бәйрәмнәре, ял көннәре эшләп үткәрә. Нинди могжиза беләндер, быел беренче январьда миңа ял бирделәр. Бигрәк шәп булды әле: шул көнне кунакка чакырылган идем. Мин бәйрәм көн итеп киенеп-ясанып, эчтән генә марш көйләп кунакка киттем. Театрыбыз кунакка барасы юл өстендә булганга, бер унайдан анда да сугылып чыгарга ниятләдем. Кешеләр нишлиләр икән, янәсе. Исәнлек-саулык сорашканчы ук, үземчә мактана башладым:

— Яңа ел көнне дә эшлисез, ә? — дидем.

Иончылган кыяфәтле артистлар минем шаярып соравыма каршы бер сүз дә әйтмәделәр.

— Ә мин ял итәм, менә хәзер кунакка барам... кыздырылган тавык, өчпөчмак, их...

Шул чакны мин, образга кереп, авызымны шундый тәмләп чапылдаттым, битенә грим ягынып утыручы Шәрәфи ирен кырыйларын сөртеп куйды.

— Әй, сине! Ял алгансың икән, ял ит. Ижат кешеләренә комачаулап йөрмә! — диде ул.

Аның белән үчкеләшә дә башламачы идем, ук кебек атылып местком председателе килеп керде. Ул әллә йөгөрүдән, әллә артык дулкынланудан сүзен әйтә алмады, бүләм уртасында басып торган жиремнән жилтерәтеп, ишеккә таба алып китте. Мин, бер-бер мөһим хәл килеп чыккандыр, дип аңа иярдем.

— Эш харап бит, коткар!

Мин төшенмичә ана карыйм.

— Андыйсыңмы, бөтен шәһәр алдында оятка калабыз. Хурлык!.. Жаным, коткар!

— Театр намусын саклап калу бер минем өстә генә икән, рәхим итегез. Мин рәхәтләнәм...

— Вай, ахмак, — ди ул, — культмасса Халтуркин әллә кая тайган. Ә-ә, мин сиңа әйтмәдем бит әле...

Ул мине этә-төртә костюмнар бүлмәсенә алып керде.

— Унбиш минуттан театр хезмәткәрләренең балалары, оныклары өчен елка бәйрәме башланачак. Менә шул. Зур фойега жыелдылар инде. Кыш бабай да, кар кызы да юк. Адәм көлкесе! Нишләргә инде?

Эшнec асылын сизсенеп, тиз генә ишек тарафына ыргылдым, ләкин йөзә кара местком председателе чемодан хәтле портфеле белән юлымны бүлде:

— Сто-оп!.. Кыш бабай булырга Солтанны күндердем...

— Минем бит ял көнем...

— Сто-оп! Син жәмәгать эшләрәннән баш тартасыңмы? Син, димәк, театр патриоты түгел! — Местком председателенен күз бәбәкләре шундый итеп әйләнеп куйды, мин чыгып качу уемнан ваз кичеп, бутафор сандык өстенә аудым. Председатель мине һуштан язды, дип курыкты бугай, тавышын үзгөртте:

— Тынла әле, кем, — дип башлады ул Яго рольләрен уйнаучыга гына хас тавыш белән, — менә озакламый квартир бүләчәкбез...

— Минем үз квартирам да бик әйбәт. Зинһар, мине жибәрегез!..

— Ә-ә-ә-ә, аңладым. Сине бүген елкада катнашканың өчен сыйларга кирәк бит. Күпме?!

— Мина берни дә кирәк түгел...

— Сто-оп! — Председатель түземен жуеп, йодрыгы белән сандыкка сукты, әллә кай заманнардан бирле жыелып килгән тузан, болыт булып күтәрелеп, минем үтүкләп кигән костюмыма кунды. — Син моннан беркая да китмисен.

Ул тиз генә ишекне теге ягынан бикләп куйды да шалт-шолт атлап китеп тә барды. Мин, тәбегә эләккән күсе кебек, әрле-бирле йөрөнә башладым. Менә сиңа бәйрәм! Менә сиңа кыздырылган тавык! Ачу белән берничә мәртәбә ишекне дөбердәткәннән соң, берәрсә килмиме икән, дип ишек ярыгына колагымны куеп тынлый башладым. Әһә, кемдер килә...

Күп тә үтмәде, бу бүлмәдә без Солтан белән ике тоткын идек инде.

— Син, Солтан, Кыш бабай буласың! Ә син... — Председатель минем якка төртеп күрсәтте.

— Кар кызымы! — дип сорадым мин эшем мөшкел булса да, мык астыннан гына көлеп.

— Шаяруларыңны ташла әле!!! Берәр хайван булып киенерсең! Әнә сезгә костюмнар. Бир минуттан башлана...

Без, язмышыбызга буйсынып, костюмнар сайларга тотындык. Ләкин Кыш бабай киеме юк иде.

— Кая соң Кыш бабайның сакалы, таягы, толыбы?

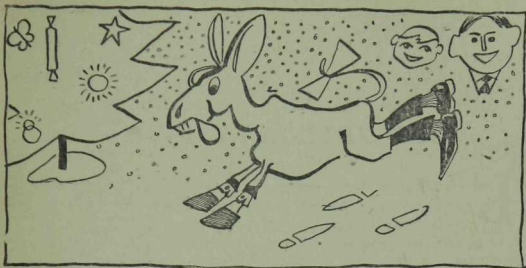
— Әнә, һич тә булмаса, Петр Беренче толыбына мамык ябыштырып булса да чык!

— Тфу, — дип сукарып алды Солтан, — театр булып, театрда Кыш бабай киеме булмасын инде. Хурлык!

Мин, үз чиратымда, хайван киеме эзлим инде. Шүрәле киеме зуррак, аюның бер боты өзек. Кайсы хайван булым икән, дип аптырап торганда, председатель ярдәмгә килде:

— Нәрсә, күзң чыкмагандыр бит... Әнә, ишәк булып чык, — диде һәм, ишәк киemenә карата ижади фикеремне дә сорап тормыйча, мине киендерә дә башлады.

— Тиз булыгыз! Балалар зарыкканнар. Кыш бабайны чакыралар.

Солтан, мамык та ябыштырылмаган көе, Петр патшаның толыбын өстереп, балалар тавышы ишетелгән якка китте. Мин бизәклә елка басып торган залга кәргәндә, Солтан — Кыш бабай — балаларга яшел пакетларга тутырылган яңа ел бүләкләрен өләшә иде. Балалар бар да шат. Залга ишәк килеп керүе бу шатлыкны тагын да арттыра төште. Мин, уйнаклап, кодакларымны торгызып, елка тирәли бер кат әйләнеп чыктым. Балалар дәррәү кузгалып «ишәк» артынан иярделәр. Кемнәрдер кул чаба, кемнәрдер эчләрен тотат-тотат көлә. Хәтта балалары белән килгән артистлар да чак-чак кына тыелып торалар. Минем өч ел сәхиәдә уйнап болай уңыш казанганым юк иде әле. Бүгенге алкышлар миңа яңа дәрт һәм көч бирделәр: мин койрыгымны тагы да кәкрәйтә төшөп яңа теркелди башладым. Бар балаларның да игътибарлары миңда булудан файдаланып, Солтан чишенергә кыяклады. Ярар, мәйтәм, мин дә тагын бер-ике урармын да, чишенеп, кунакка таярмын, дим. Шул чак «Зәңгәр шәл»дә ат карагын уйнаучы артист минем өскә малаен атландырмасынмы! Малай, егылып төшмәс өчен, сыртымнан шундый итеп эләктерде. Әллә-лә!.. Житмәсә аяклары белән касыкларыма тибә башлады: янәсә, чап! Ну, мин нишлим инде, телемне аркылы тешләп булса да юурта-йөгәрә башладым. Халыкка кызык, күрәсен: егыла-егыла көлөләр. «Ат карагы» малаен бер кат әйләндергач, баш режиссер хатыны кызын минем өскә атландырды. Икенче тапкыр әйләнгәндә ишәккә атланарга теләүчеләр чиратының очы-кырые күренми иде. Кыздан соң администратор ике игезек малаен чиратсыз-нисез «ишәккә» утыртты.

— Әйдә, ишәк чыдам хайван ул, — ди администратор, үзе шарык-шарык көлә. Мин, шабыр тиргә батып, ике пот чамасы йөк күтәрәп зал буйлап юрта бирәм. Безнең театрда йөз илле хезмәткәр. Ә балаларынын балалары белән йөз сиксәннән арта. Йөзенче баланы атландырып әйләнгәнемне хәтерлим, чират торучы башка балалар нишләгәниңдер, — әйтә алмыйм. Күзләремне ачып жиберсәм, кемдер өстемнән манма суга баткан ишәк киemen салдыра, кемдер су йоттыра. Берәз хәл кәргәч, үземнең костюмнар бүлмәсендәге диванда ятуымны, местком председателенең мөлаем бер хатын белән сөйләшәп торганын күрәм.

— Галәмәт кызык булды бу елка! Кем идеясе ул ишәк киemenә белән чыгу? — ди теге ханым. Ана җавап итеп местком председателенең ат кешнәгәндәй көлүе ишетелә:

— Аха-ха-ха, минекә...

Мин лычма су булган киemenәрем белән унайсызланып кына диванда утырам.

— Аннан соң яшләрнен инициативасын да билгеләп үтәргә кирәк, — ди председатель һәм миңа яшел пакет суза. Мин кыздырган тавыкны искә төшөрәм дә кабаланып пакетны ачам. Пакеттан ике «эстерхан чикләвесе, биш-алты акчарлак конфеты һәм бер ярым алма килеп чыкты.

ЗУР УҢЫШЛАР ӨЧЕН

Без үзөбөз, ягъни шәһәрне яшелләндерергә тиешле кешеләр диюебез, эш мәсьәләсенә килгәндә сер бирә торганнардан түгел. Көнне көн дип, төнне төн дип белмичә эшли торган кешеләр без. Менә ниндиләр.

Ел да, язын-көзен дигәндәй, шәһәр урамнарына уңлап-суллап өч миллион каен, ике миллион имән, бер миллион юкә утыртабыз. Ул әрсез чаганны сөйләмизбиз дә инде аны! Чаганның дөресен генә айткәндә, исәбенә дә чыга алганыбыз юк. Отчетларда исә, фәлән миллион чаган утыртылды дип, санны чама белән генә куябыз. Әмма аз генә дә арттырып язмыйбыз. Аллаһ сакласын! Киметеп язсаң да кеше ышанмаслык сан килеп чыга әле ул, ипидер менә. Ә бер елны хәтта үсентеләр кайтарып лавр агачына кадәр утырттык.

Югарыда безнең күрсәткечләр белән кызыксынганнар булса кирәк, көннәрен берендә трестка премия килеп төшмәсенме! Шуның белән бергә, нур өстенә нур дигәндәй, миңа телеграмма белән махсус приказ жибергәннәр.

«Фәлән Фәләнечкә, фәлән фәлән эшләрен башкарып чыккан өчен, рахмәт белдергә» диялгән иде ул приказда.

Бүләк белән приказ шатлыгын бәйрәм итәбез дип кенә торганда, безнең уңышларны тәнтаналы рәвештә билгеләп үтәргә дип, югарыдан берничә кешелек комиссия килеп төште.

Без, әлбәттә, югалып калмадык, тегесен-монысын хәстәрләдек, табын әзерләдек, тамак чылаткычын да әмәлләдек.

Комиссия башлыгы иптәш Сафаров алдан уйлап куйганмы, әллә күнеленә сый хөрмәтебез хуш килдеме, өстәл янына жыелып утыру булды:

— Иптәшләр, — ди бу. — Фәлән Фәләнеч шундый зур жинчүе белән, һичшиксез, лаврдан эшлängән веночка лаеклы. Лаврның агачлары үзегездә үсеп утырганда, нигә тиз генә веночка ясап ташламаска!

Шулай диде дә безнең агрономны лавр ботагы алып керергә дип чыгарып жиберде.

Көтөбез агрономны, көтөбез, юк кына бит, эй. Бу егет берәр күнелсез вакыйгага очрады микән дип борчыла башлагач, арып, хәлдән таеп, кайтып керде бу. Бәхеткә каршы берни булмаган икән.

— Гафу итегез,— ди,— карау житмәгәнме, кыш салкын булганмы, лавр агачлары харап булганнар! — ди.

— Бик назлы агач шул,— дип юатты аны иптәш Сафаров. — Әйдә, ярый, анысы табылмаса, имәннән булса да үрөп оештырырбыз. Имәннең дә лаврдан бер дә ким жире юк.

Шулай диде дә, агрономга имән ботаклары сындырып керергә кушты.

Агроном, сәгәт ярым югалып торганнан соң, бу юлы да бернәрсәсез кайтып керде.

— Вакытында су сипмәгәнгәме, барлык имәннәребез дә һәлак булган. Бер генә ботак та таба алмадым,— диде.

Ризык тора, шешәләр ачылмаган. Иптәш Сафаров ризасызлык белгертте:

— Каен ботагы да ярап торыр, бар, жәһәтрәк йөрә,— дип бичара агрономны тагын чыгарып жиберде. Мин кунакларны, алардан да бигрәк агрономны, чын күнелдән кызгана башладым.

Агроном шәһәрдән каен ботагы да таба алмыйча кайтты. Юкә агачы да юк булып чыкты.

— Нәрсә генә бар соң сездә? — дип кычкырды иптәш Сафаров.

Бу сорауга кинәт кенә җавап бирә алмыйча, хәтта мин үзем каушап калдым. Чыннан да, нәрсә генә бар соң әле бездә?

— Әйдәгез, бергә чыгабыз,— ди хәзер мина иптәш Сафаров. — Чаган агачы булса да табып керербез,— ди.

Без машинага утырдык та чаган эзләп киттек. Ләкин күпме генә йөрсәк тә, агачның затын да таба алмадык. Без утырткан агачларның, гөнаһ шомлыгына каршы, кайсын кәжә ашаган, кайсын ат куарга сындырып алганнар, кайсын, үсмәгәч, урам себерүчеләр йолкып алып яккан булып чыктылар.

Яшел ботак табу өметен бөтенләйгә өзгәч, начальник:

— Адәм көлкесенә калдырдыгыз. Без сезгә бүләк биреп ятабыз тагын. Сезгә бүләк түгел, бик саллы сыек чыбык кирәк сезгә! — дип янады. Әйткән сүзен җилгә очыра торган кеше түгел икән иптәш Сафаров, хатасын төзәтү нияте белән, шуңа ук сыек чыбык эзләргә кереште.

Әмма шәһәребезне күпме генә уратсак та, сыек чыбык түгел, бер кәкре ботак та таба алмадык.

Ниһаять, арыгач: — Бәхетң зур икән, шильма, бер чыбык та калдырмагансын, юкса күз бугаян өчен элөгә иде үзекә,— диде Сафаров һәм шоферга кире кайтырга кушты.

Соңга калсак та, халык көтеп утырган. Кичәне ачканда иптәш Сафаров, беребезгә дә карамыйча, тантаналы кичәләрдә әйтә торган беренче тостны әйтте:

— Тагы да зуррак уңышларга ирешүегез өчен! — диде.

Без ура кычкырдык. Ләкин комиссия председателе кул чапмады. Күп йөрүдән арып, кәефе киткән иде, ахрысы.

САКЧЫ

Бер мәлне безнең тавык фермасына төлке ияләнде. Ике аяклы төлке турында сөйләп дип уйлый күрмәгез. Чып-чын, озын койрыклы, очлы борынлы төлке тиде безнең теңкәбезгә. Иллә хәсрәткә батырды, эй, шул мур кыргырысы! Колхозыбызны бар булган кош кортыннан колак кактыра язды. Кактырып, кактырмый ни! Көн дә бер тавык шудырып карасын әле!

Тавык кетәгенен бөтен тишек-тошыгына салам тутырып карадык. Тәрәзәләрен кабык белән томаладык, моржасына чыпта ябып, өстеннән таш белән бастырдык — берсенен бер файдасы тимәде. Көн дә бер тавык югалуында дәвам итте.

Аптырауның чигенэ чыккач, идарэгэ жылышып, кинэш-белеш иттек. Бу иблис жанварга бер-бер чара күрергэ кирэк дигэн карарга килдек. Чара күрү дигэнебез — фермага каравыл куярга кирэк дигэн сүзөбез инде.

Шайхулла карт яшърэк чагында кибет сакчысы булган кеше, тэжрибэсе дэ бар дип, каравыл итеп аны куйдык. Кулына ике көпшөлө мылтык тоттырдык. «Черем дэ итэсе булма, күрү белэн ат та ек шул мөртэтне!» дип кисэттек.

Икенче көнне иртэн фермага килсэк, тэжрибөлө каравылчыбыз, мылтык кочаклап, саламда йоклап ята. Э тавыклар тагын бер башка кимегэн.

Шайхулланы бу юньсезлеге өчен сүктек, сүктек та куып кайтарып жибәрдек.

Каравылга төннөрөн дару эзлэп тэ йоклүй алмый интегүче Әхмэтжан бабайны куярга булдык. Төн буге ихатасын юкка эйлэнеп йөргөнчө, ферманы эйлэнеп йөрөр, файдасы тияр, дидек. Алай да, чакырып алып бик нык кисэттек: кара аны, берүк йоклүй күрмэ дидек.

Әмма икенче көнне төлкөнөң тагын бер тавык башына житкэнлеге мэгълүм булды. Дару эчеп тэ күзенэ йоки керми торган Әхмэтжан картлачыбыз, без китүгэ, саламга ауган да мөрткэ киткэн булып чыкты.

Шуинан соң атна эчендэ генэ дэ эллэ ничэ каравылчы алмаштырдык. Бау ишүенан аерып, түбэн оч Гайнулланы куеп карадык — йоклады, умарта каравылчысы Ситдикъны, келэт сакчысы Гарифулланы куйдык... Лэкин берсе дэ тавыкларны төлкөдөн саклүй алмадылар.

Сакчыларыбыз бар да кичтэн, сүз куешкандай, йокламаска ант итэлэр дэ, иртэн гафу үтенергэ тотыналар. «Караңгы элгэнчө черем итеп алайым дип кенэ саламга баш куйган идем, йокланып кителгэн бит, шайтан», — дилэр.

Ниһаят, башка чарабыз калмагач, фермага сакчы итеп вакытлы рэвештэ Хафизулла агайны куеп карарга булдык.

Хафизулланы төп эшеннэн аерып нинди зур хата эшлэвебезне үзөбез дэ белдек, элбэттэ. Нигэ дүсөн, Хафизулла агай — сыналган пожарнигыбыз. Аның көнө-төнө күз дэ йоммый сакта торуы нэтижасендэ, айтмэгэнебез булсын, менэ ничэ ел инде ут-күз не бар дип тэ белгэнебез юк.

Кулына элегэ дэ баягы ике көпшөлө мылтыкны тоттырдык та картнын:

— Бар өмөт синдэ хэзер, агай, тавыкларны авылны янгыннан саклаган кебек уяу сакла! — дип кисэттек. Ул сүзлөрнө, ышанмаудан түгел, билгеле, болай гына, гадэт буенча гына айтүебез инде.

Хафизулла агай, солдатларча честь биргэн булды һәм елмаеп:

— Бер дэ кайгырмагыз. Төлкө белэн генэ алышырлык гайрэт бар анысы! — диде.

Һәм, чыннан да, икенче көнне тавыкларыбызны санап карасак — барысы да исән-саулар! Төлкө тавыкны икенчө, өчөнчө һәм аннан сонгы көннөрдэ дэ урлүй алмады.

Менә, ичмасам, каравыл дисәң дә каравыл, дибез. Шатлыгыбыз эчезбегә сыймый. Хафизулланы мактап туя алмыйбыз. Күңелә күтәрелсен дип, берәр бүләк бирергә ният кылып куйдык.

— Рәхмәт инде, туганнар, рәхмәт, — ди, — булсынга тырышып йөрү, — ди.

Тәмам тынычландык, эшләр жайга салынды дигәндә генә, идарәгә тавык караучы хатын — Шәмсебану килеп керде.

— Тавыкларыма әллә ни булды. Йомырка салмый башладылар, исерек кешедәй алпан-тилпән йөриләр, — ди бу.

Барып карасак, чыннан да шулай. Жим эзлесе урында, тавыкларыбыз авыз эченән генә әллә ни жырлап тик йөриләр. Аларның ни жырлаганын кем белгән! Шунда ук зоотехник чакырттык, ветврачын китерттек — аптырыйлар. Тавыклар чирле булырга тиеш, эмма нинди чир икәннен әйтә алмыйбыз, китапта азылганнар белән туры килми, — диләр.

Ни эшләмәк кирәк, Казаннан галим чакыртырга булдык.

Галим озак көттермәде. Килеп тә житте. Килеп житте дә:

— Миңа, иптәшләр, иртәнге самолетка өлгерергә кирәк, иртәнге якта институтта лекциям бар, шуңа күрә, соң булса да, хәзер үк эшнә бетерик тә, бүген мине районга гостиницага озатып куярсыз инде, — диде.

Безгә дисә, ник шунда бүген үк Казанына китеп кунмый! Тавыкларны гына терелтеп китсен. Фонарьлар алып тавыклар янына киттек.

Авылны чыгу белән каяндыр ерактан күк күкрәгән кебек тавыш ишетелә башлады. Тавыш, без фермага якынайган саен көчәя барып, буш тегермән ташын әйләндергән тавышка охшый башлады. Ә килеп житкәч, исезбиз-акылыбыз китте: күк күкрәү динчез бөтенләй күк күкрәү түгел икән. Уяу янгынчыбыз шулай дөнья жимертеп, ғырылдап йоклап ята икән!..

Галимбезне шул кичтә үк озаттык. Киткәндә ул безгә:

— Тавыкларыгыз яман ғырылдау тавышына йоклай алмый жәфә чиккәннәр, аларга бердәнбер дару — каравылчыгызны алмаштыру, — диде.

Төнә буена өзлексез ғырылдап чыга икән йокы чүлмәгә! Борын яфраклары ничек шартламый диген син аны!

Хафизулланы фермадан алу берни түгел анысы. Дөресең генә әйткәндә, хәзер анда сакчы куюның кирәге дә калмады. Төлкә мәлгуң, Хафизулла ғырылдавыннан куркып, безнең авылдан ук чыгып качты. Янгын сакчысы итеп кемне куярга хәзер? Ут бит ул төлкә түгел, ғырылдаудан куркып тормый.

Хәзер жыйнаулашып шул турыда баш ватабыз.

БҮРӨ ДӘ ТУК...

Мона каләр без башкалар кебек үк эшләп килдек. Жир бит балык корткычын каптырабыз да бик әйбәтләп штраф салабыз. Штраф акчасын күп салып булмаганга, ау-ятымәләрен тартып алабыз. Аннан соң нык кына кисәтәбез: ишетсен колагың, тагын капсаң, кирәгеңне бирербез! дип өркеткән булабыз. Ә кабат каптырсак, һаман да шул әлеге дә баягы штраф та ау-ятымәсен тартып алу. Шуннан да артыгына хокукың булмагач, ни эшлисәң!

Шулай ау-ятымәләре жыйный торгач, бер мәлне сарайга кереп карасак — балык тоту коралларынан тау өелгән!

Ни эшләтергә инде боларны, дибез! Ул аулар бит корткычлыктан башка бер-нәрсәгә дә ярамыйлар. Тураклап ягар идек, кызганыч. Ни әйтсәң дә, менә дигән капроннан үрелгәннәр. Шунда бер рәхмәт төшкәресе әйтеп ташламасымы: болардан хатын-кызлар өчен базарга йөри торган сетканың менә дигәннен эшләп булыр иде! — ди бу.

Чыннан да, әллә кызык өчен ясап карыйбызмы? дибез. Бу юньсез малдан котылабыз — бер, кешеләргә файда китерәбез — ике, аннан соң, үзегез дә өлешсез калмаска тиеш бит. Үзекә үзек план төшерәсәң дә шул планың арттырып үтисәң. Ә арттырып үтәгән план өчен, үзегез беләсез, премиясе-мазары дигәндәй чыгып куя.

Башта, тәжрибә рәвешендә, бер капрон ауны сүтеп, сетка үреп карарга булдык. Чуртан борынын тешлэгәннән сон, балык халкына ачуы чыгып, корткычлык эшен ташлаган Гыймади картны чакырттык та, эшкә утырттык.

Тәжрибә уңышлы чыкты. Гыймади карт беркөн эчендә, дистәдән артык сетка үреп ташлады. Балык ятымәсә үреп, өйрәнгән, шильма.

Шуннан соң эшне көйгә салдык: көндезләрен өйдә ятучы балык корткычларын жыйдык та сүтеп үрү артеле ачып жибәрдек. Без ауларны алып кайтып бирә торалар, артельдә, аларны шунда ук сүтеп, базар сеткасы үрә торалар.

Ул кадәр ятымәне кемгә сатып бетерәсез? дип сорарсыз. Хикмәт тә шунда шул. Без аларны бик арзан баягә әлегә балык корткычларына уптым тына олактырабыз. Ул юньсезләр безнең сеткалардан кабат аулар, балык тоту ятымәләре үрәләр икән.

Анысы шәптән түгел түгелен. Ләкин шулай итмәгәндә, ул артельгә чимал каян житкерер идек без.

ХАТЛАРДАН ЮЛЛАР

Журналыбызның узган елгы 5—11 саннарында язучы Шәйхи Маннурның герод шалыштырса Муса Жәлил тормышын сурәтләүгә багышланган «Муса» исемле романы басылган иде. Ул романчы журнал укучылары яратып кабул иттеләр. Моның шулай икәнлегә редакциягә килгән хатлардан ачык күренә. Әсәр турында тәнкыйтьчеләр дә үз фикерләрен әйтерләр әле. Ә журналыбызның бу санында без укучыларыбызның «Муса» романы турындагы хатларыннан өзекләр урнаштырабыз. Әйе, берничәсә генә, чөнки ул роман турында редакциягә дә, автор исеменә дә бик күп хат килде һәм аларның барысын да урнаштырып бетерү һич тә мөмкин түгел. Хат авторларының күбесе Ш. Маннурны «түгәрәк өстәл» янына чакырып язганнар. Аларның үтенечен искә алып, без Шәйхи ага Маннурга мөрәжәгать иттек һәм ул журналыбызның алдагы саннарының берсендә «түгәрәк өстәл» янына килергә булды.

Узган ел мин, «Совет мәктәбе»нә азылам дип, ялгыш «Совет әдәбияты»на, хәзерге «Казан утлары» журналына азылганмын. Журналның беренче саны килү белән, бер битен дә калдырмыйча, укып бетерә бардым, яхшы әсәрләрне таныш-белешләрәмә дә бирә башладым. Алар да кызыксынып укыйлар, һәм журнал кире үземә кайтканда тузып, искереп бетә иде. «Муса» романын да бик яратып укыдым, ул минем күңелдә чын коммунист образын тудырды. Мин партиягә кандидатлык стажын шушы роман аша уздым дисәм дә ялгыш булмас.

Менә декабрь аенда кандидатлык стажыма бер ел тулды. Мин райком бюросында утырам. Үзем азылган газета-журналлар турында сөйләгәндә, «Казан утлары» журналын атагач, берәү аның әдәби журнал гына булуы турында әйтте. Мин ана бу журналның политик тәрбия бирүче журнал да булуын, аның битләрендә барыбызның да якты идеалы булып торган герой коммунист Муса турында зур роман басылып чыгуын һәм бу романны һәркемнен дә укуын теләвемне әйттем. Чөнки бу романда чын коммунистның ничек тууы һәм мәңгә үлемсезлек яулап алуы күрсәтелгән, дидем мин. Ул роман басылган һәр журналны укып чыгу белән, үзем тәрбияли торган рус классы укучыларына аның эчтәлеген сөйләп, аңлатып бардым. Муса кебек бай рухлы, көчле ихтыярлы яшь жәлилчеләрне күбрәк үстерәсе иде!

З. ФӘРДИЕВА.

«Муса» романын мин үзенә аерым бер йөрәк әрнүе, жан сызлануы, үзәк өзелүе белән укыдым. Еладым да, елмайдым да, рухландым да, нәфрәтләндем дә.

Муса якын таныш, акын дус кеше булганга, мин аны роман юллары арасынан көлеп карый кебек хис иттем.

Менә зәңгәр майкалы, ялан аяк, ялан баш, безнең туган якларда — Дим суы өстендә «ишкәкче» Муса; менә кечкенә гәүдәсе кич сары шинель эченә кереп югалган,

аяклары зур итекларенә чумган, житди, монсу карашлы Минзәлә политучилищесы кур-сантаы солдат Муса минем күз алдымда. Ул шулай элеккечә чакыра, өнди, рухландыра кебек. Язучы безгә яңадан тере, жанлы Мусаны кайтарды, аның якты образын мәңгеләштерде, үлемсез Муса кайтты безгә. Әсәриң теле матур, жанлы. Поэзия кешесе, шагыйрь кеше проза әсәре язса, сусаганда эчкән татлы чышмә суы кебек, укып туймаслык була икән ул! Мин романның күп урыннарын ятлап бетердем, йөргәндә дә күңелемнән укып йөрм...

М. ГАЗИЗОВА.

Язучы Шәйхи Маннурның яраткан журналым «Казан утлары»нда басылган «Муса» романын укыганда, сугышның үзен күрмәгән булсам да, сугыш һәм аның куркыныч картиналары, андагы геройларның язмышлары аерым-ачык жанлы булып күз алдыма килделәр. Андагы геройлар белән бергә кайгырдым, бергә шатландым, бергә еладым, аларның күңелләре күтәрәнке вакытларындагы көчләрәңә кушылып рәхәтләнеп көлдәм.

Минем немец коллыгына төшеп тә, ач-ялангачлыктан интегеп тә рухларын төшермәгән, бер-берләрен ташламаган, бер-берләренә ярдәм иткән батыр совет солдатларының образлары сокландырды. Карагыз әле сез Арыслан абыйга, карагыз әле сез яңы-яңы, чәчәккә яна бөреләнгән Әлбидә кебек кызларга, карагыз әле сез Онисим Гүрлевичка, Әхмәт Сима, Гариф Шабәев, Фәтә Булатов, Тулиян, Вася кебек егетләргә! Ә бөек шагыйрәбез Муса Жәлил, яраткан балалар язучыбыз А. Алишның батырлыкларын, рухи көчләрен әйтеп тә тормыйм инде! Ярый әле шундый кешеләр күп дөньяда! Фашист тоткынлыгында ачы мәсхәрәләр, газаплар күрүп һәлак булган әсирләренә исемнәрен мәңгә балкып торган йолдызлар белән күккә язып куяр идем мин.

Минем бала чагым да дөһшәтле сугыш елларына туры килде. Кияргә юньле киём, ашарга ипи юк иде. Нинди генә көннәр кичермәдек без! Хәзер менә 11 ел инде һәр сулкан инфекционный полиартрит дигән чир белән жәфа чигәм. Бөтенләй урынмыннан кымшана алмаган чакларым да күп була. Чир аркасында кешеләр шикелле эшләп тә, яшәп тә булмый. Бу хәлемә сугыш еллары һәм аңнан соңгы авыр еллар сәбәпчә булгандыр дип уйлыйм. Шуна күрә бөтен дөньяга күкларне күкрәтерлек итеп: «Безгә тынычлык кирәк!» Фашизмга, сугыш уты кабызучыларга үлем!» — дип кычкырасым килә. Бу роман яшләрәбез өчен дә файдалы булыр. Аны укыгач, үзләренә хәзерге матур тормышны алып килгән бабаларыбызны, ата-аналарыбызны ныграк хөрмәт итәрләр.

Р. КӘРИМОВА.

«Муса» романы безгә бик ошады. Муса Жәлил һәм аның иптәшләренә батырлыкларын язып чыгаручыга рәхмәт. Без романын укыганда ялагай, куркак, сатлык жан Карип, Мәмүт кебекләргә үз кулларыбыз белән юк итәрдей булып укыдык. Безгә бернәрсә генә ачыкланмады: Әхмәт Сима исән каламы ул?

**Шахтер Т. КӘЛИМУЛЛИН,
М. КӘЛИМУЛЛИНА.**

Ш. Маннурның «Муса» романы әсирлектә яшәүче совет патриотларының дошманга каршы героик көрәш юлларын яктыртучы көзгә булып тора. Романда сурәтләнгән патриотларның берсе — Гайнан Курмашев (М. Жәлилнен ул кулы) минем укытучым иде. Ул безне география, физика, рәсем һ. б. фәннәрдән укытты.

Якташым һәм укытучым Г. Курмашевның көрәше дә, үлеме дә күпләр өчен үрнәк булырлык. Мин аның актык минутында да дошман каршында тез чүкмичә, башым югары тотып, Муса Жәлил белән бер сафта үлүгә сокланам!

М. ГАБДРАХМАНОВА.

ИҢ-ИҢ...

Иң кечкенә китапны Япония типографиясе чыгарган. Калыңлыгы бер миллиметр, форматы 2.8×4 миллиметр булган егерме дүрт битлек ул китапта йөз шигырь басылган.

* * *

Иң күп бала тапкан кеше Беннигхеймда яшәгән Барбара Шмотцерин булырга тиеш. Кабере өстенә куелган таштагы язуга караганда, аның утыз сигез улы һәм унбиш кызы булган.

* * *

Иң озақ яшәгән кеше — англичан Томас Карн. Чиркәү китабында аның Лондонда туганлыгы һәм ике йөз жиде ел яшәгән-легә язылган.

* * *

Европада иң озын буйлы кеше — 273 сантиметр — австрияле Виннимайер булган.

* * *

Иң озын борынлы кеше англичан Томас Веддер булган. Аның борынының озынлыгы унтугыз сантиметр тәшкил иткән.

* * *

Иң тирән тау тишере — француз шәһәре Гренобль япында. Аның аскы һәм өске нокталары арасындагы биеклегә — мең бер йөз егерме метр.

* * *

Ике мең сигез йөз ун метрга сузылган иң тирән шахта — Индиядә. Аннан алтын чыгаралар.

* * *

Гәүдәсе уналты сантиметрдан да озынрак булган иң зур конгыз — титанус гигантеус Көнъяк Америкада очрый.

* * *

«Сандал» дип йөртелә торган иң кечкенә сөяк — кешенең урта колагында.

* * *

Жир шарында иң салкын температура (-87.4 градус) 1958 елда Восток исемле совет Антарктида базасында, ә иң эссе температура ($+57.8$ градус) — Сахара чүлендә регистрацияләнгән.

* * *

Иң зур күселәр Филиппин утрауларында яши. Аларның озынлыгы сиксән сантиметрга житә.

Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫНДА

ӘДӘБИ ЕЛ ЙОМГАКЛАРЫ

Һәр әдәби елга йомгак ясап бару соңгы елларда Татарстан язучылары союзының матур бер традициясенә әверелде. Халык хужалыгының һәр тармагында бер елда эшләнгән эшләр, ирешелгән уңышлар һәм эш барышында жибәрелгән кимчелекләргә исәп-хисап ясалган кебек үк, язучылар да ел саен үзләре ижат иткән әсәрләр турында фикер алышалар, ул әсәрләрнең уңышлы һәм кимчелекле якларын әйтеп, билгеләп үтәләр.

1965 елда язучыларыбыз нинди яңа әсәрләр ижат иттеләр? Аларның кайсылары уңышлы һәм кайсылары кимчелекле булды?

Шушы елның 17 январьда Татарстан язучыларының Г. Тукай исемендәге клубында язучылар, журналистлар, фән, сәнгать работниковлары һәм әдәбият сөючеләр катнашы белән үткәрелгән жылышта сүз әнә шул турыда барды.

Язучылар союзы идарәсе председателе Мирсәй Әмир ачып жибәргән бу жылышта 1965 елда дөньяга чыккан проза әсәрләре турында Р. Мостафин, поэзия әсәрләре турында И. Юзиев, балалар әдәбияты турында Ә. Маликов, тәржемә әсәрләр турында Я. Халитов, драма әсәрләре турында Б. Гыйззәт, очерклар турында Н. Гыйззәтуллин, тәнкыйть мәкаләләре турында Ф. Миннуллин һәм яңы язучылар ижаты турында А. Гумеров доклад ясадылар. Объектив анализга нигезләннгән тирән эчтәлекле бу докладлар буенча фикер алышуда язучылардан Л. Ихсанова, Ә. Еники, Г. Бакиров, С. Хәким, В. Ганиев, З. Нури, С. Сабилов, «Якын» журналы редакторы Р. Хафизова, Татарстан радиокомитетының художестволы тапшырулар буенча баш редакторы Ю. Әминов һ. б. катнашты. (Әдәби ел йомгагында сөйләнгән докладлар алдагы саннарда басылып чыгачак.)

ЖУРНАЛНЫ ТАГЫН ДА БАЙРАК, КЫЗЫКЛЫРАК ИТҮ ӨЧЕН

«Казан утлары» журналының 1965 елгы саннары аеруча кызыклы, күп төрле әсәрләргә бай булды. Аның битләрендә басылган күпчелек материалларны укучылар яратып кабул итте.

Редакция адресына килгән хат авторларының күбесе әнә шул турыда сөйлә. Һәм алар хаклы булса кирәк. Мончы шулай икәнлеген түбәндәге факт раслап тора: 1965 елда журнал 20000 данә тираж

белән басылган булса, 1966 елда бермә-бер диярлек артты — хәзер ул 36000 данә тираж белән чыга. Бу, һичшиксез, «Казан утлары» һаман саен актырак балкый, үз тирәсенә укучыларны күбрәк тарта бара дигән сүз.

Редакция, ирешелгән уңышлар белән канәгатьләнеп калмыйча, журналны киләчәктә тагын да байрак эчтәлекле һәм кызыклы итү өчен тырыша. Әнә шул максат белән журнал редакциясе 14 январьда киңәйтелгән редколлегия утырышы үткәрде. Редколлегия членнарынан тыш, күп кенә язучылар, галимнәр, журналистлар, юристлар да катнашкан бу жылышта журналының сыйфатын яхшырту буенча нинди тәкдирләр кертелде соң? Утырышта чыгыш ясаган иптәшләрнең барысы да диярлек киләчәктә журналының тематик диапозонын киңәйтүгә кирәк дигән фикер әйттеләр һәм моңа ирешү юллары турында сөйләделәр.

— Журналның сыйфатын тагын да яхшырту, аны тагын да кызыктыраак итү өчен, — диде Н. Фәттаһ, — кызу темплар белән алга баручы фәнгә таба борулыш ясарга — фәни-популяр материалларга да урын бирә башларга кирәк. Әйттик, безнең галимнәр бик еш кына дөньякүләм әһәмияткә ия булган фәни ачышлар ясап торалар. Әнә шул ачышлар турында журналда кыска һәм кызыклы гына материаллар биреп барылса — бик әйбәт булыр иде. Аннары тагын шуны да истән чыгармаска кирәк: «Казан утлары»ның өчтән ике өлешен Татарстаннан читтә яшәүче укучылар ала. Татарстаннан читтә яшәүчеләр арасында да хезмәтләре һәм фәни ачышлары белән бөтен Союзга билгеле булган кешеләр бик күп. Менә шулар турында язарга, аларның рәсемнәрен биреп барырга иде.

Өлкән әдипбез Н. Исәнбәт киләчәктә театр һәм рәсем сәнгатеңә караган материаллар системалы рәвештә журналда яктыртылып барылсын һәм артистларыбыз, художникларыбызның ижат портретларына да урын бирелсен иде дигән фикер әйтте.

— Мин, — диде тәнкыйтьче Г. Халит, — 30—34 табаклы зур күләмдә романнарны тулысы белән журналда бастырып бару белән риза түгел. Чөнки алар журналда бик күп урын алалар, башка материалларны кысрыктыралар.

Язучы Ә. Еники дә ике-өч саннан да артыкка сузыла торган калын романнарны кыскартып басарга һәм журнал битләрендә тугандаш халыклар әдәбиятынан тәржемә әсәрләр дә урнаштыргалап барырга кирәк диде.

— Чыгыш ясаган интәшләр,— диде М. Әмир,— кызыклы, әһәмиятле тәкъдимнәр керттеләр. Мин дә журналның тематикасын киңәйтүгә каршы түгел. Әмма бу эш белән чамадан тыш мавыгып китмәскә кирәк, минемчә. Нинди генә материаллар урнаштырылса да, ул материаллар әдәби яктан тиешле югарылыкта эшләнгән булырга тиеш. «Казан утлары», барыннан да әлек, әдәби журнал ул.

Соңыннан журналның җаваплы редакторы Р. Мостафин җыелышта катнашып үзләреннән тәкъдимнәрен айткан интәшлەرگә редколлегия исеминнән рәхмәт белдерде һәм редакциянең киләчәктә ул тәкъдимнәреннән тормышка ашыру өчен практик эш башлап җибәрәчәген айтте.

Ф. ӘМИРХАН ЮБИЛЕЕ

Күп санлы хикәяләре, драмалары, «Урталыкта» исемле романы, ялкылы публицистик мәкаләләре белән татар әдәбияты тарихында күренекле урыннарның берсен алып торган атаклы язучыбыз Фатих Әмирханнның тууына шушы елның январь аенда сиксән ел тулды. Бу датаны республикабыз җәмәгатьчеләге зур итеп билгеләп үтте: клубларда, культура сарайларында әдиһнәң юбилеена багышланган кичәләр үткәрелде, матбугат битләрендә мәкаләләр, истәлекләр басылды.

11 январьда Габдулла Тукай клубында язучылар, журналистлар, Татарстан китап нәшрияты хезмәткәрләре, татар әдәбияты белгечләре катнашы белән үткәрелгән җыелыш та әдиһнәң тууына сиксән ел тулуга багышланган иде. Язучылар союзы идарәсе председателе Мирсәй Әмирнең кыскача кереш сүзеннән соң Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих институтының фәнни сотруднигы Рашат Гайнанов Ф. Әмирханнның торышы һәм иҗат юлы турында кызыклы һәм тирән әңгәләклә доклады ясады. Аныры әдиһнәң исән вакытында күрәп белгән язучылардан А. Шамов һәм Ә. Еники истәлекләрен сөйләделәр, киләчәктә аның әсәрләрен тагын да ныграк популярлаштыру һәм өйрәнү буюнча Язучылар союзы һәм Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих институты исеменә үзләреннән тәкъдимнәрен айттеләр.

— Фатих Әмирханн,— диде А. Шамов,— күрәп белүчеләр байтак. Ләкин алар һаман саен кими, бармак белән генә санарлык калып килә. Менә шуңа күрә исән чакта алардан әдиһ турундагы истәлекләрен яздырып калырга һәм киләчәктә ул истәлекләрен туплап бастырып чыгару чарасына керешергә кирәк. Язучы әсәрләреннән тулы җыелмасын дөньяга чыгарырга да бик вакыт инде. Шулай ук әдиһнәң әдәби-иҗтимагый эшчәнлегә турунда әлегә кадәр монография булмавы да күңелле хәл түгел. Киләчәктә бу турыда кайгыртуны да алгы планга куясы иде.

— Фатих Әмирхан әсәрләреннән идея әңгәләре һәм тематикасы турунда байтак язалар да,— диде Ә. Еники,— аның әсәрләреннән художество эшләнәһә турунда тәнкыйтьчеләрәбезнең нигәдер сүз кузгат-

каннары юк әле. Ә бу турыда сүз башларга бик кирәк иде. Игътибар иткән кешегә бик кызыклы гына үзенчәлекләре бар бит Ф. Әмирхан иҗатының. Күп кенә яңа художество чаралары алып килгән кеше бит ул безнең әдәбиятка.

Фатих Әмирханнның тууына 80 ел тулуга багышланган тантаналы кичә 24 январьда Казандагы Галимнәр йортында да үткәрелде. Татарстан АССР Культура министрлыгы, Татарстан язучылары союзы идарәсе һәм Бөтенроссия театр җәмгыятеннән Татарстан бүлегә тарафыннан оештырылган бу кичәдә Ф. Әмирханнның торышы һәм иҗат юлы турунда филология фәннәре докторы М. Гайнуллин доклад ясады. Докладтан соң Татарстаннның күчмә театры артистлары Ф. Әмирханнның «Хәзрәт үгетләргә килде» исемле хикәясе буюнча З. Шаһиморатов язган пьесадаң өзек күрсәтеләр, Муса Җәлил исемендәге опера һәм балет театры артистлары татар композиторлары җырларын башкардылар.

ИҖАДИ ЯШЫЛӘР КЛУБЫ

1965 елның язында СССР Фәннәр Академиясеннән Казан тел, әдәбият институтындагы яшь галимнәр һәм шәһәр яшьләре инициативасы белән, җәмәгәт башлангычы тәртибендә, иҗади яшьләр клубы оешкан иде. Яшь әдиһләр, композиторлар, артистлар, художниклар анда әдәдәң-әле җыелышып, бүгенге әдәбият һәм сәнгать алдында торган актуаль мәсьәләләрен тикшерәләр.

Клубның индә берничә утырышы булды. Бу утырышларда бүгенге театрларда репертуар, актер осталыгы, бүгенге татар җыры, хәзерге татар профессиональ музыкасының торышы һ. б. мәсьәләләре турунда сүз алып барылды.

Клубның Актерлар йортында үткәрелгән чираттагы утырышында яшьләр поэзиясе турунда фикер алышу уздырылды. Бу мәсьәләгә карата кереш сүз асаган яшь тәнкыйтьче Ф. Мусин, яшь шагыйрьләрдән С. Сөләйманова, Р. Әхмәтжанов, М. Шабәев, Ф. Яруллин, Р. Фәйзуллин иҗатлары, аларга хас алымнар турунда сөйләде. Фикер алышуга С. Хәким, М. Шабәев, Р. Әхмәтжанов, Ә. Гаязов, студентлардан Б. Хәлимов, З. Рахимов һ. б. катнашты.

ОЧРАШУЛАР, ӘДӘБИ КИЧӘЛӘР

Язучылар, журналистлар һәм күп санлы тамашачылар Татар дәүләт академия театры артистлары белән очраштылар. Очрашу татар театрының 60 еллыгына әзерлек мәсьәләләренә багышланган иде. Театр директоры ТАССРның атказанган артисткасы Р. Жиһаншина бу әзерлекнең барышы һәм театрының репертуары белән таныштырды. Күренекле язучы Нәкый Исәнбәт, тамашачылардан пенсионер Сәнгәтәли, республикабыз районнарыннан килгән үзешчән сәнгать коллективы җитәкчеләре

Һ. 6. лар юбилейга әзерлеккән сүлпәнлеген һәм репертуар ярлылығын искәртпәгән үткеләр, театр житекчеләренән тамашачылар белән бәйләнешкә аһамият биреп житекчеләрен күрсәткеләр. Соңыннан РСФСРның атказанган, Татарстанның халык артисткасы Ф. Ильская һәм Ф. Кулбарисов «Ата хақы-тәңрә хақы» спектакленнән өзек башкардылар.

Әдәбиятыбыз халык арасында, бигрәк тә яш буын укучылар арасында, һаман саен популярлаша бара. Яшь укучылар, әзилләребезнен әсәрләрен яратып уку белән беррәттән, аларның үзләрен дә күрергә тырышалар. Моңың шулай икәнлеген январ аенда — кышкы каникуллар вакытында аеруча нык сизелде. Республикабыз райончарынан һәм чит өлкәләрдән килгән, муеннарына кызыл галстук яисә күкрәкләренә комсомол значогы таккан укучылар төркемнәрен ул көннәрдә Матбугат йорты коридорларында бик еш очратырға була иде. Алар барысы да бер сорауны бирәләр:

— Язучылар союзы кайсы бүлмәдә монда?

Һәм язучылар, мондый очрашулар алдан билгеләнмәгән булсалар да, яшь укучыларның теләкләрен мөмкин кадәр канәгатьләндергә тырыштылар. Х. Туфан, Ф. Хөснн, З. Нури, Н. Дәүли, Ә. Бикчәнтаева, Г. Бакиров, Х. Ярми, А. Гумеров Төмән өлкәсенә Шыкка авылынан килгән укучылар белән; Г. Хужиев, Г. Латыйп, Н. Дәүли, З. Нури, А. Гумеров шул ук өлкәгә Аслана, Киндерле мәктәпләре укучылары белән; Г. Минский, А. Расих, Х. Туфан, Н. Исәнбәт, И. Гази, Н. Арсланов, Г. Латыйп Башкортстаннан килгән укучылар белән; Р. Мостафин, Ә. Еники Казан дәүләт университетының журналистика бүлегендә читтән торып укучы студентлар белән; М. Әмир һәм А. Гумеров Башкортстанның Яңаул районынан килгән укучылар белән очраштылар.

Шагыйрьнең юбилеена әзерлек барган көннәрдә Казандагы 10 нчы интернат мәктәптә Муса Жәлил музейе ачылды. Музейнең ачуга багышланган тантаналык митингта М. Жәлилне яхшы белгән язучыларыбыздан Г. Кашшаф һәм А. Гумеров чыгыш ясадылар.

З. Нури, Н. Дәүли, Г. Паушкин, М. Садри һәм М. Фәйзуллина республикабызның комсомол райкомнары секретарьлары белән очраштылар һәм художестволы әдәбиятны халык арасында киңрәк пропагандалау чараларын яхшырту турында фикер алыштылар.

М. Әмир Казанда үткөрелгән кушт семинарында катнашкан култура-агарту работниклары белән очрашты, хәзерге татар әдәбияты турында сөйләде, сорауларга җаваплар бирде.

З. Мәжитов, Минзәлә районына барып, андагы яш язучыларга консультациялар бирде. Күп укучылар белән очрашты.

Г. Бакиров, З. Нури, Н. Дәүли, В. Синов һәм Р. Фәйзуллина республикабыз райончарынан ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты пленумына килгән комсомол активы белән очраштылар һәм яшьләрне хезмәткә, илгә бирелгәнлек традициясенә тәрбияләү темасына чыгышлар ясадылар.

М. МУТИННЫҢ ТУУЫНА 80 ЕЛ

Театрыбыз тарихында якты эз калдырган, заманында трагик рольләргә гажәеп оста башкаруы белән халыкка билгеле һәм якын булган, татар артистларынан беренче булып «Татарстанның атказанган артисты» дигән исемне яулап алган Мөхтәр Мутинның тууына 80 ел тулуга багышлап, 14 январьда язучыларның Габдулла Тукай клубында юбилей кичәсе үткәрелде. Язучылар, артистлар һәм кин жәмәгәтичелек катнашкан ул кичәдә М. Мутинның тормыш һәм иҗат юлы турындагы докладны сәнгать фәһирә белгече И. Утәганов ясады. Аннары, әлек М. Мутин белән бергә сәхнәдә эшләгән күренекле артистларыбыздан К. Шамиль, Х. Сәлимжанов, Ш. Сәрымсаков һәм үз вакытында артист белән якыннан таныш булган өлкән язучыларыбыздан Н. Исәнбәт, Р. Ишморат, Г. Минский аның турында истәлектәр сөйләделәр. Соңыннан Татар дәүләт академия театры артистлары башкаруында «Отелло» һ. б. спектакльләрдән өзекләр күрсәтелде.

ГОРЬКИЙ МУЗЕЕНДА

Казандагы А. М. Горький музейе яңа экспонатлар белән баеылды. Музей директоры М. Елизарова Мәскәүдән А. М. Горький һәм Е. П. Пешковаларның өй җиһазларын, өс һәм аяк киёмнәрен алып кайтты. Моннан тыш, музей фондына Горькийның үзе укыган бик күп китаплары һәм Кави Нәжминен СССР язучыларының I съездында М. Горький белән очрашу турында язган китабы да өстәлде. Яңа экспонатлар тиздән музей экспозицияләренә куелачак.

Музей фондында татар язучыларының һәм сәнгать эшлеклеләренән кайбер истәлектәр саклана. Мәселән, анда Муса Жәлилнен ике дана, Һадн Такташның бер дана өстәл календарьлары, шулай ук Такташның портфеле бар.

ХАЛЫК ТЕАТРЫНЫҢ УҢЫШЫ

Казан медицина работниклары култура йорты каршындагы халык опера театры башкалабызның Кремль театрында М. Могиленконың «Африка балладасы» исемле операсын күрсәтте. Спектакльне карарга килгән тамашачылар арасында күп кенә

сәнгать работниклары, галимнар бар иде. Алар барысы да операның куелышына, хор һәм балетның уңышы башкарылуына югары бая бирделәр һәм Ана, Сари, Сәм рольләрен башкарган Л. Толоконцева, Л. Башкирова, В. Немерещенко уеннарын аеруча ошатканлыкларын айттылар.

Тамашаның икенче көнендә Чехословакия, Венгрия һәм башка дәүләтләр өчен тапшырулар әзерләүче хәбәрчеләр килделәр һәм операны тулысынча язып алдылар.

Индө гастрольләр тәмамланды. Театр коллективы Казанга кайтты.

— Без,— ди культура йорты директоры Б. Гольдшмидт,— гастроль нәтижеләреннән бик канәгать. Коллектив сынатмады.

ЯРОСЛАВ ГАШЕК МУЗЕЕ

«Егет солдат Швейк мажаралары» исемле атаклы романның авторы, чех язучысы коммунист Ярослав Гашек—гражданныр сугышы елларында Идел буенда Совет властен урнаштыруда Кызыл Армия сафларында бик актив көрәшеп йөргән кеше. Аның бу өлкәдәге эшчәнлеге республикабызның Бөгелмә шәһәре белән аеруча нык бәйлә. Гашек шуңа шактый вакыт яшәгән һәм эшләгән. Бу елның январь аенда Бөгелмәдә Ярослав Гашек музейе ачылды. Музейны ачу таптанасына Чехословакия Социалистик Республикасының СССРдагы илчелегенен культура мәсьәләләре буйынча кинәшчәсе Алоиз Милсимр да килгән иде. Иптәш А. Милсимр музей турындагы фикерләрен язып бару өчен куелган кенәгәнен беренче битенә менә мондый сүзләр язып калдырды: «Бөгелмәдә күргән нәрсәләр һәм кичергән тойгылар минем хәтеремдә мәңгә сакланыр, чөнки дуслык һәм туганлык күренешләре беркайчан да онытылмый. Татарстан жирендә чех язучысының бик яхшы музейен оештыру халыкларыбыз арасында какшамас дуслыкның символы булып тора».

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫНЫҢ ӘЛМӘТ БҮЛЕГЕНДӘ

Иске Әлмәттәге район культура йортында үткәрелгән зур әдәби-музыкаль кичәдә катнашып, Р. Төхфәтуллин, С. Кальметов,

С. Сөләйманова, Г. Афзал үзләренен яңа әсәрләрен укыдылар, әдәбиятка кагылышы сорауларга җаваплар бирделәр. Мәсгүт Имашев һәм үзешчән сәнгать түгәрәге членнары Әлмәт авторлары сүзләренә язылган җырлар башкардылар.

Г. Ахунов, С. Сөләйманова, Э. Мәэминова, Г. Афзал Әлмәттәге 3 урта мәктәптә ата-аналар, укытучылар һәм өлкән класс укучылары белән очраштылар, үзләренен яңа әсәрләрен укыдылар. Очрашуда укучылар да үзләренен шигырьләрен сөйләп күрсәттеләр. Аларны әдәбият турында фикер алышу булды.

Культура работникларының Минзәләдә үткәрелгән районара семинарында Г. Ахунов татар әдәбияты турында доклад белән чыкты, семинарда катнашучыларны кызыксындырган күп санлы сорауларга җавап бирде.

Ә. Маликов Бөгелмә районында, С. Кальметов Азнакайда яшь авторлар белән очрашу үткәрделәр, аларның әсәрләрен укып, индивидуаль консультацияләр бирделәр.

Әлмәттә тел-әдәбият укытучыларының районара семинары булып узды. Семинарда язучылардан Ә. Маликов, Р. Төхфәтуллин, Илдар Юзиев, Г. Афзал, С. Сөләйманова чыгыш ясадылар, укытучыларны яңа әсәрләре белән таныштырдылар.

Нефть районнарынан Әлмәткә жыйналган культура работниклары кичәшмәсендә Г. Ахунов хәзерге татар әдәбияты турында доклад ясады. Ә. Маликов, С. Кальметов, С. Сөләйманова, Г. Афзал бу очрашуда үзләренен әсәрләрен укыдылар. Техника йорты бинасында Әлмәт язучыларының әсәрләреннән китап күргәзмәсе дә оештырылган иде.

Январь аенда нефтьчеләрнен Техника йорты бинасында Түбән Кама шәһәрненнән экскурсиягә килгән пионерлар белән очрашу булды. Ә. Маликов укучыларны Әлмәт язучыларының ижаты белән таныштырды, үзен шигырьләрен укыды.

Алдагы саннарда:

Габдулла Тукайның тууына 80 ел тулуга багышланган материаллар.

- И. Гази Канатланыр чак. Повесть. Ахыры.
С. Баттал. Чирмешән якларында. Шигъри роман. Дәвамь.
С. Сөләйманова. Язылмаган җырлар. Поэма.
Г. Гобәй. Коръән серләре. Повесть. Дәвамь.

Яшь язучылар һәм шагыйрьләр иҗаты.

Үзешчән сәнгать түгәрәкләре өчен бер пәрәлек пьесалар, интермедияләр.

1965 нче әдәби ел йомгакларына багышланган җыелыш материаллары.

Очерıklar.

Әдәби тәнкыйть мәкаләләре.

Сатира-юмор әсарләре.

Хатлар.

Җырлар.

Җаваплы редакторы Рафаэль Мостафин.

Редколлегия: Хәй Вахит, Ибраһим Гази, Әмирхан Еники, Гази Кашшаф, Шәйхи Маннур, Габдрахман Минский, Сибгат Хәким, Нил Юзиев.

Производството бирелде 14/I-1966 ел. Басарга кул куелды 25/II-1966 ел. ПФ 07014. Кагазь форматы 70×105¹/₁₆. Учети.-изд. табак 12.2. Басма табак 10(14). Тираж 37 100 экз. Заказ Н-49. Бәясә 40 тиен.

ТАССР Министрлар Советы каршындагы Матбугат идарәсенә Камил Якуб исемендәге матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, йорт 19, 1966 ел.

Бөек Октябрь социалистик революциясенең 50 еллыгы һәм үзешчәннәрнең 1967 елда уздырылачак Бөтенроссия смотры уңае белән Татарстан Республика халык ижаты йорты һәм «Казан утлары» журналы иң яхшы бер пәрдәлек пьесаларга, скетчларга, интермедияләргә һәм агитбригадалар өчен сценарийларга

ЯБЫК КОНКУРС ИГЪЛАН ИТӘ.

Конкурска жибәрелгән әсәрләр совет халкының 50 ел эчендә үткән данлы юлын, коммунизм төзү елларындагы фидакар хезмәтен, аның күпьяклы тормышын чагылдырырга, жәмгыятьте бездә әле дә яшәп килә торган тискәре күренешләрне фаш итәргә, тәнкыйть уты астына алырга тиеш.

Иң яхшы дип табылган әсәрләргә түбәндәге премияләр билгеләнә:

Бер пәрдәлек пьесаларга

1 беренче	— 400 сум;
2 икенче	— 300 әр сум;
3 өченче	— 200 әр сум.

Скетчларга

1 беренче	— 100 сум,
2 икенче	— 75 әр сум,
3 өченче	— 50 шәр сум.

Интермедияләргә

1 беренче	— 70 сум,
2 икенче	— 50 шәр сум,
3 өченче	— 40 әр сум.

Агитбригадалар өчен сценарийларга

1 беренче	— 200 сум,
2 икенче	— 150 шәр сум,
3 өченче	— 100 әр сум.

Конкурста катнашырга теләүчеләр, үзләренең әсәрләрен машинада бастырып, 2 данәдә, девиз-псевдоним астында «Казан, Бауман урамы, 60, Татарстан Республика халык ижаты йорты. Конкурстка» адресы белән жибәрәләр. Аерым конверт эчендә авторның тулы фамилиясе, исеме, атасының исеме, эш урыны һәм адресы күрсәтелергә тиеш.

Конкурска теләгән һәр кеше катнаша ала.

Конкурсның срогы — 1966 елның 1 январеннан 1 октябренә кадәр.

Баясе 40 тиен
Цема коп.

И н д е к с

73210

*Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал*

КАЗАН УТЛАРЫ

(Огни Казани)

ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ